

तिरुवल्लुवर्
विरचित

तिरुक्कुरळ

(मराठी अनुवाद)

अनुवादक : पुरुषोत्तम दिनकर जोशी

तिरुवल्लुवर्

विरचित

तिरुक्कुरल

(मराठी अनुवाद)

દ્વારા પ્રદાન
નિરૂપિત
કાળજી
દ્વારા પ્રદાન

माणितर माला क. ६१

तिरुवळ्ळुवर्
विरचित
तिरुक्कुरळ
(मराठी अनुवाद)

: अनुवादक :
पुरुषोत्तम दिनकर जोशी

महाराष्ट्र राज्य साहित्य - संस्कृति मंडळ मुंबई

प्रथमावृत्ति - १९७७ (शके १८९९)

महाराष्ट्र कला अखिल

प्रकाशक :

सचिव,

महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति मंडळ,

सचिवालय, मुंबई ४०००३२

© महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति मंडळ

मुद्रक :

श. ना. अंधृटकर

महाराष्ट्र सहकारी मुद्रणालय,

गोखले पथ,

पुणे ४११००४

किंमत रु. ११-५०

निवेदन

आधुनिक शास्त्रे, ज्ञानविज्ञाने, तंत्र आणि अभियांत्रिकी इत्यादी क्षेत्रांत त्याच-प्रमाणे भारतीय प्राचीन संस्कृती, इतिहास, कला इत्यादी विषयांत मराठी भाषेला विद्यापीठाच्या स्तरावर ज्ञानदान करण्याचे सामर्थ्य यावे हा उद्देश लक्षात घेऊन साहित्य-संस्कृती मंडळाने वाङ्याच्यनिर्मितीचा विविध कार्यक्रम हाती घेतला आहे. मराठी विश्वकोश, मराठी भाषेचा महाकोश, मराठी वाङ्याच्यकोश, विज्ञानमाला, भाषांतर-माला, आंतरभारती विधिमारती, महाराष्ट्रेतिहास इत्यादी योजना मंडळाच्या या कार्यक्रमात अंतर्भूत केल्या आहेत.

२. मराठी भाषेला विद्यापीठीय भाषेचे प्रगत स्वरूप व दर्जा देण्याकरिता मराठीत विज्ञान, तच्चविज्ञान, सामाजिक शास्त्रे आणि तंत्रविज्ञान या विषयांवरील संशोधनात्मक व अद्यावत माहितीने युक्त अशा ग्रंथांची रचना मोठ्या प्रमाणावर होण्याची आवश्यकता आहे. शिक्षणाच्या प्रसाराने मराठी भाषेचा विकास होईल ही गोष्ट तर निर्विवादच आहे. पण मराठी भाषेचा विकास होण्यास आणखीही एक साधन आहे आणि ते साधन म्हणजे मराठी भाषेत निर्माण होणारे उत्कृष्ट वाङ्याय हे होय. जीवनाच्या भाषेतच ज्ञान व संस्कृती यांचे अधिकान तशर व्हावे लागते. जोपर्यंत माणसे परकीय भाषेव्याच आश्रयाने शिक्षण घेतात, कामे करतात व विचार व्यक्त करतात, तोपर्यंत शिक्षण सक्स बनत नाही, संशोधनाला परावंलवित्व राहाते व विचाराला अस्सलपणा येत नाही, एवढेच नव्हे तर वेगाने वाढणाऱ्या ज्ञानविज्ञानापासून सर्वसामान्य माणसे वंचित राहतात.

३. संस्कृत व अन्य भारतीय भाषांतील आणि त्याचप्रमाणे इंग्रजी, फ्रेंच, जर्मन, इटालियन, रशियन, ग्रीक, लॅटिन इत्यादी पश्चिमी भाषांतील अभिजात ग्रंथांचे व उच्च साहित्यामधील विशेष निवडक पुस्तकांचे भाषांतर किंवा सारांश अनुवाद अथवा विशिष्ट विस्तृत ग्रंथांचा आवश्यक तेवढा परिचय करून देणे हा मंडळाच्या भाषांतर-मालेचा उद्देश आहे.

४. भाषांतर योजनेतील पहिला कार्यक्रम मंडळाने आखन, ज्याना अग्रक्रम दिला पाहिजे अशी पाइचाल्य व भारतीय भाषांतील सुमारे ३०० पुस्तके निवडली आहेत. होमर, व्हर्जिन, ईस्किलस, अॅरिस्टोफेनीस, युरायपिडिस, प्लेटो, अॅरिस्टोटल, धॉमस अंकवायनस, न्यूटन, डार्विन, रसो, कान्ट, हेगल, जॉन स्टुअर्ट मिल, गटे, शेक्सपीअर, टॉलस्टॉय, दोस्तएब्रस्की, कॅरिरेर, गॉर्डन व्हा. चाईल्ड इत्यादिकांचा भाषांतर-मालेत समावेश केला आहे. संस्कृतमधील वेद, उपनिषदे, महाभारत, रामायण, भरताचे नाट्यशास्त्र, संगीत रत्नाकर, ध्वन्यालोक, प्राकृतातील गाथासप्तशती, त्रिपीठकातील निवडक भाग इत्यादिकांचाही भाषांतरमालेत समावेश केला आहे.

५. भाषांतरयोजनेखाली मंडळाने आतापर्यंत ५१ अभिजात ग्रंथांची भाषांतरे प्रकाशित केली आहेत. जॉन स्टुअर्ट मिलचे “On Liberty”, रसोचे “Social

Contract”, एम. एन. रोयचे “ Reason, Romanticism and Revolution ” व “ Letters from Jail ”, स्तानिस्लाव्हस्कीचे “ An Actor prepares ” व “ Building a Character ”, तुर्गिनेव्हचे “ Fathers and Sons ”, रायशेनबाखचे “ Rise of Scientific Philosophy ”, गग्नर मिर्दालचे “ Economic Theory and Underdeveloped Regions ”, कै. पां. वा. काणे यांचे “ History of Dharmashastra ”, कोपळेंडचे “ Music and Imagination ”, बन्गोद रसेलचे “ Religion and Science ”, तेरज्जागीचे “ Theoretical Soil Mechanics ”, विशाखादतचे “ मुद्राराक्षसम् ”, भरतमुनीचे “ भरतनाट्यशास्त्र ” (अध्याय ६ व ७ आणि अध्याय १८ व १९), निकोलाय मनुचीचे “ Storia do Mogor ”, ए. सी. पिशुलिस्तिच “ Socialism Vs. Capitalism ”, इझाडोरा डंकनचे “ My life ”, स्ट्रैविन्स्कीचे “ Poetics of Music ” इत्यादी ग्रंथांनी भाषांतरे मंडळाने प्रकाशित केली आहेत.

६. दक्षिण भारतातील सर्वांत उनी तमील भाषा, या भाषेत अत्यंत मौलिक व सर्वमान्य आव्याप्तीपैकी संत तिरुवळ्ळुवर यांचा “ तिरुक्कुरुक्कल ” हा ग्रंथ निर्विवाद-पणे सर्वश्रेष्ठ पथग्रंथ आहे. सदर ग्रंथाचा अनुवाद करून मंडळाने तो प्रकाशित करावा अशी सूचना मद्रास येथील श्री. पु. दि. जोशी यांनी केली आणि मंडळान्या विनंती-वरून सदर काव्यग्रंथाचा उत्कृष्ट अनुवादही त्यांनीच केला आहे. प्राचीन व प्रमुख अशा या तमील पथग्रंथाचे तितकेच आटोपशीर भाषांतर प्रस्तुत करून अनुवादकाने मोठीच कामगिरी बजावली आहे. इतर भारतीय भाषांतील आद्य-काव्यांकडे पाहिल्यास बहुधा इतिहास, पुराणांवर आधारलेली अशीच ती काढ्ये आढळतात. पण दक्षिण भारतातील या फार प्राचीन भाषेमधील प्रस्तुत संकीर्ण पद्ये असलेल्या या काव्यात ‘धर्म’, ‘अश्रु’ व ‘काम’ या तीनही जीवनअंगांचे मुबोध निवेदन केलेले आहे. भाषांतरकार, श्री. जोशी हे सदर काव्याचे केवळ भाषांतर करून थांवले नाहीत; तर मराठी वाचकांसाठी त्यांनी संवर्धित ठिकाणी तत्सम प्रसिद्ध संस्कृत काव्यपंक्तीही मुबलक उद्घृत केल्या आहेत. भारतीय संस्कृतीनी एकात्मता लक्षात येण्यास त्यांचा चांगला उपयोग होतो. मंडळान्या भाषांतरमालेत सदर काव्याचा प्रस्तुत अनुवाद प्रकाशित करण्यास मंडळास आनंद होत आहे.

लक्ष्मणशास्त्री जोशी

अध्यक्ष,

महाराष्ट्र राज्य साहित्य-संस्कृति मंडळ

मुंबई, ४०० ०३२

आषाढ, शके १८९९

२७ जून, १९७७

(आषाढी एकादशी)

तिरुक्कुरळ

प्रस्तावना

प्रस्तुत अनुवादित ग्रंथ “ तिरुक्कुरळ ” व त्याचे कते संत तिरुव्लृघर यांचा परिचय कृत घेण्यापूर्वी प्राचीन तमिळ साहित्याचा थोडक्यात परिचय कृत घेणे अवश्य आहे.

तमिळ ही जगातील अत्यंत प्राचीन भाषांपैकी एक असून ती अजूनही प्रचलित आहे. तिचा विकास व विस्तार अद्यापही सर्वत्र होत आहे. त्या भाषेत विविध विषयांवर ग्रंथनिर्मिती होत आहे, व या विविध विषयक साहित्याचा वाचकवर्ग वाढत आहे. केवळ वाचनालयांवर व ग्रंथालयांवर अवलंबून न राहता, त्या भाषेतील नियतकालिके व पुस्तके विकत घेऊन वाचण्याची सवय तमिळ वाचकास आहे. म्हणूनच त्या भाषेतील नियतकालिकांचा आणि ग्रंथांचा स्वप इतर कित्येक भारतीय भाषांतील ग्रंथांपेक्षा अधिक होतो. याच कारणाने ग्रंथ व नियतकालिके स्वस्त दराने देणे प्रकाशकास परवडते. भाषा संपन्न करणे हे जसे लेखकांचे कर्तव्य आहे, तसेच लेखकांना उत्तेजन देण्यासाठी वाचकांनी त्यांचे साहित्य विकत घेऊन वाचले पाहिजे, हे उघड आहे.

दक्षिण भारतातील भाषा द्राविडी गटाच्या आहेत. त्यातील तमिळ ही प्राचीन-तम असून, तिच्यानंतर तेलुगु, कन्नड व मल्याळम् या भाषा याच कालानुकमाने विकसित झाल्या. तमिळ भाषेत संस्कृत भाषेतील “ ळ ” या उच्चाराचा एक वर्ण आहे, तसाच आणखी एक “ ल ” असून त्याचा उच्चार “ ळ ” आणि “ ष ” यांच्या मध्यंतरात होतो. असे सांगतात की, या विशिष्ट “ ळ ” चा उच्चार कठीण वाटल्यामुळे या भाषेसच उत्तरेकडील पंडितांनी “ इविड ” (म्हणजे कठीण) अशी संज्ञा दिली. “ तमिळ ” शब्दातील “ ळ ” हाच विशिष्ट “ ळ ” आहे. तमिळ या शब्दाचा मूळ अर्थ मधुर असा आहे. प्रत्येकाला आपापली माता जशी सुंदर व प्रेमल वाटते तशीच प्रत्येकास आपापली मातृभाषा मधुर वाटते हे खरे आहे. पण हा अर्थ केवळ रोचनार्थ नसून त्या अर्थाने तो शब्द त्या साहित्यात वापरलेला आढळतो.

तमिळ भाषिकांची वस्ती असलेला तमिळनाडू याची सीमा उत्तरेस तिरुपती-पासून दक्षिणेस कन्याकुमारीपर्यंत व पूर्व समुद्रापासून पश्चिम समुद्रापर्यंत अशी प्राचीन ग्रंथात आढळते. पश्चिम समुद्राच्या काठी सध्या प्रचलित असलेली मल्याळम् ही भाषा तमिळमधूनच निघालेली आहे.

वाल्मीकिरामायणात महर्षी अगस्ति हे उत्तर भारतातून विघ्नाद्री ओलांडून (रामायणपूर्व काली) दक्षिणेत येणारे पहिले वैदिक ऋषी. या अगस्ति महर्षींनीच तमिळ भाषेतील पहिला व्याकरणप्रथं लिहिला. त्याचे नाव “ अगस्तियम् ”. तो त्यांनी “ ऐन्द्र ” या नावाच्या संस्कृत व्याकरणप्रथाच्या धर्तावर रचिला, अशी आख्यायिका आहे. अगस्तियम् हा प्राचीनतम व्याकरणप्रथं सध्या उपलब्ध नाही. अगस्ति ऋषीचे १२ शिष्य हीते. त्यांपैकी एक “ तोल्कापियर ” याने रचिलेला “ तोल्कापियम् ” हा ग्रंथ आज उपलब्ध असेल्या तमिळ ग्रंथांत प्राचीनतम आहे, असे महणतात. या ग्रंथात ध्वनी व शब्द यांची शास्त्रीय चर्चा केली आहे. याचा रचनाकाळ इ. स. पूर्व ५ वे शतक मानतात. तोल्कापियरचे गुरु अगस्ति यांनी लिहिलेले व्याकरण अर्धांत-त्यापेक्षाही प्राचीन असले पाहिजे. कोणत्याही भाषेत शास्त्रीय व्याकरणप्रथाची गरज भासू लागून ते रचिण्यापूर्वी ती भाषा दीर्घकालपर्यंत चांगली समृद्ध झालेली असून तिच्यात वरीच ग्रंथनिर्मिती झाली असली पाहिजे, हे उघड आहे. यावृत्त आपण तमिळ भाषेच्या प्राचीनपणाची कल्पना केली पाहिजे.

प्राचीन काळी तमिळ भाषेतील विद्वानांनी एक विद्रूत्सभा असे. तिला “ संघम ” अशी संज्ञा आहे. या संघास भरपूर राजाश्रय असे. पहिल्या संघाचा काळ इ. स. पूर्व १००० ते ६०० असा मानतात. या संघाचे एकूण ५४९ सदस्य होते, व संघकाळात ८९ पांच राजे होऊन गेले. संघाची मान्यता मिळालेल्या ग्रंथकारांची संख्या ४४४९ इतकी होती. या प्रथम संघाचे उद्घाटक महर्षी अगस्ति असून, प्रत्यक्ष भगवान शंकर हे सदस्यांपैकी एक होते. अशीही आख्यायिका आहे. अगस्ति ऋषीची गणना दुसऱ्या संघाच्या सदस्यातही केली जाते. या संघाचे केंद्रस्थान दक्षिण मदुरा येथे होते. हे नगर व तेथील ग्रंथसंपत्ती यांचाही प्राप्त समुदाने केला.

दुसऱ्या संघाचा काळ इ. स. पूर्व ५०० ते ३०० असा मानतात. त्याचे ५९ सदस्य होते. त्यांनी मान्यता दिलेल्या ग्रंथकारांची संख्या ३६०० असून, या काळात एकूण ५९ राजे होऊन गेले. या संघाचे केंद्र कपाटपुरम् येथे होते. या नगराचा उल्लेख वाल्मीकिरामायणात (४-४१-१९) आहे. हे नगर व तेथील ग्रंथसंपत्ती यांचाही प्राप्त समुदाने केला.

तृतीय संघाचा काळ इ. स. पूर्व २०० ते इ. स. २०० असा मानतात. या संघाचे केंद्रस्थान उत्तर मदुरा होते. हेच अर्वाचीन मदुरा शहर. या संघाचे ४९ सदस्य होते व त्यांनी ४४९ ग्रंथकारांस मान्यता दिली. या काळात राज्य करणाऱ्या राजांची संख्याही ४९ होती. तिसऱ्यकुरळचा कर्ता संत तिरुवळ्ळुवर् हा या तिसऱ्या संघकाळील विद्वान कवी होता.

एकामागून एक होऊन गेलेल्या या तीन तमिळ संघांचे काळ अलीकडील विद्वानांनी बन्याच्या संशोधनांती मान्य केले आहेत. प्राचीन परंपरेप्रमाणे पहिल्या, दुसऱ्या व तिसऱ्या संघांचे काळ अनुकमे इ. स. पूर्व ४४००, ३७८० व १८५० असे मानीत.

आपल्या ग्रंथास प्रतिष्ठा मिळविण्यासाठी कवीला आपला ग्रंथ संघास सादर करावा लागे. अन्य भावीय व अन्य प्रांतांतोल रहिवासी विद्वानही त्या काळी तमिळ प्रांतात येत आणि येथील संस्कृतीचा व कलाकौशल्याचा परिचय करून घेत. उलट. पक्षी तमिळ प्रांतातील विद्वानही अन्य प्रांतात जात व तेथील संस्कृतीशी आणि विद्वानांशी आपला परिचय करून घेत. अशी ही देवाणधेवाण प्राचीन काळी कदाचित फारशी होत नसेल. पण उत्तरोत्तर ती वाढत्या प्रमाणात होऊ लागली. विद्वतेप्रमाणे कलाकौशल्याची व कलाकारांचीही देवाणधेवाण होऊ लागली. दक्षिणातील शिल्पकृतीत उत्तरेकडील कलाकारांचाही वाढा आहे. पाच तमिळ महाकाव्यांपैकी एक “मणिमेखलै” यात उत्तरेकडील कलाकारांचे साहाय्य एक राजमंडप उभारण्याच्या कामी घेतल्याचे वर्णन आहे.

मगद विनैअरुम्, मराट्टरकम्मरुम्,
अवन्तिकोऽलरुम्, यवनतवरुम्,
तण् तमिळ विनैअर, तम्मोङु कूडि.....

मगद देशातील जवाहिन्ये, महाराष्ट्रातील सोनार, अवन्तीचे लोहार व यवन देशातील सुतार, या कामासाठी आले होते, असा याचा अर्थ आहे. या भेटी प्रतिभेटी चालू झाल्यानंतर एकमेकांच्या भाषेवर, साहित्यावर, कलंवर, एकमेकांचा परिणाम होऊ लागणे स्वाभाविक आहे. व्यापाराच्या निमित्ताने तमिळ व्यापारी द्वीपांतरी जाऊ लागले. मालाच्या आसातनिर्यातीप्रमाणे अन्य क्षेत्रांतही आसातनिर्यात होऊ लागली. तिसऱ्युक्तरमधील कामखंडात नायक समुद्रीरी (व कदाचित द्वीपांतरी) मुद्दासाठी गेल्याचा उल्लेख आहे. संत वल्लभवर यांचा अनेक परदेशी प्रवाशांशी व येथून परदेशात जाऊन आलेल्या प्रवाशांशी चांगला परिचय होता, अशी वर्णने आहेत. एलेल्युंगम् (सागरी सिंह) या नावाच्या एका नौकानयनी बीराशी त्यांची चांगली मंत्री होती, अशी आव्यायिका आहे.

संस्कृत भाषेच्या नागरी लिपीतील अनेक वर्ण तमिळ लिपीत नाहीत. तथापि ही लिपी मूळ ब्राह्मी लिपीपासूनच निशाळी असे विद्वानांचे मत आहे. संस्कृत भाषेतील काही शब्द, विशेषतः विशेषनामे, तमिळमध्ये लिहिण्याची गरज कालांतराने निर्माण झाली. तेव्हा तमिळ लिपीत काही अक्षरांची भर पडली, व त्यांना “ग्रंथ” अक्षरे म्हणू लागले. ज, घ, स, ह, क्ष, ही ती अक्षरे होत. ही अक्षरे मूळ तमिळ लिपीत नाहीत.

प्राचीन तमिळ भाषेत संस्कृत शब्द सापडत नाहीत. प्रस्तुत तिसऱ्युक्तरमध्येही ते मोजकेच सापडतात. याचा उल्लेख पुढे येहील. मूळ तमिळ भाषेचे शब्दभांडार इतके विपुल व समृद्ध आहे की, त्याला तोड नाही. कालांतराने विचारविनिमय होऊ लागल्या-वर संस्कृत भाषेतही काही तमिळ शब्द समाविष्ट झाले. उदाहरणार्थ, फलम् हा शब्द

मूळ वेदिक भाषेत नाही पण तमिळमध्ये “ पलम् ” आहे. पूजा शब्द वेदिक नाही. प्राचीन काळी देवतेला तृप्त करण्यासाठी अभीती आहुती किंवा बलि देण्याची प्रथा होती. तमिळ प्रांतात देवतेपुढे फुले ठेवण्याची पद्धत होती. “ पूजेय ” (शेय = करणे, म्हणून फुलांसंबंधी कृती) या शब्दावरून तमिळमध्ये “ पू॒जै ” असा शब्द रुढ झाला. संस्कृतमधील पूजा हा शब्द त्यावरून निधाला असे काही विद्वानांचे मत आहे.

तिशब्दलूढवर या कवीने (सिंहिणीच्या एकाच छाव्याश्रमाणे) एकच काळ्या लिहिले. वास्तविक पाहता तिशब्दलूढवर हे कवीचे नावच नाही, व त्याने आपल्या ग्रंथास तिशब्दकुरल असे (वा अन्य कोणतेही) नाव दिले नाही. “ तिरु ” हे उपपद. मांगल्यदर्शक श्रीकारासारखे आहे. वलूढवन ही एक अस्पृश्य जात आहे. (वलूढवन या नावाचे वलूढवर हे सन्मानार्थी वहवचन) म्हणून हा कवी अनामिक आहे. त्याचप्रमाणे त्याचा एकमेव ग्रंथ हाही अनामिकच आहे. ग्रंथाची रचना या छंदात (कुरलवेण्या) केली आहे, त्याचे वोधक कुरल हे नाव असून त्यामागे तिरु हे उपपद लागले आहे. याचा विचार पुढे करू. प्रसिद्धिपराइमुखता हे या कवीचे श्रीद दिसते, व ते परंपरागत असावे असे वाटते. प्राचीनतम उपलब्ध तमिळ (व्याकरणाचा) ग्रंथ तोल्कापियम् याचा कर्ता तोल्कापियर यांचे उदाहरणार्ह तसेच आहे. तोल्काप्यन् म्हणजे कर्पी गोत्रातील एक बृद्ध नेता. (काप्यर हे सन्मानार्थी वहवचन) त्याने रचिलेला ग्रंथ तो तोल्काप्यम् (काप्यमचा संबंध काव्याशी नसून कर्पी गोत्राशी आहे.) याच न्यायाने वलूढवन जातीच्या एका गुहस्थाने रचिलेला विशिष्ट छंदातील ग्रंथ म्हणजे तिशब्दलूढवरचे तिशब्दकुरल.

तोल्कापियम् ग्रंथावरून त्या काळापर्यंत प्रचलित असलेल्या तमिळ साहित्याची व त्या देशातील समाजपद्धती, लोकाचार, इत्यादी गोष्टीची कल्पना करावी लागते. प्राचीन तमिळ साहित्याची विभागणी दोन प्रमुख भागांत करतात. (१) “ अहम् ” म्हणजे आध्यात्मिक (संस्कृत प्रथम पुरुषी अहम् या सर्वनामाशी याचा काही संबंध नाही) आणि (२) “ पुरम् ” म्हणजे व्यावहारिक. अहम्-मध्ये अध्यात्म, तत्त्वज्ञान, नीतिशास्त्र इत्यादी विषय येतात, तर पुरम् मध्ये इतिहास, राजकारण, अर्थशास्त्र इत्यादी विषय येतात. त्यात ऐतिहासिक व पौराणिक व्यक्तिंची चरित्रेही येऊ शकतात.

वर उड्डेखिल्याश्रमाणे तिशब्दकुरल या ग्रंथाचा समावेश तृतीय संघकालीन साहित्यात होतो. या काळात बौद्ध व जैन धर्मास वरेच महात्म आले होते. अनेक सत्ताधारी पुरुष व विद्वान यांनी या धर्माचा अंगीकार केला होता. बौद्ध व जैन तत्त्वज्ञानांनी प्रभावित झालेले पुष्कल तमिळ साहित्य आज उपलब्ध आहे. तिशब्दलूढवर हे वास्तविक कोणत्याच एका धर्माचे वा पंथाचे नव्हते. तथापि ते जैन वा बौद्ध संप्रदायातील होते, असा दावा त्या दोघा सांप्रदायिकांनी केला आहे. (इतकेच नव्हे तर, विस्तीर्णी धर्मप्रचारकांनी या कवीला इ. स. च्या आठव्या शतकापर्यंत अलीकडे खेचले असून विस्तीर्णी उपाध्यायांच्या सांविध्यात आल्यानंतर कवीने

आपला ग्रंथ रचिला असेही ते म्हणतात.) वौद्ध व जैन तत्त्वज्ञानाच्या खंडणार्थ शैव व वैष्णव पंथांचा आणि भक्तिमार्गाचा उदय झाला. दक्षिणील शैव पंथ हा वैदिक नसून पाशुपत तत्त्वज्ञानाच्या प्रभावाने तो बाढला. शैव संप्रदायात ६३ प्रमुख शिवभक्त होऊन गेले. त्यांना “ नायनमार ” * अशी संज्ञा आहे. तिरुवाचकम् या मुप्रसिद्ध तमिळ ग्रंथाचा कर्ता माणिकवाचकर् हा शैवसंप्रदायी होता. वैष्णव पंथात प्रमुख असे १२ विष्णुभक्त होऊन गेले. त्यांना “ आ॒व्वार ” असे म्हणतात. यातच श्रीक्षेत्र श्रीरंगम् येथील “ आण्डाळ ” या भक्तिर्णीचा अंतर्भूव होतो. तिचे मूळ नाव गोदा. तिने श्रीरंग-नाथाला आपला पती मानले होते. स्वतः तिने गुंफन आपल्या गळयात घातलेल्या पुष्पमाला रंगनाथ मूर्तीच्या गळयात दिसू लागल्या. आपल्या आयुष्याच्या अंती ती रंगनाथाच्या मूर्तीत विलीन झाली.

वैष्णवपंथीय आण्डाळकृत ३० लोकांचे एक स्तोत्र “ तिरुप्पावै ” या नावाचे आहे. त्याचप्रमाणे शैवपंथीय माणिकवाचकर् यांच्या तिरुवाचकम् या ग्रंथातील २० निवडक श्रीकांचे स्तोत्र वेगळे काढले असून (हे वैष्णव छंदात आहे.) त्याला “ तिरुवेण्वावै ” असे नाव दिले आहे. या दोन्ही स्तोत्रांचे पठण घरोघरी, निदान मंदिरांतर, प्रतिवर्षा मार्गशीर्ष महिन्यात प्रातःकाळी करावे, असा आदेश कांचीकामकोटी पीठाच्या श्रीमच्छंकरानाथांनी काही वर्षांपूर्वी दिला असून, तो मोक्षा प्रमाणावर पाळला जातो.

याच संदर्भात आणखी एका विस्तात भक्तिर्णीचा उल्लेख येथे करणे योग्य होईल. ही म्हणजे प्रव्यात संत तमिळ कवयित्री ‘ औब्बैयार ’ (आजीवाई) या नावाने विख्यात आहे. तिने रचलेली अनेक नीतिवचने शिक्षणसंस्थांतील कमिक पुस्तकात घातली असून विद्यार्थ्यांसि ती तोंडपाठ करावी लागतात. अपसमजामुळे औब्बैयाराचा संवंध तिरुवळ्ळुवर यांच्याशी जोडला जातो. ती वहीणभावंड होती असा हा अपसमज आहे. औब्बैयार ही तिरुवळ्ळुवर यांच्यानंतर अनेक शतकांनी झाली.

संधकाळ व त्यानंतरचा भक्तिकाळ यांच्या संधिकाळात म्हणजे इ. स. च्या दुसऱ्या शतकात संत तिरुवळ्ळुवर व त्यांचे एकुलते एक ग्रंथापत्य तिरुक्कुरल यांचे अवतार झाले. हा ग्रंथ इतका लोकप्रिय झाला, व अजूनही तो इतका लोकप्रिय आहे, की त्यानंतरच्या तमिळ साहित्यावर त्याचा प्रभाव फार मोळवा प्रमाणात पडला आहे. तिरुवाचकम् व तिरुक्कुरल हे तमिळ साहित्याचे आत्मा व देह आहेत, असा उल्लेख अनेक विद्वानांनी केला आहे. इतकेच नव्हे, तर तिरुक्कुरल म्हणजे ‘ तमिळ वेदम् ’ असा मान त्या ग्रंथास दिला जातो. अशीही एक आल्यायिका प्रचलित आहे, की ग्रत्यक्ष ब्रद्देवाने मानवी अवतार घेऊन हा ग्रंथ रचिला. एका पाण्डित राजाने असे लिहून टेविले आहे की, ब्रद्देवाने तिरुवळ्ळुवरचे हृषीधारण करून धर्म, अर्थ व काम

* अनेक शिवमंदिरातून प्रदक्षिणेच्या वाटेवर या लहान लहान ६३ मूर्ती ठेवलेल्या आढळतात.

या पुरुषार्थाचे सत्य स्वरूप या ग्रंथात प्रकट केले आहे. म्हणून माझे कान, मन, मुख व शिर यांच्या द्वारा त्या ग्रंथाचे श्रवण, मनन, स्तवन व वंदन करून मी त्याचा सन्मान करतो. प्राचीन काळी वेदान्त शास्त्रात (१) दशोपनिषदे (२) भगवद्गीता व (३) ब्रह्मसूत्रे अशी प्रस्थानत्रयी प्रसिद्ध आहे. तसेच तमिळ साहित्यात तिरुक्कुरल व तिरुम्बाचकम् हे ग्रंथ प्रमाणभूत आहेत.

तिरुक्कुरुवर यांनी या ग्रंथाची रचना तीन खंडांत केली आहे. धर्म (अरम) अर्थ (पोरुळ) व काम (इनम) अशी नावे त्या खंडांस देण्यात आली आहेत. या खंडांचे अनुक्रमे ४, ७ व २ असे भाग करण्यात आले असून, खंडांतील अव्यायांची (अदिकारम) संख्या ३८, ७० व २५, अशी आहे. प्रत्येक अध्यायात १० श्लोक असून एकूण श्लोकसंख्या अर्थातच १३३० आहे. प्रत्येक अध्यायास अंतर्गत विषयानुरूप स्वतंत्र मथळा दिला आहे. अशा प्रकारे या काव्यग्रंथाची रचना अगदी प्रमाणवद्द व नीटेनेटकी आहे. प्रत्येक श्लोक आपापल्या परीने अगदी स्वतंत्र असून त्यात स्वतंत्र विचार (एखाया प्रसंगी तोच विचार वेगळ्या दृष्टिकोनातून) मांडला आहे. ग्रंथ विस्तृत असल्यामुळे काही उन्नतीचा दोष अपरिहार्यपणे जाणवतो.

वैदिक व संस्कृत वाङ्मयातील सूत्रग्रंथांचे स्मरण हा ग्रंथ वाचीत असताना झाल्याचाचून राहात नाही. मोजक्या शब्दांत, छंदाचे वंधन पाळून, पुष्कल अर्थ सांगण्याचे कौशल्य या ग्रंथात पदोपदी येते. मात्र सूत्रग्रंथ म्हणून त्यात नीरसता मुळीच नाही. कित्येक श्लोकांत एखादी उपमा वा वृष्टींत असतो, व तो मोठा मूळक आणि अर्थपूर्ण असतो.

या ग्रंथाची रचना होईपर्यंत तमिळ साहित्यात वृत्तरचनेस प्रारंभ झाला नव्हता. प्राचीन तमिळ साहित्यात चारच छंद असत. त्यांपैकी “वेण्बा” या प्राचीन छंदाचा उपयोग या काव्यात केला आहे. या छंदाचे ४ चरण असतात. संत वद्वलुवर यांनी अंतिम चरणाचा अर्धा भाग छाढून तो थोडा थोटा केला आहे. म्हणून “कुरल्वेण्बा” असे त्या छंदास नाव पडले: “कुरल्” या शब्दाचा अर्थच मुळी लघू, छोटा, असा आहे. म्हणूनच कुरल्वेण्बा छंदात रचिलेल्या या काव्याचे नाव “कुरल्” असे प्रचलित झाले. अनामिक कवीने आपल्या काव्याचेही नामकरण न करता ते अनामिक ठेवले. कवीचा हा विनय त्यांच्या प्रसिद्धिपरामुखतेचा घोतक आहे.

वैदिक छंदातील अनुष्टुप हा छंद चार चरणांचा आहे, तर गायत्री छंदाचे तीनच चरण (त्रिपदा गायत्री) असतात. मराठीतील ओवी छंद अनुष्टुपापासून झाला असून त्याचे चार चरण व चारी चरणांत बहुधा समान अक्षरे असतात. पण संतश्रेष्ठ झानेश्वरांनी रचिलेली ओवी पाहिली, तर तिचा चौथा चरण लघू (कुरल्?) असतो. या चरणात बहुधा चारच अक्षरे असून कवित एकादे दुसरे अक्षर अधिक असते. म्हणून “ओवी झानेशाची” साडेतीन चरणांची असते, असे आपणास म्हणता.

येंडेल. मूळ वेण्बा हा छंद तमिळ छंदात सर्वांत कमी अक्षरांचा आहे. कवीने त्यान्या चौथ्या चरणावर थोडी शब्दक्रिया करून त्याचे सौंदर्य बाढविले आहे, असे म्हणण्यास चिंता नाही.

कवीने या छंदात पुष्कल यमकेही साधली आहेत. पहिल्या व दुसऱ्या चरणांच्या आरंभी, पहिल्या चरणांच्या आरंभी, पहिल्या चरणांच्या आरंभी व दुसऱ्या चरणांच्या शेवटी, दुसऱ्या चरणांच्या शेवटी व तिसऱ्यांच्या आरंभी, असे यमकांचे विविध प्रकार या काव्यात दिसतात.

संधकाळात अशी प्रथा होती, की एखाद्या कवीने नांगला ग्रंथ लिहून पूर्ण केला, म्हणजे तो आपला ग्रंथ घेऊन संघान्या केंद्रस्थानी येई. तेथे संघान्या उपस्थित सदस्यांपुढे तो ग्रंथ संघानी मान्यता भिजविण्यासाठी सादर करण्यात येई. तत्काळीन तृतीय संघाकडून आपल्या ग्रंथास मान्यता प्राप्त करून घेण्यासाठी संत तिरुवल्लुवर हे मदुरा येथे आले. मदुरा येतील मीनाक्षी-मंदिरात पुष्करिणीच्या काटी एक आसन असे, त्याला “संगप्पलौ” (संघपीठ) असे नाव होते. हे आसन हिन्द्यांनी अलंकृत असूत ते भगवान शंकराकडून मिळाले होते, अशी परंपरागत आख्यायिका आहे. संघाचे उपस्थित असलेले सदस्य या पीठावर बसून आपला निर्णय देत. तिरुवल्लुवर हे अस्पृश्य असल्याने पीठाजवळ जाण्यासही त्यांना प्रतिबंध करण्यात आला. म्हणून ४७ सदस्यांसमवेत त्यांचा ग्रंथ तेवढा पीठावर टेवण्यात आला आणि (आख्यायिक-प्रमाणे) काय आवर्य ! ते सर्व पीठ वरील सदस्यांसह पुष्करिणीत प्रवेश करते झाले व तिरुकुरुक्ळ ग्रंथ मात्र पाण्यावर तरंगत राहिला ! प्रत्यक्ष भगवान शंकरांनीच या, ग्रंथास मान्यता दिली असल्याचे घोषित करण्यात आले.

धर्म, अर्थ व काम असे या ग्रंथाचे तीन खंड पाहिल्यानंतर चार पारंपरिक पुरुषार्थांची आठवण झाल्यावाचून राहात नाही. या इतक्या उत्तम ग्रंथात मोक्ष या चौथ्या व अंतिम पुरुषार्थांचा समावेश कसा नाही, याचे आवर्य वाढ लागते. अनेक टीकाकारांनी यासंबंधी चर्चा केली आहे. चटकन् सुवण्यासारखे उत्तर असे की, या तीन पुरुषार्थांचे (त्याच अनुकमाने केले पाहिजे असा आग्रह न घरता) साधन केले की, चौथा आपोआप साध्य झाला पाहिजे. काही टीकाकारांच्या मते मोक्ष हा अवर्जनीय आहे. त्याचे वर्णन इतका मोठा कवी झाला तरी कसे करणार ? काहीच्या मते धर्म या पहिल्या खंडाचे पहिले चार अव्याय (इंशस्तुती, पर्जन्य-महिमा, यति-महिमा व धर्माचे सामर्थ्य) विचारात घेतले, तर त्यात मोक्ष हा अव्याहतच आहे. या ग्रंथातील उल्ल्या अनुकमाने, म्हणजे प्रथम काम (इंद्रियसुखांची इच्छा असा संकुचित अर्थ न घेता, नुसती इच्छा वा वासना असा अर्थ घेऊन) नंतर अर्थ व धर्म, अशी तीन साधने अवलंबिली, म्हणजे मोक्ष हा आपोआपच साध्य झाला पाहिजे. अन्य तीन पुरुषार्थ या मोक्षसाधनरूपी मंदिरांच्या पायन्याच म्हणाव्या. महाभारतात व्यास महर्षीनी

६

ऋब्दाहुविरोम्येष न च कश्चिच्छृणोति मे ।

धर्मादर्थश्च कामश्च स धर्मः किं न सेव्यते ॥

(मभा १८०५०६२)

या श्लोकात् अर्थं व काम हे धर्मामुक्तेच साध्य होतात. असे मी हात वर करून ओरहून सांगत असताही लोक धर्माची सेवा का करीत नाहीत? असा सार्थक व सरोष प्रश्न केला आहे. येथेही मोक्षाचा उल्लेख अध्याहतच नाही का?

येथे काम या शब्दाची थोडी चिकित्सा करणे अवश्य आहे. कुरुक्लमधील तिसन्या खंडाचा वर्णविषय काम हा छी-पुरुषामर्थील प्रणय व चेष्टा या अर्थानेच वापरला आहे. पण या खंडांतील सर्व श्लोक वाच्यानंतर वाचकाच्या सहजच ध्यानी येईल, की हा काम म्हणजे भगवद्गीतेत (७-११) भगवान् श्रीकृष्णांनी स्वतःचे रूप महणून वर्णन केलेला “ धर्माऽविस्तुत काम ” आहे. या कामखंडात शंगाररस भरपूर आहे. कित्येक वेळी तर (शो. ११०८, १२३९) तो उत्तू चालला आहे, असे वाटते. पण अशीलता अशी शब्दांतच काय, पण कल्पनेतही शोधून सापडणार नाही!

एकदा प्रणयी युगुलाचे परस्परांवरील गूढ प्रेम, अल्पकाळपर्यंत किंवा एकदाच झालेले त्यांचे मीलन, त्यानंतर शियकर युद्धासाठी परदेशी गेल्यामुळे झालेला परस्परांचा विरह, त्याची व्यथा, लोकांत उठलेले प्रवाद, पूर्वी झालेल्या मीलनाच्या मधुर स्मृती, पुनर्मालनाची उत्सुकता, शियकराच्या प्रेमासंबंधी प्रेयसीच्या मनाची दोलायमान स्थिती, त्या मीलनापूर्वी कृतककलह करण्याचा प्रेयसीचा वेत, पण उत्कट प्रेमाने आपला डाव साधून तो वेत हाणून पाढणे, दीर्घकालानंतर झालेले पुनर्मालन, “ विरह, कलह आणि मीलन ” या तिन्ही घटनांची पुनरावृत्ती ब्हावी अशी शियकराने केलेली इच्छा, असे वर्णन करून हे खंड कवीने मनोहारित्वाने रंगविले आहे. यातील प्रेम हे उनाड नमून त्याची परिणती विवाहात होणार असल्याची (पाति-व्रत्याचा उल्लेख करून) नवाही कवीने दिली आहे.

विस्ती धर्माच्या उपाध्यायांनी या ग्रंथाचा प्रथम अभ्यास केला, व पुढे भाषांतरेही केली. तेब्बा त्यांनी हा खंड वगळला होता. पण नंतर जेब्बा त्यांच्या ध्यानी आले, की कामदेवाचे व त्याच्या पराक्रमाचे इतके विस्तृत वर्णन करूनही त्यात नैतिकदृष्ट्या आक्षेपाही असे काही नाही, तेब्बा त्यांनी त्याही खंडाचा अभ्यास करून त्यांचे भाषांतर आपापल्या ग्रंथातून समाविष्ट केले.

तिस्रुकुरल हे प्राचीन सूत्ररूप तमिल काव्य असल्याने त्याला प्रथमतःच अनेक टीकाकार लाभले. या मध्ययुगीन टीकाकारांत प्रथम स्थान परिमेलगर यांचे आहे. त्यानंतर माणकुडवर, कर्लिंगर इत्यादी टीकाकार झाले. अनेक प्राचीन व अर्वाचीन टीकाकारांनी हा ग्रंथ हाताल्ला असून आधर्याची गोष्ट अशी की, त्याच्या संहितेत पाठभेद मुळीच नाहीत. त्यामुळे टीकाकारांना पाठभेदांवर टीका करण्याचे सौत्य

लाभले नाही. त्यांना मूळ एकाच संहितेवर टीका-टिप्पणी कराव्या लागल्या. ग्रंथाची भाषा प्राचीन असल्याने ग्रंथातून विविध अर्थ काढण्याची संघी मात्र टीकाकारांना मिळाली. ग्रंथाचा अर्थ लावण्याच्या कामी आधुनिक वाचकास टीकाकारांचे साहाय्य अवश्य घ्यावे लागते. मद्रास शहरातील सरकारी बसगाड्यांच्या आतल्या वाजूस, सारथी व प्रवासी यांना दिसेल अशा रीतीने, एक एक कुरल (श्लोक) रंगविलेले असते. तो श्लोक वाचून समजून त्यांचा अर्थ सांगणारे प्रवासी मात्र विरळ !

खिस्ती धर्माचा प्रसार करण्यासाठी त्या धर्माचे प्रवारक भारतात आले, तेव्हा देशाच्या त्या त्या भागात प्रचलित असलेल्या भाषांचा अभ्यास करून लोकप्रियता संपादन करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. त्यांनंतर येथील ग्रंथांची भाषांतरे त्यांनी आपापल्या भाषांत केली. अशा प्रकारे भारतीय भाषेतून पाश्चात्य भाषेत भाषांतरित झालेला पहिला ग्रंथ म्हणजे तिरुक्कुरल असे विद्वानांचे मत आहे. याचे पहिले भाषांतर इ. स. १७९९ पूर्वी ईम्रजीत झाले. लॅटिन, फ्रेंच, जर्मन, याही पाश्चात्य भाषांतून या ग्रंथाची भाषांतरे झाली. भारतीय भाषेत पहिला अनुवाद होण्याचे भाग्य तेलुगु भाषेस १८८७ मध्ये लाभले. कबड्डी, मल्याळम्, हिंदी, संस्कृत, उडू, या भाषांतूनी त्याची भाषांतरे झाली आहेत. पण पाश्चात्य भाषांत झालेल्या अनुवादापेक्षा त्यांची संख्या कमीच !

इंग्रजी अनुवादात प्रलयात तमिळ पंडित रेख. जी. यू. पोप यांनी केलेला अनुवाद छंदोबद्द असून तो उत्कृष्ट आहे, व म्हणूनच प्रमाणभूत मानला जातो. अगदी अलीकडे के. बालसुव्रद्धाण्यम् यांनीही केलेला छंदोबद्द अनुवाद उत्तम बठला असून त्यांनी लिहिलेल्या आपल्या विस्तृत टिप्पणीतून इंग्रजो व अन्य भाषांतील अनेक काव्ये व ग्रंथ यांतील साम्यस्थळे उद्घृत केली आहेत.

ग्रंथाच्या पहिल्या खंडास धर्म (अरम्) असे नाव असून त्याचे ३८ अध्याय (अदिकारम्) आहेत. संस्कृत भाषेत धर्म हा शब्द ज्या व्यापक अर्थांनी वापरला जातो, ते सर्व अर्थ या अरम् शब्दाने व्यक्त होतात, असे अनुक्रमणिकेवर दृष्टिक्षेप केल्यास दिसून येईल.

दुसरा खंड अर्थ (पोरुष) हा शब्दही संस्कृत भाषेतील अर्थ या शब्दाच्या विविध अर्थांसि सामावून घेऊन वापरला आहे. कौटिलीय अर्थशास्त्रासारख्या एतद्विषयक ग्रंथातून जे विषय येतात ते सर्व या खंडात येतात. राज्यशासन, प्रजापालन, युद्धशास्त्र, करवसुली, राष्ट्राचे उत्पन्न व व्यय, मंत्री व अधिकारी यांची निवड, स्वतः सत्ताधारी (काही अध्यायातून राजा या अर्थाची वेगवेगळे शब्द वापरून, केवळ वंश-परंपरेने राजपद प्राप्त झालेला, इतका संकुचित अर्थ व्यक्त न करता सत्ताधारी व्यक्ती असा अर्थ या विविध शब्दांतून विद्वान टीकाकारांनी काढला आहे.) व्यवसीच्या अंगांचे स्वाभाविक व अवश्य संपादनीय गुण त्याची विविध कर्तव्ये, इत्यादी विषयांचा

विस्तृत कळहापोह केला आहे. यां खंडाची अनुक्रमणिका पाहता असे दिसून येंडल की, यात अवश्य म्हणून वर्णिलेले सद्गुण केवळ सत्ताधार्यांसाठी नसून, सामान्य नागरिकांस व त्यांच्या नेत्यांसही ते तितकेच अवश्य आहेत.

तिसऱ्या कामखंडाविषयी पूर्वांच विवेचन केले आहे.

संत वल्लभर हे पक्के आस्तिक होते यात संदेहच नाही. इंशस्तुतिपर पहिल्या अध्यायाच्या पहिल्या श्लोकात आदिभगवान हे जगाचे मूळ कारण असल्याचे त्यांनी सांगितलेच आहे. ते भक्तिमार्गी होते. कारण ईश्वरभक्तीची थोरवी त्यांनी मार्भिकपणे वर्णिली आहे. पण ते सगुण भक्ती मानणारे होते, असे दिसत नाही. यज्ञकर्माची आवश्यकता त्यांनी उत्तमप्रकारे वर्णिली आहे. “अवि” (हवि) हा शब्द त्यांनी या संदर्भात (श्लो. ४१३) वापरला आहे. चंद्राला ग्रहण लागते ते त्याचा ग्रास सपने (राहने नव्हे) केल्यामुळे लागते (११४६) असे ते म्हणतात.

त्यांनी या काब्यात उद्देश्यिलेली शस्त्रे व हृत्यारे म्हणजे भाला, खड्ग, धनुष्य-बाण (वंदूक अर्थातच नाही) नांगर, ओली माती कापण्याची कुंभाराची सुरी, कानस, करवत, ऐरण ही होते. कावळा (हीन अर्थाने नव्हे, तर आतिथ्यशील व सहभोजनाची सवय असलेला म्हणून सन्मानपूर्वक) मोर, वगळा, हंस, या पक्ष्यांचा उद्देश्य या काब्यात असून, हत्ती, वाघ, सिंह, वैल, गाय, रेडा, मेंढा, कोहळा, ससा, याक, या पश्चंची नावे त्यात आली आहेत. सर्प, नक, मासा, हेढी आहेत. सैनिक, शेतकरी, लोहार, सोनार, कुंभार, पारधी, हे व्यावसायिक यात सापडतात. वरी, मोहरी, गुंज, ताड, वड, गोखरु या धान्य-वृक्ष-वनस्पती यात समाविष्ट आहेत. भाताची पेज व मीठ हे अन्नपदार्थ यात दिसतात. रथ, नौका, पालवळी, घोडा ही वाहने आहेत.

वर एकदा सांगितलेच आहे, की प्राचीन तमिळ भाषा ही संस्कृतपासून अगदी अलिस आहे. संस्कृत भाषेचा वास येणारे, आदिभगवन्, अवि (हवी, आहुती) तवम् (तप) असे थोडे शब्द या काब्यात आढळतात. तमिळ भाषा ही प्राचीन काळीही चांगली समृद्ध असल्याने, एकाच अर्थाचे अनेक शब्द (प्रसंगानुरूप विविध अर्थच्छटा दर्शविणारे किंवा नुसतेच) या काब्यात सापडतात.

संत तिरुवल्लभर यांचा जन्म वल्लभन् या अस्पृश्य जमातीत झाला असल्याचे मार्गे सांगितलेच आहे. त्याचे खरे नाव माहीत नाही, मग मातापित्याची कोठून असणार? काळ्याच्या पहिल्या श्लोकात “आदिभगवन्” असा सामासिक शब्द आला आहे, त्यावरून त्यांच्या मातेचे नाव आदि व पित्याचे भगवान असावे, अशी एक आख्यायिका आहे. दुसऱ्या एका आख्यायिकेप्रमाणे ब्राह्मण पुरुष व चांडाल स्त्री यांपासून त्यांची उत्पती झाली. पण या सर्व दंतकथाच आहेत. त्यांना ऐतिहासिक आधार असा काही नाही. अधिकृत माहिती एवढीच की, सध्याच्या मद्रास शहराचा

एक भाग मैलापुर (मथिलापुरम् = मयूरनगरी) तेशील ते रहिवासी होते. चॅल्लवड यांचा स्वतःचा व्यवसाय कोष्ठाचा होता. त्यांच्या पत्नीचे नाव वासुकी होते. (पतीचे नाव अज्ञात अमूनही पत्नीचे नाव कसे सापडते हे गूढच आहे) तमिळ भाषेतील स्त्री-नुरुपांची नावे मराठी भाषिकांस चमत्कारिक वाटतात. वासुकी हे जसे स्त्रीचे नाव, तसेच वसंता हेही ! वासुकी ही उत्तम गृहिणी व पतिव्रता होती. कित्येक वेळी पतीने नादिष्टपणाने दिलेल्या आज्ञाही ती निःशंकपणे पार पाडीत असे.

एकदा भर दुपारी हातमागाचा एक भाग खाली पडला. तो शोधण्यासाठी पतीच्या आळेवरून पत्नीने ताबडतोब दिवा लावून आणला ! वासुकी ही एकद पोहऱ्याने विदिरीतून पाणी काढीत असता, पतीनी हाक ऐकून तशीच घावत आली व विहिरीतून पाण्याने भरलेला आणि वर येत असलेला पोहरा ती परत येईपर्यंत अधान्तरी लोंबकळत राहिला. पातिव्रत्याच्या प्रभावाने गुम्हवाकर्षणाचा निसर्गनियम धाव्यावर वसविला ! तमिळ प्रांतातील परंपरेप्रमाणे रात्रभर पाण्यात ठेवलेला शिळा भात खाण्यासाठी पतिराज सकाळी वसले असता, भात फार ऊन असल्याची तकार त्यांनी केली. ही पतिव्रता हाती पंखा घेऊन घावत आली, आणि तो थंड शिळा भात निविण्यासाठी वारा घालू लागली !

उग्र होऊन सासरी आल्यानंतर पहिल्या दिवसापासून जेवण्याच्या वेळी भोजन-पात्राजवळ एक स्वच्छ पाण्याने भरलेले भांडे व एक मुऱे ठेवण्याची आज्ञा पतिराजांनी आपल्या अधीरीस दिली होती. किंचितही विकितसा न करता दीर्घकाळपर्यंत तिने ती आज्ञा तेंतोंतं पाळली होती. ती मृत्युशश्येवर असताना, अनेक वर्ष मनात दावून ठेवलेली शंका तिने आपल्या पतिराजास विचारली, आणि तिचे समाधानकारक निराकरण झाल्यानंतर या पतिव्रतेचे प्राण तिच्या देहास सोडून गेले ! जेवताना भाताचे एखादे शीत पानावाहेर सांडले तर ते व्यर्थ जाऊ नये म्हणून सुईच्या अग्राने उचलून, स्वच्छ पाण्याच्या भांड्यात घरून खुतल्यानंतर पानात घ्यावे, असा त्या गूढ कृतीचा व्यर्थ असल्याचे या संत पतीने आपल्या पत्नीस सांशितले.

तिरुकुरुरलसारखे एकुलते एक ग्रंथापत्य प्रसविणारा तिरुवल्लुवर हा जसा महाकवी होता, तसाव अखिल विश्वास पदोपदी उपयोगी पडतील असे नीतिपाठ देणारा तो थोर कडवी होता. उच नीतितत्वांनी हा ग्रंथ ठेचून भरलेला असला, तरी ग्रंथकाराचे पाय पुढीवर घट रोवले असून, तो केवळ आकाशाकडे न पाहता जमिनी-वर पाहून चालतो. या ग्रंथात त्याने केलेला उपदेश अत्यंत व्यावहारिक स्वरूपाचा आहे.

हा ग्रंथ अनेक रत्नांची खाण आहे. त्यातील काही रुने शीतल सौम्य तेजाने सुखवीत असतील, तर काही रत्नांच्या प्रखर तेजाने आपले डोळे दिपतील. पण सर्व रुनेच ! त्यात गारगोशांची भर किंवा भेसळ नाही ! प्रत्येक कुरल किंवा झोक हे एक

सुंदर सुभाषित आहे. संतवाणी असल्याने ग्रंथाचे मूळ व सौंदर्य स्वतःसिद्ध आहे. वक्ता व श्रोता या थाटात यातील उपदेश नमून, महाकवीने मनातल्या मनात वित्तन करून काढलिल्या उद्भारांचा प्रत्येक श्लोक वाचताना येतो.

एकाच रंगाच्या विविध छटांनी युक्त अशी १०—१० पुढे निवडून त्याच्या उपमाला (पदर) मालाकाराने बनविल्या. अशा १३३ उपमाला (पदर) मोळ्या कौशल्याने गुंफून कवीने ही बृहन्माला जनतंच्या चरणी अर्पण केली आहे. जनता-जनार्दन या पूजनाने संतुष्ट झाला आहे. ही तुळी चिरंतन आहे.

या संत कवीने योजिलेली भाषा त्या काळी सोपी व प्रासादिक असली, तरी आज जबलजबल दोन सहस्र वर्षांनेतर ती तमिळ भाषिकांसही चांगलीच दुबोंध आहे. ग्रंथाचा अर्थ लावताना अनेक टीकाकारांनी मतभिन्नता दर्शविली आहे. ग्रंथाचा मराठी अनुवाद करताना अनेक भाषांतरांचे साहाय्य मी घेतले आहे. तथापि मूळ ग्रंथाचा आशय शक्य तोवर जसाच्या तसा टेवण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न मी केला आहे. संतवाणीची प्रासादिकता अनुवादात कशी उतरणार? म्हणून या अनुवादात अनेक नुटी असतील याची जाणीव मला आहे. वाचकांना भाषांतरात जे दोष दिसतील ते माझे आहेत, आणि जे काही चांगले त्यांना गवसेल, ते मूळ संत कवीचे व मला साहाय्यभूत होणाऱ्या टीकाकारांचे आहे, असे वाचकांनी कृपा करून समजावे.

हा दिव्य ग्रंथ योगायोगाने वाचनात अल्यानेतर त्यातील काही निवडक श्लोकांचे भाषांतर मी हैसेने केले, व ते “प्रसाद” मासिकाच्या डिसेंबर १९७२ च्या अंकात प्रसिद्ध झाले. प्रसादच्या संपादकांनी मजवार हा मोठा अनुग्रह केला, यासाठी मी त्यांचा कृपी आहे. ते भाषांतर माझ्या काही मित्रांच्या वाचनात आले व काही-जणांना मी ते दाखविले. या सर्व मित्रमंडळीनी समग्र ग्रंथाचे भाषांतर करण्याची प्रेरणा मला दिली, त्रेमळ आग्रह केला, म्हणूनच हे सत्कार्य तडीस जात आहे.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य-संस्कृति मंडळाने ही संतवाणी महाराष्ट्रारदेच्या कंठात घालण्याच्या योग्यतेची आहे, असे ठरवून तिचा स्वीकार प्रकाशनासाठी करण्याचे मान्य केले, म्हणून मी मंडळाचा कृपी आहे. मंडळाच्या सन्मान्य व (ज्ञान+तपो+वयो-) बद्ध अध्यक्षांच्या हाती ही माला मी विनयपूर्वक देत आहे, आणि त्यांनी ती महाराष्ट्रारदेच्या कंठी घालावी, अशी प्रार्थना त्यांना करीत आहे.

साम्यस्थळांसंवंधी थोडेसे

तिरुक्कुरलच्या प्रथम वाचनाच्या वेळीच, पहिला श्लोक वाचला, तेव्हा त्यातील कल्पनेशी सहश अशी कल्पना भगवद्गीतेतील “ अक्षराणामकारोऽस्मि ” या श्लोकपादात असल्याचे सहजच आढळून आले. त्यानंतर श्लोकांचे मराठी भाषांतर करू लागले, तेव्हा काही संस्कृत मुभाषिते मनात येळ लागली. भारताच्या भिन्न भागांतील, भिन्न भाषा वोलणारे महात्मे चिंतन व उपदेश करू लागले, म्हणजे त्यांच्या मनात जे विचारतरंग उठत असतील, व त्यांना शब्दरूप मिळाले असेल, त्यात असे साम्य असणे अगदी साहजिक आहे, असे वाढ लागले.

आपल्या घरापासून दूर असलेल्या एखाद्या उद्यानात भटकत असता एखाद्या सुंदर व सुवासिक कुलावर आपली हृषी खिळावी, व आपण त्याच्या सौदर्याचे व सुवासाचे कौतुक करू लागावे, आणि असे करताना एखादे वेळी आपल्या मनात सहजच याचे की, “ असे फूल आपल्या घराच्या आवारातही आहे की ! ” हा विचार थोडा मौजेचा व कौतुकाचा असतो. कुरुलभधील काही श्लोकांचा अनुवाद करताना माझ्या मनाची अशीच स्थिती झाली. अनुवाद पूर्ण झाल्यानंतर मनाला एक छंदच लागला, की अशी साम्यस्थळे मला जशी आवडली, तशी ती विद्वान वाचक वंधुभगिनीसही आवडतील व तशी ती आपण योधून काहून वाचकांपुढे ठेवावी.

यातील काही साम्यस्थळे आश्चर्य वाटण्याइतकी समान आहेत. काहीत आश्चर्याचे तर काहीत उपमा, दृश्यांतांचे साम्य आहे, असे वाचकांस आढळून येईल. काही ठिकाणी हे साम्य बरेच दूरानिवत वाटेल. तथापि माझ्या हृषीने बहुतेक सर्व स्थळे सुंदर असल्याने ती कुरुलच्या वाचकांस सादर करीत आहे. माझ्यासारख्या सामान्य वाचकास ही जी स्थळे आढळली, त्यापेक्षा किंतीतरी अधिक वचने व्यासंगी विद्वानांस सापडतील, यात शंका नाही. पण हीही काही थोडी नव्हेत !

धर्म, अर्थ व काम असे तिरुक्कुरलचे तीन खंड आहेत. संस्कृत साहित्यात भर्तृहरीची नीती, वैराग्य व शुंगार अशी तीन शतके प्रसिद्ध आहेत, पण ही साम्यस्थळे निवडताना मी प्राचीन साहित्याचा शोध घेतला आहे. कारण कुरु ग्रंथाची रचना इसवी सनाच्या दुसऱ्या शतकात झाली असल्याचे विद्वानांचे मत आहे. भगवद्गीता, दशोपनिषदांपैकी काही उपनिषदे, महाभारत, रामायण, योगवासिष्ठ, मनुस्मृती, भागवत, कौटिलीय अर्थशास्त्र, चाणक्यसूत्रे, या ग्रंथांतील ही स्थळे आहेत, व त्यांचे संदर्भ प्रत्येक ठिकाणी दिले आहेत. ही साम्यस्थळे पाहून माझ्या मनात मौज व कौतुक या भावना जशा उमटल्या, तशाच वाचकांच्या मनातही उमटतील, असे मला वाटे.

साहित्य-संस्कृति मंडळाने या साम्यस्थळांचा समावेश अनुवादात करण्यास संमती दिली, यास्तव मी मंडळाचा नक्षी आहे.

तिरुक्कुरळ

अनुक्रमणिका

खंड पहिला - धर्म

चित्रय	पृष्ठ	चित्रय	पृष्ठ
भाग १ - प्रस्तावना			
१ देवस्तुति	२	२० व्यर्थ प्रलाप	२४
२ पर्जन्य-महिमा	३	२१ पापभीरुता	२५
३ यति-महिमा	४	२२ कर्तव्य-निष्ठा	२६
४ धर्माचे सामर्थ्य	५	२३ दान	२७
भाग २ - गृहस्थ धर्म			
५ गृहस्थ-जीवन	७	२५ दयालूपणा	३०
६ सहधर्मिणीचे गुण	८	२६ मांसाहार	३१
७ संततीचा लाभ	९	२७ तपश्चर्या	३२
८ स्नेह-संपदा	१०	२८ दंभाचरण	३३
९ आतिथ्य	११	२९ अस्तेय	३४
१० मधुर भाषण	१२	३० सत्य वचन	३५
११ कृतज्ञता	१४	३१ अकोध	३६
१२ निःपक्षपात	१५	३२ पर-पीडा	३८
१३ आत्मसंयमन	१६	३३ अहिंसा	३९
१४ सदाचरण	१७	३४ अनित्यत्व	४०
१५ अव्यभिन्वार	१८	३५ संन्यास	४१
१६ सहनशीलता	१९	३६ तत्त्वबोध	४२
१७ मत्सर	२०	३७ अनासक्ती	४३
१८ निर्लोभिता	२१	भाग ४ - दैव	
१९ निंदा	२३	३८ दैव	४६

खंड दुसरा—अर्थ

भाग १—राज्य		भाग २—राज्याची अंगे	
३९	राजाचे गुण	५०	६४ मंत्री
४०	विद्याध्ययन	५१	६५ वक्तृत्व
४१	विद्याराहित्य	५२	६६ शुद्धाचरण
४२	अवण	५३	६७ हठ कार्यक्षमता
४३	वुद्धिमत्ता	५४	६८ कार्यपद्धती
४४	दोष-निर्मलन	५५	६९ दूत (राजदूत)
४५	धोराचे साहाय्य	५६	७० राजसमेतील वर्तन
४६	कुसंगतीचा त्याग	५७	७१ ईगित-ज्ञान
४७	विवेकपूर्वक कर्म	५८	७२ श्रोतृ-परीक्षा
४८	शक्तिमापन	५९	७३ सभाधीष्टपणा
४९	योग्य संघीचा लाभ	६०	भाग ३—दुर्ग
५०	स्थान-महात्म्य	६१	७४ राज्य
५१	विचारपूर्वक निवड	६२	७५ दुर्ग
५२	विश्वासार्ह अधिकारी	६३	भाग ४—अज्ञ
५३	बंधुजनांचे पोषण	६४	७६ धनसंपादनाचे मार्ग
५४	सावधानता	६५	भाग ५—सैन्य
५५	न्याय शासन	६६	७७ सैन्याचे महत्त्व
५६	दुष्ट शासन	६७	७८ सैन्याची प्रतिष्ठा
५७	कूर शासन	६९	भाग ६—मैत्री
५८	दयान्दृष्टी	७०	७९ मैत्री
५९	गुप्तचर	७१	८० मित्र-परीक्षा
६०	उत्साह	७२	८१ निरकालीन मैत्री
६१	अनालस्य	७३	८२ दुष्टांशी मैत्री
६२	दीर्घोद्योग	७४	८३ खोटी मैत्री
६३	विपत्तीत धैर्य	७५	८४ मूर्खपणा

८५ बुद्धिहीनता	९०१	भाग ७ - पुरचणी	
८६ शत्रुत्व	९०२	९६ कुलीनता	११३
८७ वैराचा महिमा	९०३	९७ मानापमान	११४
८८ शत्रूच्या सामर्थ्याची जाणीव	९०४	९८ घोरवी	११५
८९ अंतश्चातू	९०५	९९ चारित्र्य	११६
९० घोरांचा अपमान	९०६	१०० सुसंस्कृतता	११६
९१ छैणपणा	९०७	१०१ संपत्तीचा सद्ब्यय	११७
९२ वेश्या	९०८	१०२ विनयशीलता	११८
९३ मथपान	९०९	१०३ कुलोत्कर्ष	११९
९४ शूत	९१०	१०४ कृषि	१२०
९५ औषधी	९११	१०५ दारिद्र्य	१२१
		१०६ याचना	१२२
		१०७ याचनेची भीति	१२३
		१०८ नीचपणा	१२४

खंड तिसरा — काम

भाग १ - गुपत्रेम			
९०९ सौंदर्य-दशनाची प्रतिक्रिया	९२८	९२१ शोकमय समृति	१३८
९१० प्रेम-संकेत	९२८	९२२ स्वग्र-कथन	१३८
९११ मीलन-सुख	९२९	९२३ सायेवेदना	१३९
९१२ सौंदर्य-प्रशंसा	९३०	९२४ शरीर-सौंदर्याची क्षीणता	१४०
९१३ प्रेम-महिमा	९३१	९२५ स्वगत चितन	१४१
९१४ विनयाचा त्याग	९३२	९२६ लज्जेचा त्याग	१४२
९१५ प्रवाद-स्फोट	९३३	९२७ परस्परांची मार्ग-प्रतीक्षा	१४२
भाग २ - पातिव्रत्य			
९१६ असत्ता विरह	९३४	९२८ संकेताची अभिव्यक्ति	१४३
९१७ विरहिणीचा विलाप	९३४	९२९ मीलनाची उत्सुकता	१४४
९१८ नेत्रांनी विरह-वेदना	९३५	९३० हृदयाची संवाद	१४५
९१९ निस्तेजतेची व्यथा	९३६	९३१ प्रेम-कलह	१४६
९२० विरहाची तीव्रता	९३७	९३२ प्रेम-कलहातील सूक्ष्मता	१४७
		९३३ प्रेम-कलहातील आनंद	१४८

तिरुक्कुरळ

खंड पहिला

-धर्म

નાનાનાનાન

ભાગ ૧ - પ્રસ્તાવના

અધ્યાય ૧ - ઈશસ્તુતી

- ૧ અક્ષરમાલિકેત “ અ ”ચે પ્રથમ સ્થાન આહे. સર્વ સ્થાનીચે મૂળ કારણ આડી ભગવાન આહे.
- ૨ શુદ્ધબુદ્ધિરૂપી પરમેશ્વરાચ્યા ચરણાંચી આરાવના જર જ્ઞાલી નાહી; તર સર્વ વિદ્યાર્જનાચા કાય ઉપયોગ ?
- ૩ સર્વ પ્રાણિમાત્રાંચ્યા હૃદયકમળાત વાસ કરણાચ્યા પરમેશ્વરાચી જો ઉપાસના કરતો, ત્યાચી વસ્તી દિવ્ય લોકાંત દીર્ઘકાળપર્યત હોઇલ.
- ૪ સકામતા વ નિષ્કામતા યાંચ્યા પલીકઢે અસલેલ્યા પરમેશ્વરાચ્યા ચરણકમળાસ જો શરણ જાતો, ત્યાલા કોણતેવ કષ પડત નાહીત.
- ૫ પરમેશ્વરાચી ઉપાસના વ નામસ્મરણ કરણારાસ અજ્ઞાનજન્ય સત્કર્મ વ દુષ્કર્મ યા દોહોંચાહી લેપ લાગત નાહી.
- ૬ પંચેત્રિયાંચ્યા (ત્યાંચ્યા વિષયાંચ્યા) પાર અસલેલ્યા પરમેશ્વરાકઢે પોત્રણાચ્યા સન્માર્ગાંચે જો અનુસરણ કરતો, ત્યાલા દીર્ઘકાળ સદગતી ગ્રાપ્ત હોઇલ.

(૧) અક્ષરાણામકારો ઽસ્મિન્ ।

— ગીતા ૧૦.૩૩

(૨) ઈશ્વર: સર્વ ભૂતાનાં હૃદેશોऽજુન તિષ્ઠતિ ।
તમેવ શરણં ગચ્છ સર્વ ભાવેન ભારત ।

— ગીતા ૧૦.૬૨

(૩) મચ્ચિત્: સર્વ દુર્ગાણિ મત્પસાદાતરિષ્યસિ ।

— ગીતા ૧૦.૫૮

- ७ परमेश्वराच्या अतुलनीय पदाची प्राप्ती शाल्यावाचून मानसिक दुःख व चिंता यांचा नायनाट होणार नाही.
- ८ धर्मसिंधू परमेश्वराच्या पदकमळाची प्राप्ती झाली, तरच भवसागर पार करणे शक्य आहे.
- ९ बुद्धीचे स्थान असलेले असे जे मस्तक अष्टगुणशयंसंपत्त * परमेश्वराच्या चरणावर नम्र होत नाही, ते निष्ठ्राण व निर्बुद्ध ईद्रियासमानच होय.
- १० परमेश्वराच्या चरणाप्रत जे पोचतात, ते प्रचंड भवसागर तरुन गेलेले असतात. त्या पदाप्रत जे जाऊ शकत नाहीत, ते त्या सागरात गटांगळ्या खात राहतात.

अध्याय २—पर्जन्य-महिमा

- ११ आकाशातून अवतरणाच्या पर्जन्यामुळेच जगाचे धारणपोषण होते. म्हणून पर्जन्य हेच अमृत होय.
- १२ प्राणिमात्रांच्या जीवनास अवश्य असे उत्कृष्ट भोज्य पदार्थ पर्जन्यामुळेच निर्माण होतात. इतकेच नव्हे तर, पर्जन्य हेच प्राणिमात्रांचे जीवन (पाणी) होय.
- १३ ही पृथ्वी जरी महासागरांनी वेणित असली, तरी आकाशातून पर्जन्यवृष्टी न झाल्यास पृथ्वीवर अवर्षण पडेल व तिच्यावरील प्राणी भूकतहानेने व्याकुल होतील.

(११) देवाद् वृष्टिः प्रवर्तेत वृद्धेरोषधयः सृताः ।
ओषधिभ्यो मनुष्याणां धारयन्सततं हितम् ॥

— ममा १४१-३१

(१२) अक्षाद् भवन्ति भृतानि पर्जन्यादज्ञसंभवः ।

— गीता ३०१४

(१३) अक्षाद् वै प्रजाः प्रजायन्ते । याः काश्च पृथिवीँ^३
श्रिताः । अथो अज्ञेनैव जीवन्ति । अथेनदपि
यन्त्यन्ततः । अन्नँ^४ हि भृतानां ज्येष्ठम् ।
तस्मात्सर्वोषधमुच्यते ।

— तैति. आनंद. २०१

* (१) स्वावलंबन (२) पवित्र शरीर (३) स्वतंत्र प्रज्ञा (४) सर्वेषांता
(५) अनासक्ती (६) अपार करुणा (७) सर्वशक्तिमन्त्र (८) अमर्याद सुख हे
अष्टगुण होत.

१४ जीवनाला आधारभूत असणाऱ्या पर्जन्याच्या वृष्टीत जर खंड पडला (वृष्टी कमी झाली) तर शेतकऱ्यास शेतात नोंगरटही करता येणार नाही.

१५ पर्जन्याच्या अकाळी वृष्टीमुळे किंवा अतिवृष्टीमुळे हानी होते खरी. पण त्यानंतर विकास करण्याचे सामर्थ्यही पर्जन्यासच असते.

१६ आकाशातून पर्जन्यविदूळा शिवकावा झाला नाही, तर पृथ्वीवर हरित तुणांकुरांचे दर्शनही होणार नाही.

१७ मेघांनी सागरातून घोषिलेले पाणी जर ते पर्जन्यरूपाने परत करणार नाहीत, तर सागरातील पाणी व सागरी संपत्ती ही दोन्हीही घटतील.

१८ आकाशातून पर्जन्यवृष्टी झाली नाही, तर स्वर्गस्थ देवांना पृथ्वीवरून हविर्भाग मिळणार नाहीत.

१९ स्वर्गीय मेघांतून जलवृष्टी झाली नाही, तर या विशाल विश्वात दानवर्म, तपाचरण यांचा लोप होईल.

२० पर्जन्याच्या अभावी पृथ्वीवरील जीवन संपुष्टात येईल. पर्जन्यावाचून सदाचरणाचाही नाश होईल.

अध्याय ३ — यति-महिमा

२१ सदाचरणी असून संन्यास ग्रहण करणारांची थोरवी सर्व धर्मग्रंथांनी वर्णिली आहे.

२२ संन्यासाश्रम स्वीकारणारांच्या माहात्म्याचे मोजमाप करणे म्हणजे आजपर्यंत या पृथ्वीवर मृत्यू पावलेल्यांची गणना करण्यासारखे आहे.

२३ जन्म व मोक्ष या द्वंद्वाचे पूर्ण ज्ञान झाल्यानंतर जन्ममरणाच्या फेन्यातून मुक्त होण्यासाठी संन्यासाश्रम घेणारांचा महिमा अवर्णनीय आहे.

२४ ज्ञानाच्या अंकुशाने जो पंचेंद्रियांचा निग्रह करतो, तो म्हणजे दिव्य लोक प्रसविणारे एक बीजिच आहे.

(१४) तस्मायदा सुवृष्टिर्भवति व्याधीयन्ते प्राणा
अस्त्रं कनीयो भविष्यतीत्यथ यदा सुवृष्टिर्भवति
आनन्दितः प्राणा भवन्ति ।

— छान्दोग्य ७.१०

- २५ पंचेद्रियांवर विजय प्राप्त करुन घेणाराव्या सामर्थ्याचा मूर्तिमंत पुरावा म्हणजे स्वर्गलोकाचा अधिपती देवराज ईश्वर हान होय.
- २६ महत्कार्ये तडीस नेणारे लोक श्रेष्ठ होत. ज्यांच्या हातून मोठी कार्ये पार पडत नाहीत, ते कनिष्ठच होत.
- २७ पंचज्ञानेद्रियांच्या रस, रूप, स्पर्श, शब्द व गंध (शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध) या विषयांचे संपूर्ण ज्ञान ज्यांनी प्राप्त करुन घेतले आहे, तेच खरेखर जगाचे शास्त्रे होत.
- २८ सारगम व प्रत्ययकारी वाणीच्या संन्याशांचा महिमा वेदवचनावरूनच या जगात प्रतीत झाला आहे.
- २९ सद्गुणही शिखरावर आरूढ झालेल्या लोकांचा कोध क्षणजीवी असतो खरा. पण त्या क्षणापुरता का होईनां, तो असद्य असतो.
- ३० अखिल प्राणिमात्रांकडे जे स्नेहयुक्त व दयार्द दृष्टीने पाहतात, तेच खरे धर्मनिष्ठ (किंवा ब्राह्मण) होत.

अध्याय ४ — धर्माचे सामर्थ्य

- ३१ यशा व धनसंपत्ती या दोहोंची प्राप्ती ज्याच्या योगाने होते, त्या धर्मप्रिक्षा या जगात श्रेष्ठ काय आहे ?
- ३२ या जगात धर्मप्रिक्षा कोणतीच वस्तू श्रेष्ठ नाही. धर्माचे विस्मरण म्हणजे अधःपतन !
- ३३ आपली सर्वे कमें सतत व सर्व सामर्थ्यानिशी करीत राहवे. आपली धर्मावरील दृष्टी मात्र यर्तिकनितही ढळू देळ नये.

(२५) हिन्द्वा सुखं मनसञ्च प्रियाणि
तेन शक्तः कर्मणा श्रेष्ठ्यमाप ।
सत्यं धर्मं पालयन्नप्रमत्तो
दमं तितिष्ठां समतां प्रियंच ॥

-- मभा ५०२९०१३

(३१) कामार्थौ लिप्समानस्तु धर्ममेवा ११ दितश्वरेत् ।
न हि धर्मादपैत्यर्थः कामो वा १५ि कदाचन ॥

— मभा ५०१२४०३७

३४ मन निर्मल व शुद्ध राखणे महणजेच धर्माचरण. चित्त शुद्ध नसता केलेले कर्म महणजे वाह्य अवधंबर !

३५ मत्सर, लोभ, कोध व कठोर बचन या चार दुर्गुणांपासून दूर राहणे महणजेच धर्म.

३६ धर्माचरण सतत करीत राहा. विलंब करू नका. मृत्युशब्देवरील धर्माचरणही मरणोत्तर साहाय्यक होते.

३७ धर्माचरण व अधर्माचरण यांची फलिते वेगळी सांगण्याची काय आवश्यकता ? पालखीत बसलेला व ती वाहणारा यांच्याकडे इष्टिक्षेप करा !

३८ धर्माचरणात एखाद्या दिवसाचाही जरी खंड पढला, तरी त्यामुळे सुखमय मोक्षमार्गात अडथळा निर्माण होतो.

३९ सदाचरणापासून प्राप्त होणारे तेच खरे सुख. त्याचाचून इतर सुखही नव्हे व यशाही नव्हे !

४० मनुष्यमात्राने सत्कर्माचे नित्य आचरण करावे. कुकर्माचा सदैव त्याग करावा.

(३४) न व्याजेन चरेद्द धर्ममिति मे भवतः श्रुतम् ।

— ममा १०२१३-३४

(३६) न धर्मकाळः पुरुषस्य निश्चितो

न चापि मृत्युः पुरुषं प्रतीक्षते ।

सदा हि धर्मस्य क्रियेव शोभना

यदा नरो मृत्युसुखेऽभिवर्तते ॥

— ममा १२०२९८-१७

(३७) महत्त फलवप्यस्यं दृश्यते कर्मसन्धिषु ।

वहन्ति शिविकामन्ये यान्त्यन्ये शिविकागताः ॥

— ममा १२०२३१-४२

(३८) शुभेन कर्मणा सौख्यं दुःखं पापेन कर्मणा ।

कृतं फलति सर्वत्र नाकृतं भुज्यते क्वचित् ॥

— ममा १३०६०-१०

भाग २ - गृहस्थ-धर्म

अध्याय ५ - गृहस्थ-जीवन

४१ गृहस्थाश्रमी हा अन्य तीनही सदाचरणी आश्रमियांचा निरंतरचा साहाय्यक असतो.

४२ तपस्वी, निर्धन, निराश्रित व मृत लोक, या सर्वांना गृहस्थाश्रमियांचाच आधार असतो.

४३ आपले पितर, देव, अतिथी, बांधव व आपण स्वतः या पाचांची सेवा करीत राहणे हा श्रेष्ठ धर्म होय.

४४ पापाचरणापासून चार हात दूर राहून सदाचरणाने संपादिलेल्या धनाचा विनियोग लोककल्याणासाठी करणाऱ्या गृहस्थाची वंशवेल वृद्धिगत होत राहील.

४५ प्रेम व धर्म यांच्या आधारावर गृहस्थधर्माचे आचरण हेच त्या आचरणाचे सौंदर्य व फल!

४६ गृहस्थाश्रमाची कर्तव्ये धर्मासि अनुसरून पार पाढली, तर अधिक लाभासाठी अन्य आश्रमात प्रवेश करण्याची काय आवश्यकता?

(४१) सर्वाश्रमानुपादाय स्वाश्रमेण कलत्रवान् ।

व्यसनार्णवमत्येति जलयानैर्यथार्णवम् ॥

— भाग ३१४१७

(४३) गृहस्थस्य स्वकर्माजीवस्तुल्यैः समानर्षिभिर्वै

बाह्यमृतगामित्वे देवपित्रितिथभृत्येषु त्यागः

शेषभोजनं च ।

— कौआ. ३

(४६) आश्रमान्स्तुलया सर्वान्धृतानाहुर्मनीषिणः ।

एकतथ त्रयो राजन् गृहस्थाश्रम एकतः ॥

— मभा १२०१२०१२

गृहस्थ-धर्म : ७

४७ गृहस्थाश्रमाचे आचरण योग्य मार्गाने करणारा हाच मोक्षमार्गावरील सर्व पथिकांमध्ये थेष्ट होय.

४८ स्वतः धर्मन्युत न होता इतरांच्या धर्माचरणास जो साहाय्य करतो, तो गृहस्थाश्रमी तपस्व्यापेक्षादी थेष्ट होय.

४९ गृहस्थाश्रमिणीचे जीवन हेच खरे धर्माचरण आणि ते जर सर्वथा निर्दोष असेल, तर आणखी काय पाहिजे ?

५० पृथ्वीवर गृहस्थाश्रमाची कंतव्ये धर्मास अनुसरून पार पाढणाराची तुलना सर्वगस्थ देवांशी सहज करता येईल.

अध्याय ३ — सहधर्मिणीचे गुण

५१ गृहस्थाश्रमास अवश्य असलेले अनेक सद्गुण अंगी बाणलेले असणारी व पतीच्या मिळकतीस अनुसरून योग्य तो संसारखर्च करणारी, तीच खरी सहधर्मचारिणी.

५२ गृहस्थाचे जीवन कितीही उच्च स्तरावरचे असले, आणि त्याच्या सहधर्मचारिणीच्या अंगी जर गृहस्थाश्रमास आवश्यक असे सद्गुण नसले, तर तो संसार व्यर्थ होय !

५३ सहधर्मिणी सद्गुणसंपन्न असेल, तर त्या संसारात कसलीही उणीव नाही. ती सद्गुणसंपन्न नसेल, तर त्या संसारात काही राम नाही.

५४ पतिव्रतेच्या पतिनिष्ठेपेक्षा संसारात दुसरी कोणती गोष्ट महसूवाची आहे ?

---

(४७) चतुर्णामाश्रमाणां हि गार्हस्थ्यं श्रेष्ठमुत्तमम् ।

— रामा २०१०६-२२

(५२) यस्य भार्या गृहे नास्ति साध्वी च प्रियवादिनी ।

अरण्यं तेन गन्तव्यं यथाऽरण्यं तथा गृहम् ॥

— मभा १२०१४४-१७

(५३) खियां तु रोचमानायां सर्वं तद्रोचते कुलम् ।

तस्यां त्वरोचमानायां सर्वमेव न रोचते ॥

— मनु ३०-६२

(५४) भर्तुवशवर्तिनी भार्या ।

— चासू ३३६

५५ प्रातःकाळी उठल्यावर अन्य देवांच्या पूजेच्या भानगडीत न पडता जी पतित्रता पतिदेवाचीच मात्र सेवा करते, तिने “वृष्टी कर” असे म्हणताच मेघ पञ्चन्य-वृष्टी करील.

५६ जी आपल्या पातिव्रत्याचे जिवापाड संरक्षण करते, पतीचे काळजीपूर्वक संगोपन करते, आणि दक्षतापूर्वक संसार करते, तीच खरी पत्ती.

५७ घरांच्या चार भिंतीनी खियांचे संरक्षण होत नाही. त्यांचे पातिव्रत्य हीच ल्यांची संरक्षक भिंत.

५८ पतिसेवा करून जी ऊपी पतीचे मन जिकवे, तिला स्वर्गलोकानी मुखे अनायासाने प्राप्त होतात.

५९ यशस्वी रीतीने संसार करून आपले गृहिणीपद जिने आकर्षक केले नाही, तिचा पती अपमानित झाला, तर तो पुरुषरिंह असूनही त्याला वर मान करून चालणे अशक्य आहे.

६० पतित्रता गृहिणी ही गृहाची शोभा असून उत्तम संतती ही त्या गृहाची भूषणे होत.

अध्याय ७ – संततीचा लाभ

६१ इहलोकी मनुष्यमात्रास ज्या प्राप्य वस्तु आहेत, त्यांत बुद्धिमान संततीपेक्षा दुसरी कोणतीही वस्तु थेण नाही.

६२ उयाची संतती सदाचरणी व निष्कलंक आहे, अशा मनुष्याला सात जन्मातही पाप स्पर्श कर शकणार नाही.

६३ संतती हीच इहलोकानी खरी संपत्ती. ही संपत्ती आपल्या पूर्वकर्मास अनुसरून प्राप्त होते.

(५५) भर्तुः शूश्रूषया नारी लभते स्वर्गसुत्तमम् ।

अपि या निर्नमस्कारा निवृत्ता देवपूजनात् ॥

— रामा २०२४२७

(५७) अरक्षिता गृहे रुद्धाः पुरुषेरामकारिभिः ।

आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुस्ता सुरक्षिताः ॥

— मतु ९०२

६४ आपल्या बालकाच्या कोमळ करांनी निवडलेली पेजही असृतापेक्षा मधुर असते.

६५ आपल्या बालकाच्या अंगास स्फर्श केल्याने पित्याची काया पुलकित होते.
बालकाचे मधुर बोबडे बोल ऐकून कान तृप्त होतात.

६६ ज्याला आपल्या बालकाचे मधुर बोबडे बोल ऐकण्याचे भास्य लाभले नाही
तोच वीणानाद व वेणुनाद यांच्या माझुर्याची प्रशंसा करील.

६७ विद्वृत्ससभेत आपल्या पुत्रास उच्च स्थान प्राप्त करून देणे हेच पित्याचे श्रेष्ठ
कर्तव्य.

६८ आपला पुत्र आपल्यापेक्षाही अधिक वुद्धिमान (वापसे बेटा सवाई) झाला, तर
पित्यास आनंद होईलच. पण जगातील प्राणिमात्रांसही त्याचे कौतुक वाटेल.

६९ मातेला पुत्रजन्माचा जो आनंद होतो, त्यापेक्षाही त्या पुत्राची वुद्धिमान
महणून कीर्ती झाली म्हणजे होणारा आनंद श्रेष्ठ होय.

७० “ अशा वुद्धिमान व श्रेष्ठ पुत्राच्या प्राप्तीसाठी पित्याने किती तपश्चर्या केली
असेल ? ” असे जेव्हा लोक कौतुकाने विचारू लागतात, तेव्हा पुत्राचे
पितृविषयक कर्तव्य पूर्ण झाले असे समजावे.

अध्याय ८—स्नेह-संपदा

७१ स्नेहाच्या दरवाजास कधी तरी अडरार लागतो का ? (तो सैदैव उघडाच
असतो) स्नेहाचे अशू त्याचे अंतरंग प्रकट करतात.

७२ स्नेहशृण्य लोक (अप्पलपोटे असल्यामुळे) सर्व वस्तूंचा हऱ्यास बाळगतात.
स्नेहसंपद लोक आपले शरीरही दुसऱ्यांसाठी वेचतात !

७३ आत्माचा मानवी शरीराशी जो संयोग झालेला असतो, तो स्नेहानेच एकजीव
झाला पाहिजे.

(६४) प्रतिपद्य यथा सनुर्धरणीरेणुगुणितः

पितृराश्लिष्यतेऽद्गानि किमस्त्यभ्यधिकं ततः ॥

--ममा १०७४.५४

(६५) पुत्रस्पशान्सुखतरः लोके स्पर्शो न वियते ।

--ममा १०७४.५८

(६७) पुत्रा वियानां पारं गमयितव्याः ।

--चासू ३८२

७४ वात्सल्याचा उगम प्रेमातृत होतो, आणि वात्सल्यातून धनिष्ठ स्नेहसंबंधनि रांभ होतात.

७५ संसारात प्रेमपूर्ण जीवन ज्यांनी उपभोगिले आहे, त्यांना इहलोकातच स्वर्गीय आनंदानी प्राप्ती होते.

७६ प्रेम किंवा स्नेह यांपासून सदाचरणासच स्फूर्ती मिळते, असे मूर्ख लोक म्हणोत वापडे ! पण खरे पाहता अनेक कठोर व पराकमी कृत्यांच्या मुळशीही प्रेमच असते.

७७ अस्थिहीन जीवजंतू उन्हाने होरपळन शुष्क होतात, स्नेहशत्र्य व्यक्तीवर धर्माचा परिणाम त्यासारखाच होतो.

७८ शुष्क वृक्षाला ज्याप्रमाणे वाळवंटात शाखा फुटण्याचा संभव नाही, त्याचप्रमाणे निष्ठेम जीवाचा कोठेही उत्कर्ष होणार नाही.

७९ शरिराच्या अंतर्यामी वास करणाऱ्या अंतःकरणात जर स्नेहाचा अभाव असेल, तर बायांगाच्या सौंदर्याचा काय उपयोग ?

८० स्नेहपूर्ण शरीरन (जिंवत) शरीर या संज्ञेस पात्र आहे. ते जर तसे नसेल, तर तो अस्वीकार चर्मवेष्टित सांगाडाच होय !

अध्याय ९—आतिथ्य

८१ गृहस्थाश्रमाची प्रधान कर्तव्ये म्हणजे अतिथिसत्कार व दातृत्व.

८२ अतिथीस वाहेर तिष्ठत ठेवून घरात अमृताचेही प्राशन करणे सर्वथा अनुचित आहे.

८३ जो गृहस्थाश्रमी प्रतिदिन अतिथीचा सत्कार करतो, त्याच्या संसारात दारिद्र्यामुळे कसलीही उणीव राहणार नाही.

(८१) अतिथिदेवो भव ।

—तैति. शीक्षी. ११०३

(८२) आशा प्रतीक्षे संगतः सूनृतां
चेष्टापूर्ते पुत्रपश्चैँ श्व सर्वान् ।
एतद वृद्धक्ते पुरुषस्याल्पमेधसो
यस्यानशन्वसति ब्राह्मणे गृहे ॥

—कठ १०८

गृहस्थ-धर्म : ११

८४ प्रसन्न चिसाने जो अतिथीचा सत्कार करतो, त्याच्या घरी लळमी आनंदाने निवास करते.

८५ अतिथीस यथेष्ट भोजन अर्पण करून त्याचा सत्कार केल्यानंतर जो अवशिष्ट अन्न भक्षण करतो, त्याच्या शेतात वी न पेरताही भरघोस पीक येते.

८६ आलेल्या अतिथीचा सत्कार करून आणखी अतिथीची जो प्रतीक्षा करतो, तो स्वर्गांतील देवांच्या आतिथ्याचा उपभोक्ता होतो.

८७ अतिथिसत्काराने प्राप्त झालेल्या यशाचे मूल्यमापन करणे अशक्य आहे. अतिथीच्या योग्यतेवर ते अवलंबून आहे.

८८ अतिथिसत्कारासु यज्ञांच्या हातून पार पडला नाही, त्यांना शेवटी पश्चात्ताप होईल की, “ अरेरे ! कषाने मिळविलेली संपती (तिचा विनियोग अतिथिसत्कारात न झाल्यामुळे) व्यर्थ गेली ! स्वर्गांय देवतांकडून होणाऱ्या आतिथ्यास आपण आंचवू ! ”

८९ अतिथिपूजा न करणारा श्रीमंत हा वास्तविक दरिद्रीच म्हटला पाहिजे तसाच तो मूळही असतो.

९० *“ अनिच्छम् ” या नावाने प्रसिद्ध असलेले फूल एकदा हुंगताक्षणीच कोमेजते. गृहस्थाचे वाकडे तोंड पाहताच अतिथीचे मन म्लान होते.

अध्याय १० – मधुर भाषण

९१ धर्माचे अंतरंग जाणणारांची वाणी निर्मत्सर, मधुर व प्रेमाने ओऱ्यंवलेली असते.

(८६) अतिथिः पूजितो यस्य गृहस्थस्य तु गच्छति ।
नान्यस्तस्मात्परो धर्म इति प्राहुर्मनीषिणः ॥

—ममा १३०.२०७०

(८७) पात्रं त्वतिथिसासाय शीलाढयं यो न पूजयेत् ।
स दत्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति ॥

—ममा १३०.२०९३

* तमिल भाषेत अनित्यम् या शब्दाने लेखन “ अनिच्छम् ” असे केले जाते. यावरून कुलाचे अल्पजीवित्व अभिप्रेत आहे. त्याचप्रमाणे हे फूल कोमलही आहे म्हणून पुढे कामवंडान या कुलाचा उद्घेष आला. आहे तेथे त्याचे भाषांतर “ शिरीप पुण्य ” असे केले आह.

९२ दान करताना अंतःकरणात दया तर असावीच, पण त्यापेक्षाही तोंडात मधुर
शब्द असणे उतम !

९३ प्रसन्न मुद्रा, स्नेहपूर्ण दृष्टी आणि अंतःकरणापासून निशालेली मधुर वाणी
म्हणजेच धर्म !

९४ ज्याची वाणी मधुर व सुखप्रद आहे, त्याच्या वाच्यासही दुःख व दारिद्र्य ही
उभी राहणार नाहीत.

९५ विनय आणि मधुर वाणी हीच मनुष्याची खरी भूषणे होत. अन्य अलंकार
व्यर्थ समजावे !

९६ ज्याची वाणी शुभंकर व मधुर आहे, त्याच्या पापाची हानी होईल व पुण्याची
वृद्धी होईल.

९७ दानसमयी हितकर व मधुर वाणीचा उपयोग केल्याने पुण्य व आनंद यांची
प्राप्ती होईल.

९८ दुसऱ्यास त्रस्त न करणारे व मधुर शब्द जो नेहमी उपयोगात आणील, त्याला
इहोलोकी व परलोको वैभव प्राप्त होईल.

९९ ज्याला मधुर शब्दांची अपेक्षा आहे, त्याने स्वतः मधुर वाणीचाच उपयोग न
करता कठोर शब्दाच का वापरावे ?

---

(९२) दानसेव हि सर्वत्र सान्त्वेनानभिजलिपतम् ।
न प्रीणयति भूतानि निर्वचनमिवाशनम् ॥

— मभा १२०८४०७

(९६) द्वे कर्मणी नरः कुर्वन्नस्मिल्लोके विरोचते ।
अबुवन्परुषं किञ्चिदस्तोऽनर्चयंस्तथा ॥

— मभा ५०३३५४

(९७) अभ्यावहति कल्याणं विविधं वाक्सुभाषिता ।
सैव दुर्भाषिता राजन्नर्थायोपपयते ॥

— मभा ५०३३७७

(९८) श्रुक्षणां वाणीं निरावाधां मधुरां पापवर्जिताम् ।
स्वागते नाभिभाषन्ते ते नरा स्वर्गगामिनः ॥

— मभा १३०१४४०२३

(९९) यस्माद्विजते लोकः सर्वो मृत्युमुखादिव ।
वाक्कूराहृष्णपरुषात्सं प्राप्नोति महद्भयम् ॥

— मभा १२०२६२०१८

१०० मधुर शब्दांना उपयोग करता येण्यासारखा असून जो कठू वचनाचाच उपयोग करतो, त्याची ती कृती म्हणजे गोड पिकलेली फळे संप्रही असूनही आंवट कची फळे खाण्यासारखी होय.

अध्याय ११—कृतज्ञता

१०१ ज्यावर पूर्वी कधीही उपकार झाला नाही, त्याने उपकार (प्रत्युपकार नव्हे) केला तर त्याची परतफेड पृथ्वीच्याच काय, पण स्वर्गाच्याही राज्याने हीणार नाही.

१०२ वेळेवर केलेल्या अल्पशा उपकाराचे मोल पृथ्वीमोलापेक्षाही अधिक असते.

१०३ निःस्वार्थ तुदीने केलेल्या साहाय्याचे मोल महासागरापेक्षाही विशाल आहे.

१०४ उपकार जरी मोहरीच्या (किंवा वरीच्या) दाण्याइतका अल्प असला, तरी त्याची जाणीव ठेवणारास तो तालवृक्षपेक्षाही मोठा वाटतो.

१०५ उपकार व प्रत्युपकार यांची तुलनाच होक शकत नाही. उपकाराचे महत्त्व मूळ उपकृताच्या गुणग्राहकतेवर अवलंबून असते.

१०६ निष्कलंक माणसांची मैत्री तोडू नका. ज्यांनी तुम्हांला विपत्काळी साहाय्य केले, त्यांचा त्याग करू नका.

---

(१०१) अर्थिनः कार्यनिर्वृत्तिमकर्तुरपि यश्वरेत् ।
तस्य स्यात्सफलं जन्म किं पुनः पूर्वकारिणः ॥

— रामा ४०४३०७

(१०२) कार्यमण्वपि काळे तु कृतमेत्युपकारताम् ।
महदप्युपकारोऽपि रिक्ततामेत्यकालतः ॥

— योद्वा १०७०२६

(१०४) तिलमात्रमप्युपकारं शैलमात्रं मन्यते साधुः ।

— वास् ३९८

(१०५) प्रत्युपकृत्वंवद्धपि
न भाति पूर्वोपकारिणा तुल्यः ।
एकः करोति हि कृते
निष्कारणमेव कुरुतेऽन्यः ॥

— ममा १२०१३८०८२

१०७ संकटसमयी एकदाच केलेल्या उपकाराचे विस्मरण जो सात जन्मातही होऊ देत नाही, तोच खरा सज्जन.

१०८ उपकाराचे विस्मरण मुळीच होता कामा नये. अपकार मात्र त्वरित विसरावयास हवा.

१०९ हत्येसारखा एखादा भयंकर अपराध ज्याने केला आहे, त्याने जरी अल्पसा उपकार केला, तरी त्याचा पूर्वीचा अपकार विसरून गेले पाहिजे.

११० इतर कोणतीही हत्या हातून घडल्यास त्या पापाची निष्कृती होणे शक्य आहे. पण कृतज्ञतेच्या हत्येस प्रायश्चित्त नाही.

अध्याय १२ – निःपक्षपात

१११ निःपक्षपात हा सद्गुण खरा. पण कर्तव्यवृद्धी जागृत ठेवूनच तो वापरला पाहिजे.

११२ न्यायी मनुष्यावर त्याच्या ओयुष्यभर लक्ष्मीचा वरदहस्त राहीलच, पण त्याचे वंशजही वैभवसंपत्र होतील.

११३ अन्यायाने मिळविलेल्या संपत्तीमुळे एखादे वेळी सुख मिळेल. पण ती संपत्ती मिळताक्षणीच तिचा त्याग केला पाहिजे.

११४ मनुष्य आपल्या जीवनात न्यायाने (निःपक्षपाताने) वागला की अन्यायाने, याची परीक्षा त्याच्या मरणोत्तर त्याच्या प्रजेवरून होईल.

११५ जीवनात उत्कर्षपक्व दैवयोगाने होत राहणारच. पण कशाही परिस्थितीत न्यायीपणाने वागणे हे थोर लोकांचे भूषण होय.

---

(१०८) धर्मलोपो महांस्तावत्कृते हाप्रतिकृर्वतः ।
अर्थलोपश्च मित्रस्य नाशे गुणवतो महान् ॥

— रामा ४०३६०४७

(१०९) स्मरन्ति सुकृतान्येव न वैराणि कृतान्यपि ।
सन्तः प्रतिविजानन्तो लब्धसंभावनाः स्वयम् ॥

— मध्या २०७२०९

(११०) गोप्ते चैव सुरापे च चौरे भग्नवते तथा ।
निष्कृतिर्विहिता सदभिः कृतज्ञे नास्ति निष्कृतिः ॥

— रामा ४०३६०१२

११६ न्यास्य मार्गीपासून तुमचे चित जर चळू लागले, तर निश्चित समजा की
लवकरच आपला अधःपात होणार आहे !

११७ नीतीस अतुसरून न्यास्य मार्गाने जाणारा मनुष्य जरी दरिद्री असला, तरी
त्याच्या अवनत स्थितीही लोक त्याला थोर समजतात व आदराने वागवितात.

११८ मध्यावर टिथर राहून वरोबर वजन दाखविणाऱ्या तराजूच्या काढ्याप्रमाणे
जगात निःपक्षपाताने व न्यायाने वागणे हे थोरांचे भूषण होय.

११९ भाषणात तर वक्ता नसावीच. पण मनातही लेशमात्र वक्ता नसणे हेच
निःपक्षपाताचे किंवा न्यायीपणाचे लक्षण.

१२० जो व्यापारी आपला स्वतःचा व शेजाऱ्याचा माल यांत भेद न करता
दोन्ही सारखेच मानतो, त्याचा उत्कर्ष होतो.

अध्याय १३ — आत्मसंयमन

१२१ आत्मसंयमनाने स्वर्गलोकात स्थान मिळते. स्वैराचाऱ्यांची पाठवणी अंधकारमय
नरकलोकात होते.

१२२ आत्मसंयमन ही जगातील अतिमूल्यवान व म्हणून रक्षणीय संपत्ती आहे.
तिचे रक्षण अतिशय दक्षतेने केले पाहिजे.

१२३ जाणीवपूर्वक व योग्य मार्गाने जो आत्मसंयमन करतो, तो सज्जनाऱ्या आदरास
पात्र होऊन घैमवसंपन्न होतो.

१२४ विचलित न होता जो सदैव आत्मसंयमन करतो, त्याची प्रतिष्ठा पर्वतापेक्षाही
उंच असते.

१२५ नव्रता हा सद्गुण सर्वांच्याच ठिकाणी प्रशंसनीय आहे. धनवानांची तर ती
सर्वश्रेष्ठ संपत्ती आहे.

---

(११६) बुद्धी कलुषभूतायां विनाशे समुपस्थिते ।
अनयो नयसंकाशो हृदयान्नापर्सर्पति ॥

— ममा २०८२०९

(१२१) इंद्रियाणां प्रसंगेन दोषमच्छत्यसंशयम् ।
संनियम्य तु तान्येव सिद्धिमानोति मानवः ॥

— ममा १२३२३०८

१२६ जो या जन्मी आपली पंचेंद्रिये कासवाप्रमाणे आत संकोच करून ओहन घेतो,
त्याच्या कीर्तीचा डंका सात जन्मपर्यंत वाजत राहतो.

१२७ अन्य वस्तुंचे नियंत्रण मनुष्याने न केले तरी चालेल. पण जिब्बेचे नियंत्रण
त्याने जर केले नाही, तर तिच्या प्रतापाचे फल त्याळाच भोगावे लागेल.

१२८ एकायाच्या तोडातील दुरुत्तराने जर दुसऱ्यास पीडा होत असेल, तर अंगी
असलेले सर्व सदशुण मातीमोळ होतात !

१२९ भाजलेल्या जागेन्वी खोल जखम भरून येते. वाहेर फार तर वण राहतो.
पण जिभेने केलेला धाव कधीच भरून येत नाही.

१३० विद्योपार्जनानंतर कोधादी रिंग्चा निघह करून जो आपला जीवनकम वालवितो,
त्याच्या स्वागतासाठी प्रत्यक्ष धर्मेच प्रतीक्षा करीत उभा असतो.

अध्याय १४ — सदाचरण

१३१ सदाचरणाने उत्कर्प होतो. म्हणून सदाचरणाचे रक्षण प्राणपणाने केले
पाहिजे.

(१२६) यदा संहरते चायं कूर्मोऽग्नानवि सर्वशः ।
इंद्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

— गीता २०५८

(१२७) तावजितेन्द्रियो न स्याद् विजितान्येन्द्रियः पुमान् ।
न जयेद्वसनं यावजितं सर्वं जिते रसे ॥

— भाग ११०८०२१

(१२८) नाऽरुन्तुदः स्याच्च नृशंसवादी
न हीनतः परमभ्याददीत ।
ययाऽस्य वाचा पर उद्दिजेत ।
न तां वदेदुषर्तीं पापलोक्याम् ॥

— ममा २०६६०६

(१२९) रोहते सायकैविज्ञं वनं परशुना हतम् ।
वाचा दुरुक्तं वीभत्सं न सरोहति वाक्षतम् ॥

— ममा ५०३४०७८

(१३०) दमेन शोभते विग्रः क्षत्रियो विनयेन तु ।
घनेन वैश्यः शूद्रस्तु नित्यं दाक्षयेण शोभते ॥

— ममा १२०२९३०२१

- १३२ सदाचरणाचे रक्षण दक्षतेने केले पाहिजे. सर्व सद्गुणांची विकारपूर्वक तुलना केली तर त्याचेच साहाय्य अधिक मोलाचे आहे.
- १३३ सदाचरण हे उच्चकुलीन जन्माचे निदर्शक होय. दुराचरणाने नीच योनीतील जन्मच सिद्ध होतो.
- १३४ ब्राह्मणास वेदाचे विस्मरण झाले तर त्याचे अध्ययन पुन्हा करता येईल. पण तो आचारत्रष्ट झाला की त्याची वर्णाश्रित प्रतिष्ठा कायमचीच नष्ट होते.
- १३५ मत्सरप्रस्त मनुष्यास ज्याप्रमाणे वैभव प्राप्त होत नाही; त्याचप्रमाणे दुराचारी मनुष्याचा उत्कर्ष होत नाही.
- १३६ दुराचरणासुले आयुष्याचा नाश होणारन; याची जाणीव ठेवून इडनिक्षयी लोक सदाचरणाची जोपासना करतात.
- १३७ सदाचरणाने लोक श्रेष्ठ होतात, तर दुराचरणाने त्याची अधोगती होते.
- १३८ सदाचरणात मुखी जीवनाचे बीज असते, दुराचरणाने दुःखन प्राप्त होते.
- १३९ सदाचरणी मनुष्याच्या तोळ्डन नुकूनही दुर्बचन वाहेर पडणार नाही.
- १४० अनेक विद्यांचे संपूर्ण अध्ययन कहनही जर विविध लोकांत मिळून मिसळून वागता येत नसेल, तर ते अडाणीपणाचेच लक्षण होय.

अध्याय १५ — अव्यभिचार

१४१ जगातील धर्मशील आणि श्रीमान् लोक शजान्याच्या पत्नीविषयी मनात अभिलाप्य धरण्याचा मूर्द्धपणा करीत नाहीत.

---

(१३२) नाविरतो दुश्वरितानाशान्तो नासमाहितः ।
नाशान्तमानसो वाऽपि प्रह्लानेनैवमाप्नुयात ॥

— कठोप १०२०२४

(१३३) कुलीनमकुलीनं वा वीरं पुरुषमानिनम् ।
चारित्यमेव व्याख्याति शुचिं वा यदि वाऽशुचिम् ॥

— ममा २०१०१४

(१३४) चतुर्वेदोऽपि दुर्वृत्तः स शूद्रादतिरिच्यते ।

— ममा ३०३१३०१११

(१३५) न ह्युक्तं न चाऽसत्यं नाऽसत्यं न च वाऽप्रियम् ।
भाषितं चारुभावस्य जज्ञे पार्थस्य धीमतः ॥

— ममा १-२२२-११

- १४२ अन्य क्रियांचा घरांचे उंवरठे दिजविणारे मूर्ख लोक पापी व दुराचारी समुदायातच सापडतील.
- १४३ आपल्यावर नितींत विश्वास ठेवणाऱ्या भित्रांच्या पत्नीशी वाईट संबंध ठेवणारे लोक मृतप्राय होत.
- १४४ मनुष्य कितीही योर का असेना, तो जर अविचाराने शेजारघरी शिळ्हन शेजांच्या गुहिंशीशी वाईट संबंध ठेवील, तर त्यांच्या थोरपणाचा काय उपयोग ?
- १४५ अनायासाने शक्य म्हणूनही परजीशी व्यभिचार करणाऱ्या मनुष्यांच्या मागे सतत लोकापवाद लागेल.
- १४६ द्वेष, पाप, भय व दुष्कीर्ती हे चार शत्रू व्यभिचारी मनुष्यांची पाठ कधीही सोडीत नाहीत.
- १४७ शेजांच्यांच्या पत्नीवर वाईट दृष्टी कदापि न ठेवणारा पुरुषन सदृश्यस्थ म्हणून गणला जातो.
- १४८ शेजांच्यांच्या पत्नीकडे वाईट दृष्टीने न पाहणे हा केवळ विद्वान लोकांचा धर्म नव्हे, तर तो सामान्य सदाचार होय.
- १४९ भयंकर भवसागराने वेढलेल्या या जीवनात तोच वैभवसंपन्न असा राहु शकतो, की ज्याचा हात शेजांच्यांच्या पत्नीच्या खांशावर पडत नाही.
- १५० मनुष्याने कितीही अधर्माचरण केले, आणि शेजांच्यांच्या पत्नीकडे लोभी दृष्टीने पाहण्याचे पाप मात्र केले नाही, तर तो चांगलाच म्हटला पाहिजे.

अध्याय १६ — सहनशीलता

१५१ पृथ्वीवर धातलेल धाव पृथ्वी जशी सहन करते, त्याचप्रमाणे निद्राकाने केलेला अपमान सज्जनाने सहन केला पाहिजे.

(१४३) न हीद्वासनायुद्यं लोकं किंचन वियते ।
यादृश पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् ॥

— मभा १३०१४००२१

(१५०) परदाराभिमर्शार्तु नान्यत्पापतरं महत् ।

— रामा ३०३८०३०

(१५१) अमृतस्येवं संतृप्येदवसानस्थं पण्डित ।
सुखं द्यवमतः शेते योऽवमन्ता स नश्यति ॥

— मभा १३०३९८०२६

१५२ नीड आणणारी गोष्ट सहन करणे चांगले. पण ती विसरून जाणे त्यापेक्षाही उतम.

१५३ दारिश्चातील दारिद्र्य म्हणजे अतिथीची उपेक्षा करणे. औदार्यातील औदार्य म्हणजे मूरखाने केलेल्या निंदेची उपेक्षा करणे.

१५४ ज्याला आपल्या प्रतिष्ठेच्चा नाश न होऊ देता तिचे संरक्षण करावयाचे आहे, त्याने आपल्या सहनशीलतेचे प्रथम संरक्षण करावयास हवे.

१५५ दुसऱ्याने दिलेल्या दुःखाचा प्रतिशोध घेणारा सज्जनांच्या आदरास पात्र होत नाही. क्षमाशील मनुष्यास मात्र सज्जन सुवर्णसारखा संभाद्धन ठेवतात.

१५६ प्रतिशोध घेणाराचा आनंद एखादा दिवस टिकेल्हो. पण क्षमाशील पुरुषांची कीर्ती प्रलयकाळापर्यंत टिकून राहील.

१५७ तुमचा अपराध करणारांची कीव करा. अधमने त्याचा प्रतिशोध न घेण हेच उतम.

१५८ अहंकारास वळी पहून ज्याने तुमचा अपराध केला असेल, त्याला क्षमा करून त्याच्यावर विजय मिळवा.

१५९ सर्वसंगपरित्याग करणाऱ्यांपेक्षाही निदकास क्षमा करणारा अधिक पवित्र होय.

---

(१५२) यः समुत्पत्तिं क्रोधं क्षमयैव निरस्याति ।
यथोरगस्त्वचं जीर्णं स वै पुरुष उच्यते ॥

— रामा ५०५५०६

(१५४) पूर्वापकारी यस्ते स्यादपराधे गरीयसी ।
उपकारेण तत्स्य क्षन्तव्यमपराधिनः ॥

— ममा ३०२८०२६

(१५६) न दुष्करमिदं पुत्र यत्प्रसुर्धातयेत्परम् ।
श्लावर्नाया यशस्या च लोके प्रभवतां क्षमा ॥

— ममा १२०१११०६८

(१५८) यः समुत्पत्तिं क्रोधमक्रोधेन निरस्याति ।
देवयानि विज्ञानीहि तेन सर्वमिदं जितम् ॥

— ममा १०७९०३

१६० अन्नग्रहण न करता उपवास करणारा पुण्यवान खरा. पण निंदकास क्षमा कहन त्याची दुरुलेर सहन करणारा त्यापेक्षाही श्रेष्ठ.

अध्याय १७—मत्सर

१६१ अंतःकरणात मत्सर न वाळगणे हे सदाचरणाचेच लक्षण होय.

१६२ जगातील प्राणिमात्राचा मत्सर न करणे याहून कोणताच सद्गुण श्रेष्ठ नाही.

१६३ जो स्वतः वैभव व सदाचरण यांनी संपन्न होण्याची महत्त्वाकांक्षा वाळगीत नाही, तोच दुसऱ्याच्या वैभवाचा मत्सर करतो.

१६४ मत्सरामुळे होण्याच्या हानीची जाणीव ठेवून वुद्धिमान किंवा धार्मिक लोक मत्सरयुक्त आचरण करीत नाहीत.

१६५ मत्सरप्रस्त लोकांचा मत्सर हात्च एवढा मोठा घातक शब्द आहे की, मत्सरावाचून अन्य शब्दाची त्यास गरजच नाही.

१६६ उदार दात्याचे मत्सरप्रस्त कुटुंबीय व नातेवाईक अन्नवस्त्राच्या अभावी नाश पावतील.

१६७ प्रत्यक्ष देवीच (लळमी) मत्सरप्रस्त मनुष्याचा द्रेष करील, आणि आपण वाजूस राहून आपली थोरली वहीण अवकाशाई त्याच्या भेटीस पाठवील.

१६८ मत्सर नावाचा पापी प्राणी (आपल्या भक्ताच्या) संपत्तीचा नाश करतो, आणि त्याला नरकात डकळून देतो.

१६९ मत्सरी मनुष्याची संपत्ता आणि न्यायी व सदाचारी मनुष्याची विषती हे अन्यास करण्याजोगे विषय आहेत.

१७० या जगात मत्सरप्रस्त मनुष्य सहसा संपन्न असत नाही, आणि निर्मत्सर मनुष्य विषतीने पीडलेला नसतो.

अध्याय १८—निर्लोभिता

१७१ जी संपत्ती दुसऱ्याने न्यायाने संपादन केलेली असते, तिचा अन्यायाने केलेला लोभ कुलक्षय करील, आणि अनेक विषतीचे मूळ ठरेल.

(१६०) यः परेषां नरो नित्यमतिवादांस्तितिक्षते ।

देवयानि विजानीहि तेन सर्वमिदं जितम् ॥

— ममा १०७९-१

गृहस्थ-धर्म : २१

- १७२ दुसन्याच्या वस्तूचा लोभ करण्यापासून होणारी हानी ध्यानात घेऊन अन्यायाची चाढ वाळगणारे लोक दुराचरण करणार नाहीत.
- १७३ शाश्वत मोक्षाची इच्छा करणारे लोक खणिक आनंद देणाऱ्या वस्तूच्या लोभाने दुर्बलीन करणार नाहीत.
- १७४ ईद्रियनिग्रही व निदोष आचरणाचे लोक दारिद्र्याने पीडले असताही दुसन्याच्या संपत्तीचा लोभ घरीत नाहीत.
- १७५ दुसन्या कोणाच्याही वस्तूचा हव्यास भरण्याचा मूर्च्छणा ज्याच्या अंगी आहे. त्याच्या विशाल आणि कुशाग्र विद्वलेचा काय उपयोग ?
- १७६ सन्मार्गास अनुसरून ईश्वरी कृपेची इच्छा करणारा मनुष्य लोभास बळी पडून जर थोडीही दुराचरण करील, तर त्याचा निश्चित नाश होईल.
- १७७ दुसन्याने लोभाने मिळविलेल्या संपत्तीची अभिलाषा घरू नको. तिच्या उपमोगाने तुझे कल्याण होणार नाही.
- १७८ तुझ्या संपत्तीचा संकोच न होता तुझा उत्कर्ष बहावा अशी तुशी इच्छा आहे का ? तर मग दुसन्याच्या संपत्तीचा लोभ घरू नको.
- १७९ निलोंभी यश्चीने धर्माचिरण करणाऱ्या लोकांचे मूल्य लक्ष्मी जाणते, आणि ती स्वयमेव त्यांचा शोध घेऊन त्यांच्याकडे जाते.
- १८० परिणामाचा विचार न करणारे लोभी लोक नाश पावतात. उलट अनिच्छा नामक संपत्तीचे धनी विजयी होतात.

(१७५) यो न निवांसते त्रुनं सर्वधर्मपरोऽपि सः ।

सर्वज्ञोऽप्यभितो वद्धः पञ्जरस्थो यथा खगः ॥

— योद्धा ६०५५०४४

(१७६) आवृत्तं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यबौरेणा ॥

कामस्तुपेण कौन्तेय दृष्ट्युरेणानलेन च ॥

— गीता ३०३९

(१७८) अनार्याचरितं तात परस्वस्पृहणं भृशम् ।

स्वसंतुष्टः स्वधर्मस्थो यः स वै सुखमेधते ॥

— ममा २०५४०६

अध्याय १९ – निंदा

- १८१ एखायाच्या वाणीत व आचरणात धर्म प्रत्ययास न आला तरी चालेल, पण तो निंदक मात्र नसावा.
- १८२ सद्गमाचा त्याग आणि पापाचरण यापेक्षाही एखायाच्या तोंडावर त्याची सुनी आणि त्याच्या पाठीमागे त्याची निंदा करणे हे अधिक अधमपणाचे आहे.
- १८३ निंदकाचे पापी जीवन जगण्यापेक्षा निर्वनावस्थेत गृह्यू आला तर धर्मप्रीत मोक्षप्राप्ती होईल.
- १८४ कोणाच्याही तोंडावर त्याची हवी तेवढी निंदा करा, पण त्याच्या पश्चात त्याच्यासंबंधी एकही वाईट शब्द उचाऱू नका.
- १८५ वाचा कितीही मतुर असली, पण तिच्यात पर-निंदा असेल, तर अंतःकरणात धर्मभावनेचा बभाव असल्याचे भिन्न होते.
- १८६ आपण दुसऱ्याची निंदा करीत असताना दुसराही आपली वैगुण्ये पारखन आपली निंदा करीत असेल, हे लक्षात ठेवावे.
- १८७ गोड बोलून नवीन मित्र जोडण्याचे कौशल्य ज्यांच्यात नाही, ते आपल्या मित्रमंडळातच लावाळावी करून त्यांच्यात वैर मात्र निर्माण करतात.
- १८८ जे स्वकियांचेही दोष चारचौधांत सांगत सुटतात, ते परकीयांच्या गुणदोषां-संबंधी काय करतील, भगवान जाणे !
- १८९ लोकांची निंदा त्यांच्या पाठीमागे करणाऱ्या दुर्जनांचा भार धरणी सहन करते, तो केवळ तिचा धर्म तसा आहे म्हणून !
- १९० दुसऱ्याचे दोष हुडकीत वसण्यापेक्षा आपण स्वतःच्याच दोषांची जाणीच ठेविली, तर काय हानी होईल ?

(१८८) परवाच्येषु निष्णणः सर्वो भवति सर्वदा ।
आत्मवाच्यं न जानन्ति जानन्ति न मुह्यति ॥

— ममा ८०४५०४४

(१८९) असतां शीलमेतदै परिवादोऽथ पैशुनम् ।
— ममा ९२०१३२०१३

(१९०) राजन्सर्षपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यासि ।
आत्मनो चिल्वमात्राणि पश्यन्ति न पश्यासि ॥

— ममा १०७४०८२

अध्याय २०—व्यर्थ प्रलाप

- १९१ निष्फल बडबड करने जो इतरांस चिडवितो तो इतरांच्या तिरस्कारास पात्र होतो.
- १९२ आपल्या मित्रांशी अनुचित वर्तन करण्यापेक्षा चारचौधांत व्यर्थ बडबड करणे हे अधिक तुच्छ होय.
- १९३ चारचौधांत निर्थक व निष्फल बडबड करणारा आपला मूर्खपणाच प्रकट करतो.
- १९४ जनसमुदायापुढे निष्फल व असभ्य प्रलाप काढणाऱ्या व्यक्तींच्या जबलपास न्याय फिरकणार नाही, आणि कल्याण त्यांच्यापासून दूर पळू लागेल.
- १९५ सदाचरणी लोकही जर व्यर्थ बडबड करू लागतील, तर त्यांचे वैभव व त्यांनी कीर्तीं त्यांच्यापासून दूर पळू लागतील.
- १९६ व्यर्थ प्रलाप करण्यातच जो अभिमान वाळगतो, तो मानव नव्हेच. मानव-जातीतील तो भुसा समजावा.
- १९७ विद्रोह लोकांच्या तोंडून एखादा अनुचित वा अन्याश्य शब्द वाहेर पडला, तरी चिता नाही. पण त्यांनी व्यर्थ बडबड न केली तर चांगले.
- १९८ गंभीर व महात्म्याच्या विषयाचे विवेचन करणारे विद्रोह लोक निर्थक बाष्पकल बडबड करणार नाहीत.
- १९९ विरागी आणि निष्कर्लंक कीर्तीं असलेल्यां लोकांच्या तोंडातून चुकूनही बाष्पकल व निर्थक शब्द वाहेर पडणार नाहीत.
- २०० बोलावयाचे असेल तेव्हा अर्थपूर्ण व हितकर शब्द बोला. निर्थक शब्द उचारू नका.

(१९३) मूढानामवलिमानामसारं भाषितं बहु ।
दर्शयत्यन्तमात्मानमाग्रिस्तपमिवांशुमान् ॥

— ममा १२०२८७३३

(१९६) यतदुक्तं महद्वाक्यं कर्मणा तद्विभाव्यताम् ।
अकर्मणा कत्थितेन सन्तः कुपुरुषं विदुः ॥

— ममा २०१६०८६

अध्याय २१—पापभीरुता

- २०२ उदण्ड लोकांची भीती पापी, दुराचारी लोकांस वाटत नाही. सज्जनच त्यांना भितात.
- २०३ दुराचरणाचे फळ दुरितमयच असते. म्हणून दुराचरण हे अमीपेक्षाही भयंकर आहे.
- २०४ शत्रूलाही दुःख न देणे हेच सर्वथेष ज्ञानाचे लक्षण असे ज्ञानी लोक सांगतात.
- २०५ दुसऱ्याचा पाडाव होईल असे कृत्य करण्याचा विचार चुकूनही करू नका. दुसऱ्याचा पाडाव करू इच्छिणायांचा पाडाव करण्याचा धर्मच विचार करतो.
- २०६ आपण दरिद्री आहो अशा समजूतीने दारिद्र्याचे निवारण करण्यासाठी दुराचरण करू नका. नाहीतर तुम्ही खरोखरच दरिद्री व म्हणून दुःखीही ब्हाल.
- २०७ अती भयंकर शत्रूपासून तुम्हांला आपले संरक्षण करता येईल. पण पापाचरण हा शत्रू तुमचा पाठलाग करून तुमचा सर्वनाश करील.
- २०८ पापी मनुष्याचा ताठा सावलीप्रमाणे त्याच्या पायाखाली (त्याला उमगणार नाही अशा रीतीने) राहून त्याचा पाठलाग करीत असतो.
- २०९ तुझे स्वतःवर-खरोखरच प्रेम असेल, तर अल्प वाटणाऱ्या पापाचरणाचाही सर्वथा त्याग कर.
- २१० पुण्यमार्गास अनुसरून जो पापाचरणापासून दूर राहतो, तो मुक्त व अमर होतो.

अध्याय २२—कर्तव्यनिष्ठा

- २११ उदार बुद्धीचे लोक जगापासून प्रत्युपकाराची अपेक्षा करीत नाहीत. मेघोपासून प्राप्त होणाऱ्या जलघृटीची परतफेड जग काय करते?

(२०४) क्षन्तव्यं पुत्र धर्मो हि हतो हन्ति न संशयः ।

— ममा १०४१-२३

(२११) सन्तः परार्थं कुर्वाणा नावेक्षन्ति परस्परम् ।

— ममा ३-२९७-४९

२१३ परिश्रमांनी भिलविलेली संपत्ती स्वकियांना व जगातील अन्य गरजवंतांना दान करण्यासाठीच असते.

२१४ परोपकार करून आपले आयुष्य वेचणे यासारखे मृत्युलोकात व स्वर्ग-लोकातही दुसरे पुण्यकृत्य नाही.

२१५ स्वकर्तव्याची जाणीच ठेवून जो आपले आयुष्य वेचतो, तोच जिवंत मनुष्य. इतर रर्व मृतवत होत.

२१६ स्वकर्तव्याची जाणीच ठेवून जो आपले आयुष्य वेचतो, तोच जिवंत मनुष्य. सार्वजनिक तळ्यासारखी आहे.

२१७ सदगुणी व उदारधी मनुष्याजवळ असलेली संपत्ती म्हणजे काठोकाठ भरलेल्या गावातील उभ्या असलेल्या मधुर फळांनी ओयंबणाऱ्या वृक्षासारखी आहे.

२१८ स्वकर्तव्यनिष्ठ उदार मनुष्य दारिद्र्याने गांजलेला असला, तरी परोपकार करण्याची आपली श्रीती सोडीत नाही.

२१९ पूर्वाग्रमाणे परोपकार करण्यास आपण असमर्थ झालो आहो, अशी जाणीच जेव्हा उदार मनुष्यास होते, तेव्हाच त्याला आपण दरिंदी झालो आहो, असे वाढते.

२२० दान करून जवळची संपत्ती संफल्यामुळे (दान करण्याच्या) स्वकर्तव्याची हानी होत असेल, तर स्वतःला विकूनही ती हानी विकत घेण्यासारखी आहे.

---

(२१२) न्यायागतस्य द्रव्यस्य बोद्धव्यौ द्वावतिक्रमौ ।

अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पात्रे चाप्रतिपादनम् ॥

— ममा ५०१३४९

(२१६) यमाजीवन्ति पुरुषं सर्वभृतानि संजय ॥

पक्वं दुमभिवासाय तस्य जीवितमर्थवत् ॥

— ममा ५०१३३४३

(२१९) नाऽतःपरं वैनतेय किञ्चित् पापिष्ठमुच्यते ।

यथाऽशानाशानाह्योके देहि नाऽस्तीति वा वचः ॥

— ममा ५०११५०९

अध्याय २३—दान

- २२१ गरजवंत, दीनदुबळ्यास दिलेले दान तेच खरे दान. अन्य प्रकारचे दान म्हणजे परतफेडीच्या अपेक्षेने दिलेले कृपणच.
- २२२ मोक्षदायक असला तरी प्रतिश्रव वाईटच. उलटपक्षी दानाने मोक्षप्राप्ती होण्यासारखी नसली, तरीही ते उतमच.
- २२३ दान वेण्याची असमर्थता दीनबाणेपणाने प्रकट करण्यापूर्वी जवळचे सर्वस्व देऊन टाकलेले असणे, हेच कुलीनपणाचे लक्षण होय.
- २२४ याचकाच्या सुदेवर जोपर्यंत तृप्तीचे ग्रसन हास्य दिसू लागले नाही, तोपर्यंत (याचनाच नव्हे, तर) दानही तुःखदायक असते.
- २२५ क्रुधा सहन करणे हे तपस्वी जनांच्या सामर्थ्याचे लक्षण खरेच. पण क्रुधितांची क्रुधाशांती केल्याने प्राप्त होणाऱ्या समाधानापेक्षा ते गोणच !
- २२६ क्रुधितांची क्रुधा शांत करून त्यांची व्यथा दूर करणे म्हणजे भविष्यकाळी आपणांस उपयोगी पदण्यासाठी येडीवर ब्रव्य गुंतविणे होय.
- २२७ आपल्या अन्नात क्रुधितांना सहभागी करून जो भोजन करतो, त्याला क्रुधानामक रोगाची बाधा होत नाही.
- २२८ दान न करता संचय केलेल्या धनाचा (स्वतःसाठी) व्यय करण्याइतके जे कठोर हड्डी आहेत, त्यांना दानाने प्राप्त होणाऱ्या आनंदाची कल्पनाच नसते !

(२२१) यतु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।

दीयते च परिक्रिलष्टं तदानं राजसं स्मृतम् ॥

— मीता १७०२१

(२२५) यज्ञ दानपतिं शूरं क्रुधिताः पृथिवीचराः ।

प्राप्य तुष्टाः प्रतिष्ठन्ते धर्मः कोऽभ्यधिकस्ततः ॥

— मभा ५०१३२२८

(२२६) नास्ति सत्यसमो धर्मो नास्ति दानसमो निधिः ।

— मभा १३०६२९२

(२२८) अभिगम्याभिगम्येवं याचन्ते सततं नराः ।

न चाप्युत्सहते दातुं वित्तरक्षी महाजनाच् ॥

— मभा १२०३२०४३

२२९ आपल्या संपत्तीत इतरांस सहभागी न करता तिचा जो एकटाच उपभोग वेतो, त्याची ती कृती ही भिक्षा मागण्यापेक्षाढी दुःखदायक आहे.

२३० मरण ही सर्वांत दुःखदायक घटना खरी. पण इच्छा, असूनही दान वेण्याचे सामर्थ्य नसल्यामुळे निर्धनास येणारे मरण हे मुखदायक असते.

अध्याय २४ – कीर्ती

२३१ दान देत देत आयुष्य व्यतीत करून मिळविलेले जे यश, त्यापेक्षा या जगात अन्य श्रेष्ठ वस्तू नाही.

२३२ गरजवंत याचकांस दान करणाऱ्या दात्याची कीर्ती हाच या जगात वक्त्यांन्या भाषणात येणाऱ्या प्रशंसेचा विषय असतो.

२३३ मरणोत्तर मिळणाऱ्या महान कीर्तीवाचून शाश्वत व श्रेष्ठ संपत्ती या जगात नाही.

२३४ इहलोकात पुण्यकर्मे करून जे कीर्ती संपादन करतात, त्यांची प्रशंसा देवलोकातही होते. अशी प्रशंसा ज्ञानी किंवा विद्वान लोकांच्याही वाचास येत नाही.

२३५ मृत्यूमुळे स्थूल शरीराचा जरी नाश झाला, तरी ज्ञात्याचे यशः शरीर मरणोत्तरही चिरंजीव होते.

२३६ जन्म घेऊन कीर्ती संपादन करावयाची असली, तरन्च जन्म घ्या. नाहीतर जन्म न घेणेच चांगले.

---

(२३०) दारिद्र्यं खलु पुरुषस्य जीवितं मरणम् ।

— चासू २५७

(२३१) यावत्कीर्तिर्मनुज्यस्य न प्रणश्यति कौरव ।
तावज्जीवति गान्धारे नष्टकीर्तिस्तु नश्यति ॥

— मभा १०२०३०१

(२३२) पुरुषस्य परे लोके कीर्तिरेव परायणम् ।
इहलोके विशुद्धा च कीर्तिरायुविवर्धनी ॥

— मभा ३०३०००३४

(२३३) यशःशरीरं न विनश्यति ।

— चासू २९८

(२३४) कीर्त्यर्थं तु समारंभः सर्वेषां सुमहात्मनाम् ।

— रामा ७०४५०१३

- २३७ ज्यांनी आपल्या आयुष्यात कीर्तीं न मिळविता अपकीर्तीच संपादन केली, त्यांनी स्वतःला दोष न देता निंदकास का दोष याचा ?
- २३८ नश्वर शरीराचा नाश इत्यानंतर मागे राहणारी कीर्तीं ज्यास आयुष्यात संपादन करता आली नाही, त्याचे आयुष्य कलंकमयच म्हटले पाहिजे.
- २३९ यशोहीन लोकांच्या शरीराचा भार सहन करणारी धरणी आपला सुपीकपणाही गमावून बसेल !
- २४० निष्कलंक व कीर्तिमान जीवन हेच खरे जीवन. यशोहीन आयुष्य हे मृत्युतुल्यच होय.

(२३९) अवशो भयं भयेषु ।

— चासू ३१५

(२४०) कीर्तिंहि पुरुषं लोके संजीवयति मातृवत् ।
अकीर्तिर्जीवितं हन्ति जीवतोऽपि शरीरिणः ॥

— ममा ३०००३२

भाग ३ - संन्यास-धर्म

अध्याय २५ - दयालूपणा

- २४१ दया हे धन सर्वांत धेष्ठ आहे. आपण ज्याला धन म्हणतो, ते तर नीच लोकांजवळही धसते.
- २४२ दीर्घ संशोधनांती दया हा उत्तम गुण असल्याचे तुम्हाला आडळून होइल. दया हीच मोक्षमार्गात साहाय्यक होते.
- २४३ ज्यांच्या अंगी करुणेची वस्ती आहे, त्यांचा नरकलोकात प्रवेश होत नाही.
- २४४ जीवमात्राविषयी दयेची भावना मनात बालगून जो तिचे संरक्षण करतो, त्याच्या जिवाला या जगात कोणत्याही भयप्रद गोष्टीची पीडा होत नाही, असे ज्ञाते सांगतात.
- २४५ करुणाभय अंतःकरणाच्या लोकांस या जगात कसलीच पीडा होत नाही. वायूचा या जगातील मुक्त संचार हात्या या गोष्टीचा पुरावा आहे.
- २४६ या जगात जे निर्दय लोक कठोर कर्माचे आचरण करतात, त्यांना पूर्वजनमी झालेल्या उपेक्षेमुळे सदाचरणाचे विस्मरण झाले असावे, असे ज्ञाते सांगतात.
- २४७ इहलोकात निर्धनास स्थान नाही. परलोकात निर्दयास स्थान नाही.
- २४८ निर्धन व्यक्तीचा पुढे मारो कदाचित उत्कर्ष होइल. पण निर्दयांच्या वावतीत तसे होण्याची मुळीच शक्यता नाही.
- २४९ निर्दय मनुष्याचे धर्माचरण म्हणजे सूक्ष्म ज्ञानाच्या अभावी मनुष्याने आत्म्याचे संशोधन करण्यासारखे आहे.
- २५० तुमच्यापेक्षा दुर्बल असणाऱ्यांना भीती दाखवून पळवून लावीत असताना, तुमच्यापेक्षा सबल मनुष्यासमोर तुमची काय स्थिती होइल याचा विचार करा.

(२४२) परो धर्मात्पाण्डवास्याऽनृशंस्यं
धर्मः परो वित्तचयान्मतोऽस्य ।
सुखपियेऽधर्महीनेऽनपार्थेऽ
तुरुभ्यते भारत तस्य बुद्धिः ॥

— मभा ५०३२०१२

अध्याय २६—मांसाहार

- २५१ आपल्या शरीरावरील मांस वाढविण्यासाठी जो दुसऱ्याचे मांस खातो, त्याच्या अंतःकरणात करुणा उत्पन्न होणे कसे शक्य आहे?
- २५२ संपत्तीचे संरक्षण दक्षतेने न करणारास सुधनत्वाच्या मान मिळत नाही. तसेच मांसाहारी लोकांस दयाळूपणाचा मान मिळणार नाही.
- २५३ प्राणधात्राक शब्द वापरणारांची आणि मांसाहार करणाऱ्या लोकांची अंतःकरणे सदग्य असणे शक्य नाही.
- २५४ अहिंसा महणजे दया. हिसा म्हणजेच निर्दयपणा. मांसाहार हाच अधर्म.
- २५५ मांसाहाराच्या निषेचामुळेच मानव या जगात जिवंत राहतो. म्हणूनच मांसाहारामुळे नरकात पिचणाऱ्या लोकांची मुरक्ता होत नाही.
- २५६ मांसाहाराचा त्याग करून लोकांनी मांसाची माशणी केली नाही, तर जीवहत्या होणार नाही, व कोणी मांस-विक्रयही करणार नाही.
- २५७ मांस मिळविण्यासाठी दुसऱ्याच्या जिवावर घाव घालावा लागतो, असा विचार करून तरी मांसाहाराचा त्याग केला पाहिजे.
- २५८ जिवंत प्राण्याच्या शरीरातून प्राण निघून गेल्यानंतर माझे राहिलेल्या शरीरातून मांस मिळते. याचा नीट विचार करून निंदेष तुदिमान लोक मांस भक्षण करीत नाहीत.
- २५९ तुपाच्या आहुती देलन सहस्र यज्ञ करण्यापेक्षा एकही जिवानी हत्या न करणे व मांसाहार न करणे हे किंतीतरी थ्रेष्ट आहे.

(२५१) स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।

नास्ति क्षुद्रतरस्तस्मात्स नृशंसतरो नरः ॥ -

— मभा १३.११६.११

(२५७) नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पयते क्वचित् ।

न च प्राणिवधः स्वर्यस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ॥

— मनु ६.४८

(२५८) न हि मांसं दृष्णात्काष्टायुत्पलाद्वापि जायते ।

हत्या जन्तुं ततो मांसं तस्माद्वोपस्तु भक्षणे ॥

— मभा १३.११५.२६

२६० हिंसा आणि मांसाहार यांचा जो त्याग करील, त्याला अखिल प्राणिमात्र हात जोडून प्रणाम करतील.

अध्याय २७—तपश्चर्या

२६१ स्वतःवर कोसळलेली दुःखे सहन करणे व दुसऱ्यास दुःख न देणे हेच तपश्चयेचे खरे स्वरूप.

२६२ तपाचरण करणारांनीच तपस्त्वयाचा वेष धारण करणे उचित होय. नाहीतर तो वेष व्यर्थच होय.

२६३ तपस्वी लोकांचे धारणपोषण करता यावे म्हणूनच की काय अन्य आश्रमी (गृहस्थाश्रमी) तपाचरण करण्याचे विसर्वन गेले !

२६४ शत्रूंचा नाश करणे व भित्रास संपन्न करणे या गोष्टी करण्याचे मनात आणिले तर तपस्वी जनांस त्यांच्या तपःसामर्थ्यासुले त्या सहज साध्य आहेत.

२६५ इष वस्तूंची प्राप्ती इष्ट समयी कृहन व्यावयाची असेल, तर इहलोकी व या म्हणजे गृहस्थाश्रमात तपाचरणाचे कष केले पाहिजेत.

२६६ तपश्चर्या करणारे लोकच स्वर्कर्तव्यतपर असतात. इतर लोक आसक्तीच्या आवीन होऊन त्यांचे प्रयास व्यर्थ होतात.

२६७ सोने अभीत अधिकाधिक तापवृत्त ते अधिकाधिक निर्मल झाल्याने त्याची प्रभा फाकते. त्याचप्रमाणे तपश्चयेच्या अविरत कष्ठांनी मनुष्य अधिकाधिक तेजस्वी होतो.

२६८ तपश्चयेच्या योगाने ज्याने आपला अहंकार नष्ट केला आहे, त्याच्यापुढे अन्य जीव नम्र होऊन त्याची सेवा करतील.

---

(२६०) मांसभक्षणमयुक्तं सर्वेषाम् ।

—चासू ५६३

(२६१) तप्यन्ते लोकतापेन साधवः प्रायशो जनाः ।
परमाराधनं तद्द्वि पुरुषस्याखिलात्मनः ॥

—भाग ८०३४४

(२६७) दद्यन्ते ध्यायमानानां धातूनां हि यथा मठाः ।
तथेन्द्रियाणां दद्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ॥

—मग ६०७१

२६९ तपश्चयत मम होण्यान्या व्यवती आपल्या सामर्थ्यने यमावरही विजय मिळवतात.

२७० या जगात अनेक लोक आनंदास पारखे होतात, याचे कारण तपस्वी लोक अल्पसंघ, तर तपश्चयेची उपेक्षा करणारे अधिक असतात.

अध्याय २८—दंभाचरण

२७१ ज्यान्या अंतःकरणात दंभाची वस्ती आहे, अशा व्यवतीच्या शरीरातील पंचमहाभुते मुद्रा त्यान्या दांभिक आचरणाची चेष्टा करतात.

२७२ आपले मन जर जाणूनबुजून दुराचरणास बळी पडत असेल, तर स्वर्गातही शोभणान्या बाल्य वेषाचा व अबद्धंवराचा काय उपयोग?

२७३ अंगी सामर्थ्य नसून जो सामर्थ्यसंपत्त माणसाप्रमाणे बाद्याचरण करू पाहतो, तो बाद्याचे कातडे पांधरून शेतात चरणारा वैलच होय.

२७४ तपस्याचा वेष धारण करून दुराचरण करणारा ठोंगी मनुष्य उंच गवतात दडून राहून जाळ्यात पक्षी पकडणान्या पारव्याप्रमाणे होय.

२७५ सर्वसंग-परित्यागाचे ठोंग करणान्या दुराचारी लोकांना केळ्हा तरी आपल्या आचरणाचा पथाताप होईलच.

२७६ अंतःकरणापासून कामनांचा त्याग केल्यावाचून जे संन्यासाचे ठोंग करतात, त्यांच्यापेक्षा अधिक कठोर हृदयाचे लोक या जगात नाहीत.

२७७ एका बाजूने आकर्षक दिसणान्या पण दुसऱ्या बाजूने काळ्या असणान्या गुंजेप्रमाणे वाहेहून सज्जन दिसणारे पण काळीकुट अंतःकरणे असणारे अनेक लोक या जगात आहेत.

---

(२६९) दुरन्वयं दुष्प्रधर्षं दुरापं दुरातिकमम् ।

सर्वं हि तपसाभ्येति तपो हि बलवत्तरम् ॥

— मभा १३०१२२०८

(२७२) कर्मनिद्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।

इन्द्रियाणां विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥

— गीता ३०६

(२७७) योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिष्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा ॥

— मभा ५०४२०३७

२७८ मनातून पापी वासना बाळगणारे पण बाध्यतः साहुंस्याशांप्रभाणे तीर्थात स्नान करणारे अनेक दुर्जन या जगात आहेत.

२७९ वाण बाकाराने सरल असला तरी प्राणधातक असतो. वीणा वकाकार असली, तर तिचा झंकार मधुर असतो. मनुष्याची परीक्षा त्याच्या आचरणावरून करा.

२८० जगातील निय दुराचरणाचा त्याग केल्यानंतर डोक्याचे मुंडण करण्याची किंवा डोक्यावरील जटा वाढविण्याची आवश्यकता नाही.

अध्याय २१ – अस्तेय

२८१ दुसन्यांकून निंदा किंवा तिरस्कार यास पात्र न होता जर तुमचा आयुष्यकम चालवावयाचा असेल, तर दुसन्याच्या वस्तूची चोरी करण्याचा विचारही मनात आणू नका.

२८२ मनात लोभाचा प्रादुर्भाव होणे हेही पापच. म्हणून दुसन्याची वस्तू त्याच्या न कळत घेण्याचा विचारही करू नका.

२८३ चोरीच्या मार्गने प्राप्त झालेले वैभव उत्कर्षाच्या मार्गावर नेत आहे, असे भासते. पण वस्तुतः ते विनाशाच्या मार्गावरून जात असते.

२८४ दुसन्याच्या वैभवावर वृश्ची ठेवून वागत असता परिणामी अतीव निराशाच पदरी पडेल.

२८५ दुसरा सावध नसता त्याच्या संपतीचे अपहरण करण्याची संधी जो पाहात असतो, त्याच्या अंतःकरणात दया व भ्रेम यांना स्थान नसते.

२८६ दुसन्याच्या वस्तूचा अपहार करण्याची इच्छा जे बाळगतात, ते सदाचाराच्या मार्गने जाळच शकत नाहीत.

---

(२८१) मा गृधः कस्यस्वद् धनम् ।

— ईशा. १

(२८२) मूळं लोभस्य मोहो वै काळात्मातिव च ।

छिन्ने भिन्ने तथा लोभे कारणं काठ एव च ॥

— ममा १२०१५१०११

(२८४) परविभवेष्वादरोऽपि नाशमूलम् ।

— चासू २६७

२८७ सदाचरणी व विद्रोन लोकांच्या अंतःकरणात चोरीसारख्या कृष्णकृत्यांचा विचारन येणार नाही.

२८८ सज्जनांच्या अंतःकरणात धर्मभुवीचा वास असतो, तर चोरांच्या मनात वंचनेची वस्ती असते.

२८९ चौर्यकर्मावाचून अन्य कोणत्याच कलेचे ज्यास ज्ञान नाही, त्यांच्या हातज दुराचरण घडून त्यातच त्यांचा त्वरित नाश होईल.

२९० चोरांच्या जिवंत शरीरांना इहलोकात देखील थारा मिळत नाही. उलट सदाचरणी लोकांचा त्याग स्वर्गलोकाही करणार नाहो. तेथे त्यांचे स्वागतच होईल.

अध्याय ३० — सत्यवचन

२९१ ज्यांच्या परिणामी हानी न होता हितच होते, ते सत्यवचन.

२९२ पापांवर पांधरूण न घालता परिणामी हितकर होणारे असत्यवचनमुद्दार सत्यवचन महणूनच समजावे.

२९३ तुमच्या अंतःकरणास जे असत्य वाटते, त्याचा उचार करू नका. ते असत्य महणून उघडकीस आले, तर ते तुमच्या अंतःकरणाचा दाह करील.

२९४ असत्यापासून जो जाणूनवुजून वार हात दूर राहील, त्याला लोकांच्या अंतःकरणात आदराचे स्थान मिळेल.

२९५ ज्यांच्या मनात व वाणीत सत्याची वस्ती आहे, त्याची योग्यता तपोधन व दार्त्त्वसंपन्न मनुष्यापेक्षाही अधिक आहे.

(२ २) यद्भूतहितमत्यन्तमेतत्सत्यं ब्रवीम्यहम् ।

— ममा १२२८७-२०

(२१४) न मे वृथा व्याहृतमेव वाक्यं
सत्यं हि सन्तः प्रतिपूजयन्ति ।

— ममा १०९३-२५

(२१५) नास्ति सत्यात्परं तपः ।

— चासू ४१७

२९६ सत्यधर्मच्चिया आचरणाहून थेषु असे या जगात काही नाही. कष्ट न करताच ते तुमच्या माठी पुण्य बांधील.

२९७ सदैव सत्यवचनाचा आश्रय केल्याने तुम्हाला पुण्यप्राप्ती होईल. अन्य सद्गुणांचे आचरण करण्याची आवङ्यकताच मग राहणार नाही.

२९८ वाह्यांगाची शुद्धी जलाने होते. अंतरंगाची शुद्धी सत्याने होते.

२९९ पुण्यवान विद्वज्जनाना सामान्य दीपक हे दीपक नव्हेत. सत्यवचन हाच त्यांचा दीपक.

३०० आमच्या विचारशक्तीची मर्यादा जेथवर पोचते, तेथवर विचार करून आम्ही असे सांगतो की, सत्यापेक्षा थेषु असे या जगात काही नाही.

अध्याय ३१ — अकोध

३०१ ज्याच्यावर (तो लहान असल्यामुळे) आपल्या कोधाचा पहू शकतो, अशावर न रागावणे म्हणजेच खरा अकोध. ज्याच्यापुढे (तो थेषु असल्यामुळे) आपली मात्रा चालत नाही, त्याच्यावर रागावले काय वा न रागावले काय, सारखेच.

३०२ आपल्या कोधाचा इष्ट परिणाम न झाला तर वाईट वाटणारच, (पण म्हणून) कोधाचा परिणाम होतो या निमित्ताने दुर्बलावर राग काढणे, यापेक्षा वाईट ते काय ?

---

(२९६) नास्ति सत्यसमो धर्मो न सत्याद्वियते परम् ।
न हि तीव्रतरं किंचिदनृतादिह वियते ॥

— ममा १०७४-१०५

(३००) अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्विं सत्यमेव विशिष्यते ॥

— ममा १२१६२-२६

(३०१) द्वाविमो कण्टकौ तीक्ष्णी शरीरपरिशोषिणी ।
यश्चाधनः कामयते यश्च कुण्यत्यनीश्वरः ॥

— ममा ५-३३-५६

- ३०३ तुम्हाला कोध आणण्याचा कोणी प्रयत्न केला, तरी कोध विसर्हन वागले पाहिजे. कारण कोध हाव अनेक पापे व दुष्कृत्ये यांचा जनक आहे.
- ३०४ प्रसन्न हास्य व आनंद यांचा कोध वत करतो. म्हणून कोवापेक्षा मोठा शब्द कोणी आहे काय?
- ३०५ या जगात स्वतःचे संरक्षण कोणापासून करायचे असेल तर ते कोथापासून. नाही तर तोव तुमचा बनी घेईल.
- ३०६ तावडीत सापडलेल्याचे भस्म करणे हा कोधामीचा स्वभाव आहे. म्हणून गरजेन्न्या वेळी नैकेप्रमाणे साहास्य करून तुम्हाला आनंद देणाऱ्या भिन्न-मंडळीचाही तो नाश करील.
- ३०७ जमिनीवर जोराने थपडा मारल्यानंतर हाताला झिणझिण्या येतात. राघोवादादांशी मैत्री ठेवणाराला तसाच अपाय होतो.
- ३०८ (तुमच्यावर) अभिनोलक फेकण्याइतकी तीव्र पीडा तुम्हाला कोणी दिली, तरीही कोधावीन न होणे हे उत्तम.

(३०३) अव्याधिजं कटुकं शीर्षरोमी
यशोऽमुपं पापफलोदयं वा ।
सतां पेयं यत्र पिबन्त्यसन्तो
मन्युं महाराज पिब प्रशास्य ॥

— मभा ५०२७.२३

(३०४) क्रोधो हि धर्मं हरति यतीनां दुःखसंचितम् ।
ततो धर्मविहीनानां गतिरिष्टा न विद्यते ॥

— मभा १०४२०.८

(३०५) चर क्रोधमिमं हत्वा नैवं धर्मं प्रहास्यसि ।

— मभा १०४२०.७

(३०७) परं क्षिपति दोषेण वर्तमानः स्वयं तथा ।
यथ कुप्यन्त्यनीशानः स च मूढतमो नरः ॥

— मभा ५०३३.३७

(३०८) आकुटस्ताडितः कुन्दः क्षमते यो बलीयसा ।
यश्वनित्यं जितक्रोधो विद्वानुत्तमपूरुषः ॥

— मभा १३०२९.३३

३०९ अःतकरणात् कोधास मात्र स्थान दिले नाही, तर सर्व इष्ट वस्तुंची त्वरित प्राप्ती होईल.

३१० अतिकोधाने थंघ प्रालेला मनुष्य मेल्यासमान असतो, कोधास जिंकणारा मनुष्य मोक्षाचा स्वामी होतो.

अध्याय ३२—पर-पीडा

३११ संपत्तीच्या समृद्धीमुळे जरी कीर्ती प्राप्त होत असली, तरी निष्कलंक चारित्र्याचे लोक तिच्या प्राप्तीसाठी पर-पीडेचे अवलंबन करीत नाहीत.

३१२ दुसऱ्याने दिलेल्या पीडेचा प्रतिशोध घेण्यासाठीही दुसऱ्यास पीडा न देणे, हा निष्कलंक चारित्र्याच्या लोकांचा स्वभावच असतो.

३१३ तुम्हाला निष्कारण पीडा देण्यासाचा प्रतिशोध घेण्यासाठीही तुम्ही त्यास पीडा दिली, तर तुमची अशोगती होईल.

३१४ तुमचा अपराध करणारास तुम्ही दंड करु इच्छीत असाल, तर त्याचा अपराध व तुमची क्षमा विसरून त्याला लजित करणे हात दंडाचा खरा मार्ग आहे.

३१५ दुसऱ्यास होत असलेले दुःख स्वतःलाच होत आहे असे मानून, त्याचे रक्षण जर केले नाही, तर आपल्या ज्ञानाचा काय उपयोग ?

(३०९) सर्वं जयन्त्यक्रोधः ।

— चामू ३५०

(३१०) तपते यजते चैव यच्च दानं प्रयच्छति ।

कोथेन सर्वं हरति तस्मात्कोऽपं विवर्जयेत् ॥

— रामा ८५९

(३११) व्याजेन विन्दन्वितं हि धर्मात्स परिहीयते ।

— मभा १२०१३२०१८

(३१२) विद्वांस्तथैव यः शक्तः किलश्यमानो न कुप्याति ।

अनाशयित्वा क्लेष्टारं परलोके च नन्दति ॥

— मभा ३०२९०१२

३१६ जी गोष्ठ स्वतःला वाईट महणून वाठली, तिचा प्रयोग दुसऱ्यावर करण्याचा विनार सोडून दिला पाहिजे.

३१७ एखादे अगदी साथारण असे वाटणारे दुष्कृत्य मनात आले तर त्याचा प्रयोग केव्हाही कोणावरही न करणे ही श्रेष्ठ नीती होय.

३१८ एखाचा दुष्कृत्याने आपणास पीडा होते हे ज्याला समजते, त्याने त्याच दुष्कृत्याचा प्रयोग दुसऱ्यावर करून त्याला का पीडा यावी ?

३१९ प्रातःकाळी तुमच्या शेजान्यास जर तुम्ही दुःख दिले, तर सायंकाळपर्यंत तुमच्यावर तेव आपोआप उलटेल.

३२० दुसऱ्यास पीडा देणारी दुष्कृत्ये स्वतःवरच उलटतात. म्हणून ज्याला दुःख-रहीत जीवन घालावावयाचे असेल, त्याने दुसऱ्यास दुःख देक नये.

अध्याय ३३—अहिंसा

३२१ सर्वांत श्रेष्ठ धर्म कोणता ? अहिंसा. सर्व पापांचे मूळ हिसेतच असते.

३२२ स्वतःजबलचे अन्न सर्वांस वाढून झाल्यावर उरलेले आपण खावे, व अशा प्रकारे सर्वांचे रक्षण करावे, हाच सर्वश्रेष्ठ धर्म, असे अनेक धर्मग्रंथ सांगतात.

३२३ अहिंसा हा सर्वोत्तम व अतुलनीय धर्म होय. धर्मात त्यानंतर सत्याचा क्रम लागतो.

३२४ सन्मार्ग कोणता असा जर प्रश्न केला तर त्याचे उत्तर हेच की, कोणाचीही हिंसा न करणे हाच सर्वोत्तम मार्ग.

(३१६) न तत्परस्य सन्दध्यात् प्रतिकूलं यदात्मनः ।

संग्रहेणैव धर्मः स्यात्कामादन्यः प्रवर्तते ॥

— ममा ५०३९७२

(३२१) अहिंसा परमो धर्मः ।

— ममा ३०२०७०७४

(३२२) स्वजनं तर्पयित्वा यः शेषभोजी सोऽमृतभोजी ।

— चासू ५६९

(३२३) अहिंसा सन्यमक्रोधस्यागः शान्तिरैप्यज्ञनम् ।

— गीता १६०३

- ३२५ जन्ममरणाच्या भवचक्रास भिक्षन जे संन्यासमार्ग पत्तकरतात, त्या सर्वांत हिंसेचा त्याग करून अहिंसेस उत्तेजन देणारा उत्तम होय.
- ३२६ अहिंसा ही श्रेष्ठ मानून तिचे आचरण निषेद्धे करणाऱ्या मनुष्याच्या प्राणावर प्राणभक्षक यमराजाचीही सत्ता चालत नाही.
- ३२७ स्वतःचा प्राण अपण करण्याची वेळ आली, तरीही दुसऱ्यांचा प्राण घेता कामा नये.
- ३२८ (यश इत्यादी प्रसंगी) हिंसा केल्याने पुण्य प्राप्त होण्याचा संभव असला, तरी विद्वान व वृद्धिमान लोक हिंसा त्याज्यव समजतात.
- ३२९ हिंसाचार करणारे दुष्ट लोक विद्वान लोकांच्या मरते अर्ती नीच प्रतीचे होत.
- ३३० शारीरिक व्याधी आणि दारिद्र्य यांनी ज्या दुर्दैवी लोकांचे आयुष्य प्रस्त झाले आहे, त्यांनी पूर्वजन्मी कोणातरी प्राण्याची हिंसा केली असली पाहिजे, असे म्हणतात.

अध्याय ३४ — अनित्यत्व

- ३३१ अनित्य वस्तुना शाश्वत समजणे यासारखा दुसरा मूर्खपणा नाही.
- ३३२ नृत्योत्सव पाहण्यासाठी प्रेक्षकांचा समुदाय जसा हल्लहल्ल येतो, तसेच संपत्तीचे आगमनही कमाकमाने होते. त्याचप्रमाणे प्रेक्षकांचे आणि संपत्तीचे निर्गमनही कमाकमाने होते.
- ३३३ संपत्ती ही स्वभातःच अनित्य असते. जर ती दैवयोगाने प्राप्त झाली, तर तिच्यामुळे परिणामी मिळणाऱ्या शाश्वत वस्तुंचा किंवा गुणांचा लाभ त्वरित करून घेतला पाहिजे.
- ३३४ दिवस हे काळाचे एक परिमाण आहे खरे. पण ज्ञात्यास हे माहीत आहे की, आयुष्य (म्हणजेच काळ) ही हल्लहल्ल कापून कमी करणारी करवत आहे.
- ३३५ जीभ लुळी पडून मृत्युसमर्थीनी उचकी लागण्यापूर्वाच त्वरिते काही पुण्यकर्म करा.

(३३४) आयुषः खण्डखण्डाश्च निपतन्तः पुनः पुनः ।
न कविद् वेत्ति कालेन क्षतानि दिवसान्यहो ॥

— योवा ७०९३५१

(३३५) येन खद्वां समारूढः परितप्येत कर्मणा ।
आदावेव न तत्कुर्यादधृते जीविते सति ॥

ममा ५०२९०२९

३३६ “एखादा मनुष्य काळ विद्यमान होता, आज नाही” असे म्हणावयास लावणारे या जगातील जीवन क्षणभंगुर असते, व हाच त्याचा महिमा आहे.

३३७ आपले जीवन क्षणभंगुर आहे याचे ज्ञान मनुष्यास असते. आणि तरीही कोऱ्यबची नव्हे, तर असंख्य विषयांच्या चितनात तो निमग्न असतो.

३३८ काही काळ अंड्याच्या अंतर्भागी वास्तव्य करून पक्ष्याचे पिलू त्यापासून विक्रू होऊन उडून जाते. घृत्युसमयी शरीरास सोडून जाणाच्या आत्माचा त्या शरीराशी संबंध याच प्रकारचा असतो.

३३९ मरण हे निदेसमान आहे. तर जन्म हा ज्ञोपेतून जागे होण्यासारखा आहे.

३४० हे शरीर म्हणजे प्राणाचे तात्पुरते निवासस्थान (विन्हाड) आहे. प्राणाला जणू काही शाश्वत वसतिस्थान सापडलेच नाही !

अध्याय ३५ — संन्यास

३४१ ज्या ज्या वस्तूच्या वंधनातून मनुष्य मुक्त होतो, त्यापासून त्याला दुःख होण्याचे वंद होते.

(३३६) को हि जानाति कस्माय मृत्युकालो भविष्यति ।
युवैव धर्मशीलः स्यादनित्यं खलु जीवितम् ॥

— ममा १२०१७५०१६

(३३७) अल्पकालं जीवितं यन्मनुष्ये
महाब्रावं नित्यदुःखं चलं च ।
भूयश्च तथशसो नाऽनुरूपं
तस्मात्पापं पाण्डव मा कृथास्त्वम् ।

— ममा ५०२७०३

(३३८) नेह चात्यन्तसंवासः कर्हिंचित्केनचित्सह ।
राजन्स्वेनापि देहेन किमु जायात्मजादिभिः ॥

— भाग १००४९०२०

(३४०) यथा हि पुरुषः शालां पुनः संप्रविशेच्चवाम् ।
एवं जीवः शरीराणि तानि तानि प्रपथते ॥

ममा १२०१५०५७

(३४१) यतो यतो निवर्तते ततस्ततो विमुच्यते ।
निवर्तनाद्धि सर्वतो न वेत्ति दुःखमण्वपि ॥

— ममा ५०३६०१४

३४३ मुख्यासीची इच्छा असेल, तर सर्वस्वाचा त्याग करा. त्यानंतरही इहलोकात अनेक सुखे प्राप्त होतील.

३४४ पर्वेंद्रियांच्या सामर्थ्याचा नाश करा. ईश्वरांना आधारभूत असलेल्या गोर्धीचा किंवा ईश्वर विषयांच्या ही त्याग करा.

३४५ संन्यास म्हणजे स्वाभाविकच सर्व वस्तूचा परित्याग. एखाद्या वस्तूचे किंवा विषयाचे बंधन मारे राहिले, तर पुढा गोंधळ निर्माण होतो.

३४६ जन्ममरणाच्या केळ्यातून मुक्त ब्लावयाचे असेल तर शरीर हेच सर्वांत मोठे बंधन आहे. मग आणखी बंधने कशासाठी लाढून व्यावयाची?

३४७ “मी, माझे” या ममत्वाच्या मोहाचा जो त्याग करील त्याला स्वर्गहृनही उक्त लोकात प्रवेश मिळेल.

३४८ आसक्तीच्या बंधनाचा जे त्याग करीत नाहीत, त्यांना अनेक दुःखांची बंधने जखून टेवतात, आणि त्यांची मुक्तता हीत नाही.

३४९ सर्वसंगपरित्याग करून संन्यास घेणारे मुक्त होतात. इतर लोक अज्ञानाच्या जाळ्यात गुरफटून गोंधळतात.

३५० संसारबंधनातून मुक्त होताच मनुष्य जन्ममृत्यूच्या भवचकातून सुटतो. नाही तर जन्ममृत्यूचे रहाटगाडगे चालूच राहते.

३५१ बंधनरहित असलेल्या परमेश्वराशी स्वतःला बांधून घ्या. हे बंधन स्वीकारण्यासाठी अन्य बंधनांचा त्याग करावा लागतो.

अध्याय ३६ – तत्त्वबोध

३५२ अशाश्वत वस्तु शाश्वत आहेत असे मानून जे विपरीत ज्ञानाचा आश्रय करतात, ते जन्ममृत्यूच्या चक्रात सापडून दुःखद व नीच योनीत जन्म घेतात.

(३४३) प्रसृतौरिन्द्रियर्दुःखी तेरेव नियतैः सुखी ।
तस्मादिन्द्रियरूपेभ्यो यच्छेदात्मानमात्मना ॥

— ममा १२२०४९

(३४४) अथवा वसतो राजन्वने वन्येन जीवतः ।
प्रव्येषु यस्य ममता मृत्योरास्ये प्रवर्तते ॥

— ममा १२१३१०

३५२ अज्ञान नाहीसे होऊन युद्ध व निर्मल तत्त्वज्ञानाचा लाभ झाला, म्हणजे जन्म-
मृत्युचा अंवकार नाहीसा होऊन शाश्वत आनंदाची प्राप्ती होते.

३५३ संशयनिष्ठी होऊन ज्यांना तत्त्वज्ञान प्राप्त झाले आहे, अशा लोकांना पृथ्वीपेक्षा
स्वर्गलोकच जवळचा वाटतो.

३५४ पंचज्ञानेंद्रियांच्या द्वारा प्राप्त होणारे ज्ञान पदरात पडूनही ज्यांना सद्वस्तूचे ज्ञान
झाले नाही, त्यांना काहीच लाभ झाला नाही.

३५५ आपल्या इष्टिपथात आलेली वस्तू बाबूतः कशीही दिसली, तरीही तिच्या
अंतरंगाचे पूर्ण ज्ञान करून घेणे हेच खरे ज्ञान.

३५६ श्रवणद्वारा अवश्य त्या अध्ययनानंतर ज्याला तत्त्वज्ञानाची प्राप्ती झाली, त्याला
या जगात पुनर्जन्माची भीती नाही.

३५७ स्वतःच संशोधनद्वारा ज्ञाने तत्त्वज्ञानाची प्राप्ती करून घेतली, त्याला पुनर्जन्माची
भीती नाही.

३५८ संसारात पीडा देणारे अज्ञान दूर केल्यानंतर सनातन व सत्य वस्तूचे ज्ञान
होते. तेच खरे ज्ञान.

३५९ सर्व बंधनातून मुक्त होऊन सनातन व सर्वाधार सद्वस्तूचे ज्यास ज्ञान होईल,
त्याला जन्ममरणापासून होणाऱ्या यातना सतावणार नाहीत.

३६० काम, क्रोध व मोह या तीन मनोविकारांची नावेही पुसून टाकली, तर त्यांनी
संसारात दिलेली पीडाही नाहीशी होईल.

अध्याय ३७ अनासक्ती

३६१ सर्व प्राणिमात्रांच्या ठिकाणी सदैव वास करणारे वासना हे बीज आहे. त्यापासून
जन्ममरणाची उत्पत्ती होते.

(३५२) ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।

तेषामादित्यवद् ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥

तद्बुद्ध्यस्तद्वात्मानस्तच्छिष्टास्तत्परायणाः ।

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धृतकल्पयाः ॥

— गीता ५.१६.१७

(३६०) त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मावेतत् ब्रयं त्यजेत् ॥

— गीता ६.१.२१

३६२ वासना बाळगावयाचीच असेल तर जन्ममरणातून मुक्त होण्याची. अनासत्कीचया बळानेच ते शक्य आहे.

३६३ अनासत्कीसारखी श्रेष्ठ संपत्ती इहलोकी नाही. परलोकी तरी ती कोठे आहे?

३६४ वासनांचा त्याग म्हणजेच चित्तशुद्धी. सत्याची अभिलाषा बाळगाळी म्हणजे ती सहज साध्य होते.

३६५ अनासत्क लोक हेच खरे मुक्त होत. इतर बंधनांतून मुक्ती ही खरी मुक्ती नव्हे.

३६६ लोभाचे भय बाळगून त्यापासून दूर राहणे हाच धर्म. कारण लोभामुळेच दतरांशी कपटाने वागण्याची बुद्धी होते.

३६७ वासनांचा संपूर्णतः त्याग केला, तर मोक्ष आपोआपच मिळेल.

३६८ अनासत्क मनुष्य दुःखमुक्त होईल. लोभी मनुष्यांच्या दुःखाची बुद्धीच होत राहील.

---

(३६३) यच कामसुखं लोके यच दिव्यं महत्सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥

— मभा १२०२७६६

(३६४) वासनावाघुराकृष्टो मनो हरिणिको नृणाम् ।
परां विवशतामेति संसारवनगुल्मके ॥

— योवा ३११००११

(३६६) लोभो धर्मस्य नाशाय भगवत्ता इहसुन्तहे ।
अनर्हा वरमादातुं तृतीयं राजसत्तम ॥

— मभा २०७१०३५

(३६७) बन्धो हि वासनाबन्धो मोक्षः स्याद्वासनाक्षयः ।

— योवा ४०५७०११

(३६८) आस्थामात्रमनन्तानां दुःखानामाकरं चिदुः ।
अनास्थामात्रमभितः सुखानामाकरं चिदुः ॥

— योवा ४०२७०२५

३६९ दुःखातील महान दुःख जो लोभ, त्याचा जो नाश करील, त्याला शाश्वत सुखाची प्राप्ती होईल.

३७० कधीच तृप्त न होणाऱ्या लोभाचा त्याग करता आला, तर त्याच स्थितीत शाश्वत आनंदाची प्राप्ती होईल.

---

(३६९) पापानां विन्द्यनुष्टानं लोभमेव द्विजोत्तम ।

— ममा १२०७०५८

(३७०) न तृप्तिः प्रियलाभेऽस्ति तृष्णा नाद्वभिः प्रशास्यनि ।

संप्रज्वलति सा भूयः समिद्भिरिव पावकः ॥

— ममा १२०९८००२६

भाग ४ - दैव

अध्याय ३६ - दैव

३७१ दैव अनुकूल असेल, तरन्व परिश्रम करून धनप्राप्ती होईल. दैव प्रतिकूल असेल, तर आळसामुळे हाती असलेल्या धनाचाही नाश होईल.

३७२ दुर्भाग्याने वित्तहानी झाली, तर शहाण्याचा मूर्ख होतो. सुदैवाने धनप्राप्ती झाली, तर मूर्खचाही शहाणा होतो.

३७३ अनेक विद्यांचे अध्ययन करून मतुष्य विद्वान झाला, तरी त्याला पूर्वपुण्याइ-मुळे लाभलेली उपजत बुद्धी महत्वाची आहे.

३७४ या जगात भाग्यानुरूप लोकांचे दोन प्रकार होतात. एक श्रीमान लोकांचा, व दुसरा विद्वान लोकांचा.

३७५ धनप्राप्तीसाठी प्रयत्न करीत असताना, दैव जर अनुकूल असेल, तर वाइटाचे वरे होते. दैव प्रतिकूल असेल, तर वन्यांचे वाईट होते.

(३७१) दैवसेव परं मन्ये पीरुषं च निरर्थकम् ।

दृष्ट्वा कृन्तीसुते शुद्धां श्रियं तां महतां तथा ॥

— मभा २०४७०३६

(३७२) न विधि ग्रसते प्रज्ञा प्रज्ञां तु ग्राते विधिः ।
विधिपर्यागतानर्थान्प्राज्ञो न प्रातिपद्यते ॥

— मभा १०११८०१०

(३७३) यस्य नास्ति निजा प्रज्ञा केवलं तु बहुश्रुतः ।
न स जानाति शास्त्रार्थं दर्वीं सूपरसानिव ॥

— मभा २०५५०१

(३७४) समृद्धा गुणतः केचिद भवन्ति धनतोऽपरे ।
धनवृद्धान्गुणैर्हीनान् धृतराष्ट्र विवर्जय ॥

— मभा ५०३९०८

(३७५) धावा तु दिष्टस्य वशो किलेदं
सर्वं जगच्छ्रुतिं न स्वतंत्रम् ।

— मभा २०५७०४

३७६ आपल्या भाग्यात एखादी गोष्ट नसेल तर हरप्रयत्नांनी आपण ती सांभाळू शकत नाही. उलट ती जर आपल्या भाग्यात असेल तर केकून दिल्यानेही ती नाहीशी होणार नाही.

३७७ तुम्ही कोठपवधी (अगणित) संपत्ती संपादन केली असताही तुमच्या भाग्यात जर तिचा पुष्टक्लसा भाग नसेल, तर तुम्हाला तिचा उपभोग घेता येणार नाही.

३७८ पूर्वजन्मातील पापासुळे या जन्मात मनुष्य दुःखाने गांजला जातो, त्यासुळेच त्यास सद्बुद्धी होत नाही. नाही तर अन्नान्न दशा झाल्यावर तरी त्याने संन्यासच घेतला असता.

३७९ सुदैवाने सुख प्राप्त क्षाले म्हणजे त्याचा उपभोग घेण्यात जर आनंद होतो, तर दुर्दैवाने संकटे आली म्हणजे त्याचे दुःख का मानावे ?

३८० दैवपेक्षा बलवतर काय आहे ? दुसऱ्या एवाया शकीने जर त्याच्यावर आकमण केले तर दैव त्यापूर्वीच तिची अडवणूक करील.

---

(३७६) दैवं विनाऽतिप्रयत्नं करोति यत्तद्विफलम् ।

— चासू ११

(३७७) सर्वथा भागघेयानि स्वानि प्राप्नोति मानवः ।

— ममा ५. १७५. ३३

(३७८) भवितव्यं तथा तद्य नानुशोच्चितुमर्हसि ।

दैवं प्रज्ञाविशेषेण को निवर्तितुमर्हति ॥

— ममा १. १०२४६

(३७९) विधिपूर्वं हि सर्वस्य दुःखं वा यदि वा सुखम् ।

— ममा १. २०४. १५

खंड दुसरा

- अर्थ

भाग १ - राज्य

अध्याय ३१ - राजाचे गुण

३८१ सैन्य, प्रजा, संपत्ती, अमात्य, मित्र व दुर्ग या सहांचा स्वामी असा तो राजा, तो राजसिंह.

३८२ धैर्य, औदार्य, बुद्धिमत्ता व उत्साह हे राजाचे चार स्वाभाविक गुण समजावे.

३८३ सदेव सावधानता, विद्या व दृढनिश्चय हे तीन गुण राजाने संपादन करून ते कधीही सोडू नयेत.

३८४ निर्दोष राज्यशासन, राज्यातील हुशुणाचे निष्कासन व साभिमान पराक्रम या तीन गोटीनी राजा संपद असला पाहिजे.

३८५ धन संपत्तीचे संपादन, रक्षण, युद्धी व (दान इत्यादी) योग्य मार्गाने व्यय या सर्व कायीत राजाने नैपुण्य भिक्खिले पाहिजे.

३८६ ज्याचे दर्शन मुलभ असते व ज्याच्या वाणीत कठोरता नसते, 'अशा राजाच्या राज्याची सर्व लोक प्रशंसा करतात.

३८७ ज्या राजाच्या वाणीत माझुर्य असून जो दानश्चर आहे, त्याची लोक प्रशंसा करतात व त्यास वश होतात.

३८८ प्रजेचे न्यायाने पालन करणाऱ्या राजाला प्रजा परमेश्वरासमान मानते.

(३८१) स्वाम्यमात्यजनपददुर्मकोशदण्डामित्राणि प्रकृतयः ।

-- कौब ९७

(३८२-३४) क्षमा तितिक्षा दम आर्जवं च

सत्यव्रतत्वं श्रुतमप्रमादः ।

भृतानुकम्पा ह्यनुशासनं च

युधिष्ठिरे राजगुणाः समस्ताः ॥

-- ममा ५.१४९.३४

(३८५) अलब्धमिळ्छेद दण्डेन लब्धं रक्षेदवेक्षया ।

रक्षितं वर्धयेद वृद्धया वृद्धं दानेन निक्षिपेत् ॥

-- ममु ७.१०१

३८९ कानावर आदलणाऱ्या कठोर शब्दांचा आधात सहन करण्याचे सामर्थ्य असलेल्या राजांन्या छावाखाळी सर्व लोक जमतात.

३९० औदार्य, दया, न्यायदान आणि प्रजापालन या चार मुणांनी संपन्न असणारा राजा दीपकाप्रभाणे प्रकाशदायी असतो.

अध्याय ४० - विद्याध्ययन

३९१ अवश्य त्या विद्यांचे संपूर्ण व निर्देष अध्ययन केल्यानंतर त्या ज्ञानास अनुसरून जगातील व्यवहार करा.

३९२ गणितशास्त्र व साहित्य हे या जगातील मनुष्यमात्राचे दोन नेत्र आहेत.

३९३ विद्याध्ययन केलेला मनुष्य हाच खरा नेत्रवान असतो, विद्याध्ययन न केलेल्या मनुष्यांचे नेत्र म्हणजे स्याच्या मुखावरील दोन ब्रणच होत.

३९४ विद्वान लोकांचे सुखप्रद संमेलन पार पडल्यानंतर विसर्जनसमयी त्यांची इतकीच व्यथा असते की, पुन्हा आपल्या गाठी दैवयोगाने केल्हा पढतील ?

३९५ जे निर्धन लोक धनवानासमोर नम्र होळन त्यांच्या साहाय्याने विद्याध्ययन करतात, ते श्रेष्ठ होत, जे असे अध्ययन करीत नाहीत, ते सदा नीच स्थितीतच राहतात.

३९६ वालुकामय प्रदेशात विहीर जितकी खोल खाणावी, तितके अधिक पाणी देणारे झरे लागतात. मनुष्यांच्या विद्येचे अध्ययन जितके खोल असेल, तितकी त्याची युद्धी तीक्ष्ण होईल.

३९७ विद्वान लोक जगातील सर्व देश व सर्व नगरे आपलीच समजतात, असे अमूनही काही लोक आमरण विद्याध्ययन का करीत नाहीत ?

३९८ एका जन्मात संपादन केलेली विद्या मनुष्याला सात जन्म साहाय्यमृत होते.

(३९०) स्वप्नमें वर्तमानस्त्वं किं तु शोचासि पाण्डव !

राजा हि हन्याद् दयाच्च प्रजा रक्षेच्च धर्मतः ॥

— मभा १२०३२०६

(३९६) यथा यथा हि पुरुषो नित्यं शास्त्रमेवेक्षते ।

तथा तथा विजानाति विज्ञानमथ रोचते ॥

— मभा १२०३२०१०

३९९ ज्या विद्येपासून स्वतःला आनंद होतो, तिच्यापासून सर्वे जगही मुखी होते, हे जाणून विद्वान लोक विद्येचे अधिकाधिक अव्ययन करीत राहतात.

४०० विद्या हे विरंजीवी धन आहे. अन्य कोणीही संपत्ती इतकी थेष्ट नाही.

अध्याय ४१—विद्याराहित्य

४०१ चांगल्या ग्रंथांचा अभ्यास केला असल्यावाचून विद्रूत्सभेत प्रवेश करणे म्हणजे पटावाचून बुद्धिघ्लाचा खेळ खेळण्याचा प्रयत्न करणे होय.

४०२ विद्यारहित मनुष्याने विद्रूत्सभेत भाषण करण्याची अभिलाषा वाळगणे म्हणजे स्तनरहित ळीने केलेल्या कामचेष्टिसारखे आहे.

४०३ विद्वानासमोर अविद्वानाने वाचाळपणा न करता मौन धारण केले, तर तोही एकप्रकारचा शिष्टाचारच होय.

४०४ विद्याव्ययन न केलेल्या मनुष्याची बुद्दी किंतीही चांगली असली, तरी त्याला विद्वान लोक मान देत नाहीत.

४०५ अडाणी मनुष्याने शाहाणपणाची किंतीही ऐट आणिली, तरी विद्वान मनुष्याशी बोलताना त्याचा मूर्खपणा उघडकीस येतो.

४०६ अडाणी मनुष्य जगतो इतकेच म्हणावयाचे! नाहीतर त्याचे जीवन हे नारीक जमिनीसारखेच असते.

४०७ मुंदर मनुष्याची बुद्दी जर उत्तम, तीक्ष्ण व व्यापक नसेल, तर त्याचे सौंदर्य हे उत्तम बब्लांकारांनी मंडित अशा मातीच्या बाहुलीसारखे आहे.

४०८ अडाणी लोकांचे वैभव हे विद्वानांच्या दारिद्र्यापेक्षादी अधिक दुःखदायक असते.

४०९ उच कुळात जन्मलेला पण विद्याहीन मनुष्य हा नीच कुळात जन्म घेतलेल्या विद्वान मनुष्याइतका सन्माननीय होत नाही.

(४०४) श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव श्रुतानुगा ।

असंभिज्ञार्थमर्यादः पण्डितास्यां लभेत सः ॥

— ममा ५०३३०२९

(४०५) कोकिलः काकसंधातैः समवर्णनिनाकृतिः ।

गदितैर्वर्यक्ततामेति सभायामिव पण्डितः ॥

— योवा ७.११६.७३

४१० पशंशी तुलना करताना जसा मनुष्यप्राणी, तसाच अडाणी मनुष्याच्या तुलनेने चांगल्या ग्रंथांचे अध्ययन केलेला विद्वान असतो.

अध्याय ४२ — श्रवण

४११ इतर धनसंपत्तीपेक्षा श्रवणसंपत्तीचे (श्रवणमार्गे संपादिलेल्या ज्ञानाचे) मूल्य अधिक आहे. श्रवणसंपत्ती ही सर्व संपत्तीत श्रेष्ठ आहे.

४१२ कानांना यावयाचे अन्न (विद्या, ज्ञान) मिळण्यासारखे नसले, तर पोटाला थोडेसे अन्न यावे.

४१३ श्रवणाहाराने (श्रवणमार्गे ज्ञानाने) संपत्त दोणारे विद्वान हे हविर्भागाने संतुष्ट होणाऱ्या देवांप्रमाणे होत.

४१४ आपण स्वतः विद्याध्ययन केलेले नसले तर निदान विद्वान मनुष्याची वचने ऐकावी. गरजेच्या वेळी ती हातात धरण्याच्या काठीप्रमाणे उपयोगी पडतात.

४१५ निसरख्या जमिनीवरून चालताना जसा (हाती धरण्याच्या) काठीचा उपयोग होतो, त्याप्रमाणे सज्जनांच्या मुखातून आलेली वचने संकटकाळी उपयोगी पडतात.

४१६ कोणाच्याही (लहानाच्याही) तोळून बाहेर पडणारी चांगली वचने ऐकिली, तर तीही आपणास मोठेपणा देतात.

४१७ सूक्ष्म निरीक्षण आणि श्रवण या मार्गाने ज्ञान संपादन केलेले लोक उकूनही अयोग्य शब्द उचारीत नाहीत.

४१८ ज्ञानाने ज्यांचे कान टोचले नाहीत (ज्यांनी श्रवणमार्गे ज्ञान मिळविले नाही) त्यांना चांगले ऐकू आले तरी ते बहिरेच होत.

४१९ सूक्ष्मतेने श्रवण करून ज्यांचे अध्ययन ज्ञाले नाही त्यांच्या भाषणात विनय क्वचितच आढळतो.

४२० श्रवणमाधुर्याचा आस्वाद न घेता जो केवळ जिभेचे चोचले पुरविण्यात आनंद मानतो, तो मनुष्य जगला काय किंवा मेला काय, सारखाच !

---

(४१६) युक्तिखुक्तमुपादेयं वचनं बालकादपि ।
अन्यतृणमिव त्याज्यमप्युक्तं पद्मजन्मता ॥

-- योवा २१८-३

राज्य :- ५३

अध्याय ४२ - बुद्धिमत्ता

- ४२१ बुद्धिमत्ता हे विनाशापासून वाचविणारे साधन व शत्रूंनाही दाद न देणारा वालेकिला आहे.
- ४२२ स्वैर मनाला उन्मार्गगामी होऊ न देणे आणि योग्य मार्गाने जाण्यास प्रवृत्त करणे ही काऱ्ये बुद्धिमत्तेची होत.
- ४२३ कोणताही विषय कोणकडूनही कानावर आला, तरी त्यातील सत्य पारखून घेणे हे बुद्धिमत्तेचे काम आहे.
- ४२४ आपले उपयुक्त विचार दुसऱ्यास समजतील अशा रीतीने व्यक्त करिता येणे व दुसऱ्याच्या भावणातील सूक्ष्म विचार पारखून घेता येणे ही बुद्धिमत्तेची लक्षणे होत.
- ४२५ जगाची मैत्री संपादन करणे ही बुद्धिमत्ता. फुलासारखे केवळ विकसणे व म्लान होणे ही बुद्धिमत्ता नव्हे.
- ४२६ जग ज्या मार्गाने जात आहे त्याच मार्गाने आपला व्यवहार करणे हे बुद्धिमत्तेचे लक्षण.
- ४२७ भविष्यकालीन घटनांचे आगाळ ज्ञान ज्यास होते तो बुद्धिमान. तसे ज्ञान ज्यास होत नाही तो बुद्धिहीन.
- ४२८ ज्या गोष्टीचे भय वाढगणे अवश्य आहे, त्याविषयी निर्भय राहणे ही बुद्धिहीनता. त्याचे भय वाढगणे हीच बुद्धिमत्ता.
- ४२९ भविष्यकालीन घटनांविरुद्ध दूरदर्शीपणाने दक्षता वेणाऱ्या विद्वान लोकांना कोणतीच विपली थका देत नाही.
- ४३० बुद्धिमान लोक (जवळ काही नसले तरी) सर्वसंपत्त असतात. बुद्धिहीन लोक संपत्त दिसले तरी ते दर्शीच असतात.

(४२१) ये बुद्ध्या हि बलिनस्ते भवन्ति बलीयस : ।

— मभा १२.१५६.१२

(४२२) प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।

बन्धं मोक्षं च या वेति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥

— गीता १०.३०

(४२३) अनागतविधानं तु कर्तव्यं शुभमिच्छता ।

आपदाशब्दकमानेन पुरुषेण विपश्चिता ॥

— रामा ३.२४.११

अध्याय ४४—दोषनिर्मूलन

- ४३१ अहंकार, क्रोध व विषयवासना त्यांपासून मुक्त असलेल्या राजाचा सदैव उत्कर्ष होत राहील.
- ४३२ लोभीपणा, तेजोहीन (व्यर्थ) सन्मानाचा हृद्यास आणि कनिष्ठ प्रतीचा आनंद हे राजाचे दोष आहेत.
- ४३३ ज्यांना आपली मानहानी सहन होत नाही, त्यांना स्वतःचे तिळाएवढे दोष ताडाएवढे दिसतात.
- ४३४ स्वतःच्या दोषांकडे गंभीरपणाने वृश्चिके ठेवून त्यांपासून सावध राहा. कारण तेच तुमचा अपमान व विनाश करणारे शत्रू आहेत.
- ४३५ संकट कोसल्यापूर्वी त्यापासून संरक्षण करण्याची दक्षता जो घेत नाही, त्याचे जीवन अग्निरन्धरा येणाऱ्या तृणासारखे आहे.
- ४३६ प्रथम स्वतःचे दोष नष्ट केल्यानंतर मगच जो हुसन्याचे दोष हुडकतो, त्या राजाला कोणते दोष चिकटपार आहेत?
- ४३७ आपल्या कृपण स्वभावामुळे जो आपली आवश्यक तीही कर्तव्ये वजावीत नाही, त्याची संपत्ती समूल नष्ट होते.
- ४३८ कृपण मनुष्यांच्या अतिलोभी स्वभावाची गणना कोणत्याच झात दोषात करता येत नाही (ती झात दोषापालीकडे असते).
- ४३९ स्वतःवर मोठेपणा लाढून अहंकारांच्या बाहारी जाळ नका. त्याचप्रमाणे निरर्थक व अनुचित कर्मे करू नका.

(४३१) कामं कोर्धं च लोभं च दंभं दर्पं च भूमिपः ।
सम्यग् विजेतुं यो वेद स महीमभिजायते ॥

— ममा ५०१२९०३३

(४३२) सक्तं ग्राम्येषु भोगेषु कामवृत्तं महीपतिम् ।
लुधं न बहु मन्यन्ते इमशानामिसिव प्रजाः ॥

— रामा ३०३३०३

(४३५) पुरतः कुच्छुकालस्य धीमात्रं जागर्ति पूरुषः ।
स कुच्छुकालं संप्राप्य व्यथां नैवैति कर्हिचिद् ॥

— ममा १०२३२०९

४४० तुमची इच्छित कायें दुसऱ्यास न कळत जर तुम्हास पार पाढता आली, तर त्यांस प्रतिवंध करण्याची तुमच्या शळूची इच्छा सफल होणार नाही.

अध्याय ४१—थोरांचे साहाय्य

४४१ आपल्यापेक्षा ज्ञानाने बुद्ध व सज्जन असलेल्या धर्मशील लोकांचे मूल्य ओळखून त्यांची मैत्री संपादन करा.

४४२ वर्तमान विषयी दूर करून आगामी संकटास प्रतिवंध करण्याची पात्रता असणाऱ्या श्रेष्ठ लोकांचे साहाय्य संपादन करा.

४४३ श्रेष्ठ व्यक्तीचा सन्मान करून त्यांची मैत्री संपादन करणे ही दुर्लभातील दुर्लभ गोष्ट आहे.

४४४ आपल्यापेक्षा श्रेष्ठ व्यक्तीची निकट मैत्री संपादन करणे हे श्रेष्ठ प्रकारचे सामर्थ्य होय.

४४५ अमात्य हे राजाचे नेत्र असल्यामुळे त्यांची निवड राजाने अतिशय दक्षतेने केली पाहिजे.

४४६ ज्या राजाला श्रेष्ठ व वलशाली मित्र लाभतील, त्याला शळूंकहून कोणत्याही प्रकारची बाधा होणार नाही.

---

(४४०) नास्य कृत्यानि बुद्धेयरत् मित्राणि रिपवस्त्वस्था ।
आरब्धान्येव पश्येरन्सुपर्यवसितान्यपि ॥

— ममा १०१४०८२

(४४१) सकृत्सतां संगतं लिप्सितव्यं
ततः पदं भविता भव्यमेव ।
ना ५ तिकामेत्सत्पुरुषेण संगतं
तस्मात्सतां संगतं लिप्सितव्यम् ॥

— ममा ५०१०२३

(४४२) संगृहणियादनुरूपान्महायान्
सहायसाध्यानि च दुष्कराणि ।

— ममा ५०३७२४

(४४५) अपणितो वा ५ पि सुहृत् पणितो वाप्यनात्मवान् ।
नापरीक्ष्य महीपालः कुर्यात्सचिवमात्मनः ॥

— ममा ५०३८१९

४४७ वेळप्रसंगी राजाला तंबी देण्यास समर्थ असणारे सहचर त्याच्या परिवारात असले, तर त्याची हानी करण्याचे सामर्थ्य कोणासही नाही.

४४८ ज्याच्या परिवारात तंबी देण्यास समर्थ असलेले टीकाकार नाहीत, अशा राजाचा विनाश, शत्रुच्या अभावीही होइल.

४४९ ज्याच्याजवळ (व्यापारासाठी) भांडवल नसेल, ह्यांना लाभ होणे शक्य नाही. ज्याला सामर्थ्यावान साहाय्यक नाहीत त्याला स्थैर्य प्राप्त होणार नाही.

४५० अनेक व्यक्तींच्या शत्रुत्वापेक्षा सज्जनांच्या स्नेहाचा त्याग दसपट हानिकारक आहे.

अध्याय ४६ – कुसंगतीचा त्याग

४५१ सज्जनांना कुसंगतीची भीती असते. नीच लोक मात्र स्वतःपेक्षा नीच लोकांशी संबंध ठेवतात.

४५२ पाण्याचे गुणधर्म जमिनीच्या गुणधर्माप्रमाणे बदलतात. त्याचप्रमाणे मनुष्यांची बुद्धी त्याच्या सोबत्यांना अनुरूप अशी होत जाते.

४५३ मनुष्यांची बुद्धी त्याच्या मनावर आधारलेली असते. कोण मनुष्य कसा आहे हे त्याच्या मित्रांच्या स्वभावावरून सांगता येते.

४५४ मनुष्यांची बुद्धी त्याच्या मनापासून उत्पन्न होते असे वाटते. पण वस्तुतः ती त्याच्या सत्संगतीपासून किंवा कुसंगतीपासून निर्माण होते.

४५५ स्वतःच्या मनाची व आचरणाची शुद्धता ही आपल्या मित्रमंडळीच्या शुद्धतेवर अवलंबून असते.

४५६ ज्यांची मने पवित्र असतात, त्यांचे पावित्र्य जन्मभर पुरुन त्यांच्या पश्चातही ठिकून राहते. ज्यांचे मित्र पवित्राचरणी असतात, त्यांच्या हातून अपवित्र गोष्ट घडतच नाही.

४५७ मनाचे पावित्र्य हेच मानवाचे वैभव. सहकाऱ्यांच्या पावित्र्याने कीर्ती प्राप्त होते.

४५८ विद्वान लोकांना मानसिक पवित्रता लाभली असली तरी, त्यांच्या सहकाऱ्यांच्या पावित्र्याने त्यांना अथिक सामर्थ्य प्राप्त होते.

(४४७) कोचिद्दि सौहदादेव न दोषं परिचक्षते ।

स्वार्थहेतोस्तथैवान्ये प्रियमेव वदन्त्युत ॥

— ममा २०१३०५१

४५९ मानसिक पाविष्यामुळे स्वर्गमुख प्राप्त होते. (किंवा पुनर्जन्मात मुख मिळते.)
आपल्या मित्रांन्या पवित्रतेने त्या मुखात थाढ होते.

४६० सत्संगासारखा दुसरा साहाय्यक मित्र नाही. कुरंगतीपेक्षा मोठा दृष्ट शब्द नाही.

अध्याय ४७ — विवेकपूर्वक कर्म

४६१ प्राप्तीतून खर्च वजा करून आपणास लाभ किती उरेल, याचा विचार करून मग कामास लागा.

४६२ निवडक मित्रांशी सविस्तर चर्चा करून कार्यास आरंभ केला, तर अशा राजाला (किंवा व्यक्तीला) तुर्छन अशी वस्तू नाही.

४६३ अती लाभाच्या लोभाने मूळ भांडवलही गमावून वसण्याची पाळी येईल अशा कार्यासि कोणीही वुद्धिमान मनुष्य (किंवा राजा) प्रवृत्त होणार नाही.

४६४ संभाष्य अपगशामुळे पदरी पडणाऱ्या अपकीर्तीचे ज्यांना भय वाटते. असे लोक (किंवा राजे) ज्यात खरोखर लाभ होण्यासारखा नाही, अशा कार्यासि प्रवृत्त होत नाहीत.

४६५ परिस्थितीचा पूर्ण विचार केल्याविना राजने आपल्या शत्रूवर आक्रमण करणे म्हणजे त्याच्या पोषणासाठी सुपीक जमीन दान करण्यासारखे आहे.

४६६ अनुचित कर्मे करणे आणि उचित कर्मे न करणे, या दोन गोष्टी मनुष्यास अवो-गतीस नेतात.

४६७ कोणत्याही कार्याचा प्रारंभ करण्यापूर्वी पूर्ण विचार करा. एकदा प्रारंभ केल्या-नंतर विचार करु असे म्हणणे हा मूर्खपणा आहे.

(४६२) तात बुद्ध्यापि तत्सर्वं बुद्ध्यस्व बलमात्मनः ।

नियतं सर्वमित्रेषु बलवन्स्ववलेषु च ॥

ममा ४.२९.९

(४६३) लोभः प्रज्ञानमाहन्ति प्रज्ञा हन्ति हता हरिथम् ।

— ममा ५.७२.१८

(४६४) गुरुलाघवमर्थानामारम्भे कर्मणां फलम् ।

दोषं वा यो न जानाति स बाल इति होच्यते ॥

— रामा २.६३.७

४६८ योग्य विचार न करिता आरंभिलेले कार्य, अनेक व्यक्तींचे साहाय्य मिळाले तरी
व्यर्थ होईल.

४६९ तुम्ही (दुसऱ्यासाठी) चांगले कार्य करीत असताही, दुसऱ्याच्या स्वभावास ते
अनुकूल नसले, तर त्यापासून हानी होण्याचा संभव आहे.

४७० लोकांना अनुकूल होतील असा विचार करूनच करून करावी. त्यांना जी अनुकूल
नसतील, त्यांना त्यांची मान्यता मिळणार नाही.

अध्याय ४८—शक्ति-मापन

४७१ इच्छित कार्यास लागणारी शक्ती, स्वतःचे व शत्रूचे सामर्थ्य आणि दोघांच्या
साहाय्यकांचे सामर्थ्य, या सर्वांचा नीट विचार करून मगच कार्याचा आरंभ
करावा.

४७२ आपले इष्ट कार्य व त्याला अवैद्य असणारे सामर्थ्य (निवा साथने) यांचा
नीट विचार करून एकाग्रपणे कार्य करू लागले, म्हणजे दुर्घट असे काही नाही.

४७३ आपल्या सामर्थ्याचे योग्य मापन न करता जे आवेशाने कार्यास आरंभ
करतात, आणि मग ते मध्येच सोडून देतात, त्यांच्या कार्याचा नाश होतो.

४७४ आपल्या शेजान्याची मैत्री संपादन न करता व आपल्या सामर्थ्याची मर्यादा न
बीक्षता, केवळ अहंकारास बढी पूळन एखादे कार्य घाईने आरंभिले, म्हणजे
त्याचा विनाश होतो.

४७५ भरपूर ओळे लादलेल्या गाडीवर एखादे मोरीसही अविक झाले, तर गाडीचा
आस मोडिल.

४७६ दृक्षाच्या शाखेच्या शेंखावर चढल्यानंतरही आणखी वर चढण्याचा प्रयत्न
एखाद्याने केला, तर तो आवेश प्राणधातकच ठरेल.

४७७ आपल्या संपतीची मर्यादा ओळखून योग्य दान करणे, हात संपन्नता आणि
दातृत्व यांना संभाळण्याचा उचित मार्ग आहे.

---

(४७०) एकान्तेन ही सर्वेषां न शक्यं तात रोचितुम् ।

— मभा १२०८९०११

(४७१) सारासारे बलं वीर्यमात्मनो द्विषतश्च यः ।

जानन्विचरति प्राज्ञो न स याति पराभवस् ॥

— मभा १२०११३०१३

- ४७८ संपत्तीच्या उत्पादनाचे मार्ग जरी रोडावले, तरी व्यव्याचे मार्ग फार भोगळ नसल्यास हानी होण्याचा संभव नाही.
- ४७९ आपल्या संपत्तीच्या मर्यादा न ओळखता जो समृद्ध जीवन जगू पाहतो, त्याचे ते जीवन समृद्ध दिसले, तरी अल्पजीवी ठरते.
- ४८० आपल्या संपत्तीची सीमा न जाणता तिचे औदार्याने दान करु लागले, तर ती लवकरच संपूर्न जाईल.

अध्याय ४९—योग्य संधीचा लाभ

- ४८१ दिवसाडवळ्या कावळाही घुबडाचा पराभव करू शकतो. शांतुंजय राजाला हवी असते ती योग्य संधी.
- ४८२ योग्य संधी पाहून आचरण करण्याची राजाची सवय म्हणजे त्याला वैभवाला एकत्र बांधणारे हड सूत्रच होय.
- ४८३ योग्य संधी साधून व योग्य साधने जमवून कार्यासि प्रवृत्त होणाऱ्या राजाला अशक्य असे काही आहे काय?
- ४८४ योग्य स्थळ व काळ यांची निवड करून कायरिंभ करण्याचे ठरविले, तर विश्वाचेही साम्राज्य प्राप्त होईल.
- ४८५ ज्यांना जग जिकण्याची महत्त्वाकांक्षा आहे, ते योग्य संधीची संथपणे व निर्भयपणे वाट पाहतात.
- ४८६ प्रतिपक्षाला टक्र देण्यापूर्वी मेंडा दोन पावळे मागे सरतो, त्याचप्रमाणे बळ-शाली मनुष्य (किंवा राजा) मनोनिप्रह करून संधीची वाट पाहतो.

(४८१) दिवा काकः कौशिं हन्ति । रात्रौ कौशिकः काकम् ।

— कौआ १२२

(४८२) अकाले कृत्यमारव्धं कर्तुर्नार्थाय कल्पते ।
तदेव काल आरव्धं महतेऽर्थाय कल्पते ॥

— मभा १२०१३८०९५

(४८३) कालाकालौ संप्रधार्य बलावलमथात्मनः ।
परस्परं बलं ज्ञात्वा तत्रात्मानं नियोजयेत् ॥

— मभा १३०१४००२९

(४८४) देशे काले च विक्रान्तं कल्याणाय विधीयते ।

— मभा ४०४९०३

४८७ बुद्धिमान लोकांना (किंवा राजांना) कोप आला तर ते तो त्वरित बाहेर दाखलीत नाहीत. योग्य संघीची वाट पाहात ते त्याची ज्वाला आत दाखून ठेवतात.

४८८ शत्रू समोर आला की अवश्य तर नम्र व्हा. (त्याला खांशावर घ्या.) पण योग्य संघी आली की त्याचे ढोके जमिनीवर आपटेल असा त्यास फेकून था.

४८९ इतर वेळी दुर्लभ अशा गोष्टी अनुकूल संघी येताच प्राप्त करून घ्या.

४९० योग्य संघीची वाट पाहात बगळ्याप्रमाणे निश्चल राहा. संघी येताच त्याच्याच प्रमाणे चोचीचा प्रहार करून आपले कार्य शेवटास न्या.

अध्याय ५० — स्थान—महात्म्य

४९१ युद्धासाठी योग्य स्थळ आढळेपर्यंत (युद्धाचा) कार्यरिंभ करू नका. तोपर्यंत शत्रूना उपहासही करू नका.

४९२ बलवान राजाने आकमक युद्धास प्रारंभ केल्यानंतर स्वसंरक्षणासाठी त्याला दुर्गंचा अनेक प्रकारे उपयोग होतो.

४९३ योग्य स्थळ निवडून आपल्या संरक्षणाची व्यवस्था केल्यानंतर शत्रूवर आकमण करणाऱ्या दुर्बल राजालाही बलवान राजाप्रमाणे विजय प्राप्त होतो.

(४८७) न हि वैरं महात्मानो विवृण्वन्त्यपकारिषु ।

शनैः शनैः महाराज दर्शयन्ति स्म ते बलम् ॥

— १२०.१५७.१०

(४८८) वहेदमित्रं स्कन्धेन यावत्कालस्य पर्ययः ।

प्राप्तकालं तु विज्ञाय भिन्नाद् घटभिवाश्मानि ॥

— मभा १२०.१४०.१८

(४८९) यो हि कालो व्यतिक्रमेत्युरुपं कालकाङ्क्षिणम् ।

दुर्लभः स पुनस्तेन कालः कर्मचिकीर्णुणा ॥

— मभा १२०.१०३.२१

(४९०) यदा तु पीडितो राजा भवेद्राजा बलीयसा ।

तदाऽभिसन्धयेद् दुर्गं बुद्धिमान्पृथिवीपतिः ॥

— मभा १२०.६९.३३

(४९१) यत्रस्थानं प्रजवश्वाभूमिवृहस्य, तत्र स्थितः

प्रजवितश्वोभयथा जीयेत । विपर्यये जयति

उभयथा स्थाने प्रजवे च ।

— कौब १३१

४९४ योग्य स्थलाची निवड करून शत्रूशी युद्ध नेटाने चालविण्यास जो राजा प्रवृत्त होतो, त्याच्यावर विजय मिळविणे शत्रूला शक्य नाही.

४९५ खोल पाण्याचा आश्रय असेतोपर्यंत नक्क कोणाचाही नाश करील. तो पाण्यावाहेर आला की कोणीही त्याचा वळी घेऊल.

४९६ मोठी चक्रे वसविलेला भव्य रथ पाण्यावरून चालणार नाही. पाण्यावरून जाणारी नौका जमिनीवर गतिमान होणार नाही.

४९७ पूर्ण विचार करून व योग्य स्थलाची निवड करून (युद्ध-) कार्यासि प्रारंभ केला म्हणजे निर्भयतेवाचून अन्य कोणत्याही साहाय्याची गरज नाही.

४९८ जबल अल्प लैन्यवल असूनही जर योग्य स्थलाच्या आश्रयाने दवा थरून वसले तर शत्रूच्या मोळ्या सैन्याचाही नाश करता येऊल.

४९९ दुर्ग किंवा मोठे सैन्य इत्यादी अन्य साधनांच्या अभावीही आपल्याच प्रदेशात आपण असलो, तर आपल्यावर आक्रमण करणे दुसऱ्यास दुर्घट होते.

५०० भालाधारी वीरावरोवर टक्कर देणाऱ्या निवड्या हत्तीचे पाय जर चिखलात रुतलेले असले, तर एखादा कौळहाही त्याचा परामर्श करील.

अध्याय ५१. — विचारपूर्वक निवड

५०१ एखादा मनुष्यांसेवकी आपले मत वनविताना धर्म, अर्थ, काम व प्राणभय या चार विषयांच्या संदर्भात त्याचे आवरण कसे असेल याचा विचार करावा.

(४९४) देशकालौ समासाय विक्रमेत विचक्षणः ।
देशकालव्यतीतो हि विक्रमो निष्फलो भवेत् ॥

— ममा १३०१५००२८

(४९५) स्थलगतो हि श्वा नक्क विकर्षति ।
निम्नगतो नक्कः श्वानम् ॥

— कौआ १२२

(४९६) नावं न शक्यमारुहा स्थले विपरिवर्तितुम् ।
तथैव रथमारुहा नाप्सु चर्या विधीयते ॥

— ममा १४०५००३०

(५०१) भयोपधाशुद्धानासनकार्येषु (स्थापयेत्) राज्ञः ।

— कौआ १०

- ५०२ कुलीन, निष्कलंक आचरणाचा व पापमीह असा मनुष्यच विश्वासपात्र होऊ शकतो.
- ५०३ निर्दोष आचरणाच्या व विशिष्ट विवेत प्रवीण असलेल्या लोकांची जर सूक्ष्म परीक्षा केली, तर त्यांच्यातही अज्ञानाचा अभावच असेल असे नाही.
- ५०४ मनुष्याचे गुण व दोष या दोहोंचीही परीक्षा करून, व आधिकय कराले आहे याचा विचार करून, मग त्याची निवड करावी.
- ५०५ मनुष्य आपापले (किंवा त्याच्यावर सोपविलेले) काम कसे करतो, यावरूनच त्याची श्रेष्ठता व नीचता यांची कसोटी लागते.
- ५०६ ज्यांना भाईंदंद किंवा नातेवाईंक नाहीत, अशा अकुलीन लोकांची निवड करून काका, कारण वहुधा ते निष्ठेम असून आपल्या दोषांविषयी ते निष्ठेच असतील.
- ५०७ अवश्य ती विद्या (व महणून पात्रता) अंगी नसताना, तुमच्या प्रिय व्यक्तीनी एखाद्या स्थानी निवड केली, तर पदरी मूर्खपणाच येईल.
- ५०८ नीट परीक्षा केल्यावाचून आपणास अज्ञात असलेल्या व्यक्तीची निवड विश्वासाच्या अधिकारावर केली, तर आपल्या भावी पिढ्यांनाही त्याचे दुष्परिणाम भोगावे लागतील.
- ५०९ माणसाची परीक्षा केल्यावाचून विश्वासाच्या स्थानी एखाद्याची निवड करून काका एकदा निवड केल्यानंतर मात्र त्याच्यावर विश्वास ठेवा व त्याला योग्य काम नेमून या.
- ५१० परीक्षा केल्यावाचून विश्वासाच्या स्थानी एखाद्याची नेमणूक करणे आणि विश्वासाह मनुष्याविषयी संशय घेणे, या दोन्ही गोई हानिकारक आहेत.

अध्याय ५२ — विश्वासार्ह अधिकारी

- ५११ (सोपविलेल्या) ग्रत्येक कार्यापासून होणाऱ्या लाभहानीची परीक्षा करून लाभदायक कार्यास प्रवृत्त होणाऱ्या अधिकाऱ्याची निवड करावी.

(५०२) दृतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविश्वासरदस्

— मनु ७.६३

(५०३) विष्वित्स्वपि सुलभा दोषाः।

— चासू १७०

(५०४) विश्वासाऽ भयमभ्येति नापरीक्ष्य च विश्वसेत् ।

— ममा १२०१४०४३

५१२ संपत्तीची आवक वाढविणे, हाती असलेल्या संपत्तीचे रक्षण करणे व मागर्तील अडथळे पूर्वीन हेऱुन दूर करणे, या सर्व विषयांत जो प्रवीण असेल, त्याचीच नेमणूक अधिकारस्थानावर करावी.

५१३ निष्ठा, बुध्दी, सूक्ष्म दृष्टी आणि निलंभिता या चारी गुणांनी जो संपन्न असेल असा मनुष्य विश्वासार्ह असतो.

५१४ नेमणूक करताना मनुष्याची कसून परीक्षा घेतलेली असली, तरी नेमणूक झाल्यावर त्याची बुध्दी अनेक दिशांनी चलण्याचा संभव असतो.

५१५ मागर्तील अडथळ्यांस न जुमानता, नेटांने व चातुर्यांने आपले काम पार पाढण्याची पात्रता ज्याच्या भंगी आहे, त्यावाचून अन्य माणसावर, तो आपणास प्रिय असला तरी, चांगले काम सोपवू नये.

५१६ कर्ता व कर्म (कार्य) यांची योग्य प्रकारे निवड करून आणि त्यांची योग्य संधीशी सांगड घालून, मग त्यावर ते कार्य सोपवावे.

५१७ “अमुक मनुष्यः अमुक कार्य अमुक साधनानिशी योग्य प्रकारे पार पाडील,” असा निर्णय घेऊन त्या मनुष्यावर ते काम सोपवावे.

५१८ विशिष्ट मनुष्य विशिष्ट कार्यास योग्य आहे असा निर्णय घेतल्यानंतर, त्या मनुष्यावर ते काम सर्वस्वी सोपवावे, व त्यावर उत्तरदायित्व ठाकावे.

५१९ जो आपले कार्य निष्ठापूर्वक पार पाडीत असेल, त्याच्या निष्ठेविषयी संशय घेणाऱ्यांचा लक्ष्मी त्याग करते.

५२० राज्यातील अधिकारीवर्ग ब्रष्ट झाल्यावाचून प्रजाजन ब्रष्ट होत नाहीत. म्हणून अधिकारीवर्गावर राजाची सदोदित दृष्टी असावी.

अध्याय ५३ – वंधुजनांचे पोषण

५२१ विपत्तीत सापडलेल्या वंधुजनांचा पूर्वसंबंध लक्षात घेऊन, त्यांचा त्याग न करता त्यांना साहाय्य करावे.

(५१७) यो यस्मिन्कुशलः स तस्मिन्योक्तव्यः ।

— चासू ३५७

(५१८) यो यस्मिन्कर्मणि कुशलस्तं तस्मिन्वेव योजयेत ।

— चासू ११७

(५२१) भक्तानां हि परित्यागो न धर्मेषु प्रशस्यते ।

— ममा ५०.१७५.१३

५२२ आपल्यावर अखंड प्रेम करणारे नातेवाईक ज्यास लाभले असतील, त्याला सतत विकासोन्मुख असणारे वैभव प्राप्त होईल.

५२३ वंचुजनांमध्ये ज्याला मोकळेपणाने मिसळता येत नाही, अशाचे आयुष्य म्हणजे भरपूर पाणी असलेल्या, पण वांधव नसलेल्या, मोठ्या तळ्यासारखे आहे.

५२४ आपल्या भोवती आसेंदांच्या घोळक्यात राहणे हेच श्रीमंतीचे वैभव आहे.

५२५ उदार हाताच्या व मधुर वाणीच्या मनुष्याभोवती नातेवाईकांचा नेहमी घोळका असतो.

५२६ स्वभावाने उदार असून ज्याने कोध जिकला आहे, अशा मनुष्याभोवती जितके नातेवाईक जमतात, तितके कोणाभोवतीही जमत नाहीत.

५२७ कावळ्याला अन्न मिळाले की ते एकट्यानेच न खाता तो ओरहून गोतावळा जमा करतो व सहभोजन करतो. असा स्वभाव असणाऱ्या मनुष्याला वैभव प्राप्त होऊन त्याची बुद्धी होते.

५२८ सर्वांस सारखे न लेखता राजाने योग्य कामावर योग्य माणसांची नेमणूक करावी, म्हणजे त्याला लोकप्रियता लाभेल.

५२९ आपल्या परिवारातील लोक काही कारणांमुळे आपणास सोडून गेले असतील, तर ते कारण नाहीसे होताच ते स्वयमेव परततील.

५३० आपल्यापासून दूर गेलेला मनुष्य सकारण परत आला, तर राजाने त्याला संतुष्ट करून दक्षतापूर्वक आपल्या परिवारात येऊ यावे.

अध्याय ५४ — सावधानता

५३१ अत्यानंदाच्या खुंदीत होणारी उपेक्षा ही अतिक्रोधापेक्षाही हानिकारक असते.

(५२५) ज्ञातिबन्धुजनावेक्षी मित्रसंबन्धि संवृतः ।
पौरकार्यहितान्वेषी भव कौरवनन्दन ॥

— मभा १२.११९.१९

(५२६) सहस्रपरिवेष्टारस्तथैव च सहस्रदाः ।
त्रातारश्च सहस्राणां ते नराः स्वर्गगामिनः ॥

— मभा १३.२३.१४

(५२७) कचित्स्वादुकृतं भोज्यमेको नाशासि राघव ।
कचिदाशंसमानेभ्यो मित्रेभ्यः संप्रयच्छसि ॥

— रामा २०.१००.७५

५३२ सदोदित ग्रासणारे दारिद्र्य बुद्धीचा वध करते. त्याचप्रमाणे उपेक्षा यशाला प्रतिबंध करते.

५३३ दक्षताहीन व्यक्तींना या जगत यशाची आशा नाही. अनेक ग्रंथकारांनी या सिद्धांताचे प्रतिपादन केले आहे.

५३४ स्वभावाने भितव्या राजाला बळकट दुर्गचाही उपयोग नाही. त्याचप्रमाणे उपेक्षाग्रस्त मनुष्याला मुसंधीचा उपयोग होत नाही.

५३५ आगामी संकटाविरुद्ध दक्षता न घेता निद्रावश होणाऱ्या मनुष्यावर संकटे दुर्देवाने येकन कोसळली, म्हणजे मग त्यास पश्चात्ताप होतो.

५३६ सदैव दक्ष राहून जो मनुष्य कोणाच्याही वंधनात सापडत नाही, त्याच्यासारखा सदगुणी मनुष्य दुसरा नाही.

५३७ जो आपली कायें दक्षतापूर्वक व नेटाने पार पाडतो, त्याला दुर्घट असे काही नाही.

५३८ थोर लोकांनी प्रशंसिलेली कायें दक्षतेने केली पाहिजेत. आपल्या हातून उपेक्षेमुळे जर ती झाली नाहीत, तर सात जन्म मुखाला बांचवावे लागेल.

५३९ स्वतःच्या उपेक्षेमुळे जे लोक विपत्तीने ग्रस्त झाले होते, अशांची विचारपूस राजाने स्वतः अत्यानंदात निमग्न असताना करावी.

५४० पूर्व नियोजित कार्यावर सतत सावधानतेने चित एकाअ प्रकार केले तर यशःप्राप्ती निश्चित होईल.

अध्याय ५५ — न्याय्य शासन

५४१ पूर्ण विचार करून, कोणताही पक्षपात न करता, नीतिशास्त्राच्या आधाराने अपराध्यास शिक्षा देणे हेच खरे न्यायदान.

(५३३) न हि प्रमादात्परमस्ति काश्चित्
वधो नराणामिह जीवलोके ।
प्रमत्तमर्था हि नरं समन्तात्
त्यजन्त्यनर्थात् समाविशन्ति ॥

— ममा १०१०१९

(५३५) यस्तु कृच्छ्रमनुप्राप्तं विचेता नाऽवबुध्यते ।
स कृच्छ्रकाले व्याधितो न श्रेयो विन्दते महद् ॥

— ममा १२३२२.

५४२ आकाशातील मेघांकडे दृष्टी लावून लोक जगात व्यवहार करतात, त्याचप्रमाणे
प्रजेचे लक्ष नेहमी राजदंडाकडे असते.

५४३ ऋषिमुनिश्रीत धर्मग्रंथ आणि तत्प्रणीत नीतिशास्त्र यांना राजदंडाचाच आश्रय
असतो.

५४४ जो सन्नाट आपल्या प्रजेचे शासन प्रेमाने करतो, त्याच्या पायावर सर्व जग
लोटांगण घालील.

५४५ धर्मशास्त्रास अनुसरून राजदंड वापरणाऱ्या राजाच्या राज्यात यथाकाल भरपूर
पर्जन्य पडेल आणि भूमी भरपूर पीक देईल.

५४६ राजाला विजय प्राप्त करून देतो तो भाला नव्हे, तर राजदंड. मात्र तो दंड वक
असता कामा नये.

५४७ राजा जगाचे (आपल्या प्रजेचे) संरक्षण करतो. राजनीतीस अनुसरून त्याने
राज्यशासन केले, तर तीच नीती त्याचे संरक्षण करते.

५४८ ज्या राजाचे दर्शन दुर्लभ असून जो योग्य न्यायनिवाडा करीत नाही, त्याची
अपकीर्ती व अधोगती होते.

५४९ प्रजेचे संरक्षण करताना प्रजेच्या अपराधाविरुद्ध राजदंडाचा उपयोग करावा
लागला, तर तो राज्यकारभारावरील कलंक नसून ते राजाचे कर्तव्यच आहे.

---

(५४२) नियन्ता चेत्र वियेत न कथित्वद्वर्ममाचरेत् ।

— ममा ४०६८०४५

(५४३) नीतिशास्त्रानुगो राजा ।

— चासू ४८

(५४४) सम्यग्दण्डधरो नित्यं राजा धर्ममवाप्नुयात् ।

नृपस्य सततं दण्डः सम्यग्धर्मः प्रशस्यते ॥

— ममा १२०६९०३०

(५४८) दुर्दर्शना हि राजानः प्रजा नाशयन्ति ।

— चासू ५५७

(५४९) राज्ञो ही परमो धर्मः स्वधर्मस्थानुपालनम् ।

शासतोऽन्यान् यथाशास्त्रमनापयुत्थानिह ॥

— भाग १०१७०१६

५५० राज्यातील आततायी लोकांस मृत्युदंड देणे, हे नांगल्या पिकाचे संरक्षण करण्यासाठी शेतातील व्यर्थ तण उपरून टाकण्यासारखे आहे.

अध्याय ५६—दुष्ट शासन

५५१ शश्वाचा दुरुपयोग करून वधकर्म करणाऱ्या दुष्ट लोकांपेक्षाही प्रजेला अन्यायाने छळणारा राजा अधिक निष्ठुर असतो.

५५२ भाल्याची (किंवा वंदुकीची) भीती दाखवून रात्रीच्या वेळी वाटसहस लुटणारा दरोडेखोर, आणि राजदंडाचे भय दाखवून प्रजाजनांस छळून लुटणारा राजा हे सारखेच होत.

५५३ प्रजेच्या अपराधांवर प्रतिदिन लक्ष ठेवून जो न्यायदान करीत नाही, तो राजा लवकरन राज्य गमावून वसेल.

५५४ जो राजा परिणामाकडे लक्ष न देता अन्यायाने राज्यकारभार करतो, तो आपले वैभव व प्रजा या दोघांनाही लवकरन गमावून वसेल.

५५५ छळवादाने गंजलेल्या प्रजाजनांच्या डोळ्यांतून वाहणारा अशुप्रवाह म्हणजे राजैवभवाचा समूळ नाश करणारी शब्देच नव्हेत काय?

५५६ न्याय शासनानेच राजाच्या कीर्तीत भर पडते. ते कोलमढले की यशाचाही अस्त होतो.

५५७ पर्जन्याच्या अभावाचा धरित्रीवर होणारा परिणाम व राजकृपेच्या अभावाचा प्रजाजनावर होणारा परिणाम हे सारखेच होत.

---

(५५०) यथोद्धरति निर्दाता कक्षं धान्यं च रक्षति ।
तथा रक्षेन्तुपं राष्ट्रं हन्याच परिपन्थिनः ॥

— मनु ३०११०

(५५२) ऊधश्चिन्न्यात् यो धेन्वाः क्षीरार्थी न लभेत्पयः ।
एवं राष्ट्रमयोगेन पीडितं न विवर्धते ॥

— ममा १२०७१०९६

(५५५) यानि मिथ्याभिशस्तानां पतन्त्यशूणि रोदताम् ।
तानि पुत्रान्पशून् व्रन्ति तेषां मिथ्याभिशंसनात् ॥

— ममा १२०९१०२०

५५८ अन्यायी राजाच्या शासनात राहण्याचे दुर्भाग्य ज्यांच्यावर लोडवते, त्यांच्या निर्धनतेपेक्षा संपन्नताच अधिक क्लेशकारी असते.

५५९ राजाचे शासन न्यायाविरुद्ध होऊ लागले, तर आकाशातील मेघही काळेचित पर्जन्यवृष्टी करण्याचे टाळतील.

५६० राज्याचे रक्षण करणाऱ्यांकडून राज्यकारभार योग्य प्रकारे झाला नाही. तर गाई कमी दूध देतील व घट्कर्मत ब्राह्मण वेद विसरू लागतील.

अध्याय ५७—कूर शासन

५६१ अपराध्याची योग्य चौकशी करून त्याचेकडून पुन्हा अपराध होऊ नये या हेतूने त्यास जो शिक्षा करतो, तोच खरा राजा.

५६२ आपले वैभव दीर्घकाळ टिकावे असे ज्या राजास वाटत असेल, त्याने अपराध्यास उग्र दंडाचे भय दाखवून शेवटी सौम्य शिक्षा देणे हेच योग्य.

५६३ कठोर शासक आपला राजदंड भीतिदायकपणे वापरील, तर त्याचा त्वरित व निवितपणे नाश होईल.

५६४ ‘हा राजा कूर आहे’ अशी आरोळी जर प्रजा ठोकीत असेल, तर त्या राजाचे आमुज्या लवकरच संपुष्टात येईल व त्याचा नाश होईल.

५६५ ज्याचे दर्शन दुर्लभ आणि मुद्दा कठोर असते, अशा राजाचे दिखाऊ वैभव जणूकाय भुतांगी झपाटलेले असते.

५६६ कठोर वचनी व कोपिष्ठ दृष्टीच्या राजाजवळ जरी भरपूर संपत्ती असली, तरी ती स्थिर न राहता त्वरित नाश पावेल.

(५५८) वधवन्धपरिक्लेशो मित्यर्थवता भवेत् ।

ममत्वं न च विन्देयुर्यदि राजा न पालयेत् ॥

— ममा १२०६८०९९

(५५९) क्वचिद्दूर्धाति पर्जन्यः क्वचित्स्तथं प्रसोहति ।

रसाः सर्वे क्षयं यान्ति यदा नेच्छाति भूमिपः ।

प्रजाः संरक्षितं सम्यग्दण्डनीतिसमाहितः ॥

— ममा १२०६९०९७

(५६०) अतिमानिनमग्राह्यमात्मसंभावितं नरम् ।

कोधनं व्यसने हन्ति स्वजनोऽपि नराधिपम् ॥

— रामा ३०३०९६

५६७ कट वचन आणि अमर्याद दंड, या राजाचे विजयी सामर्थ्य तासून कमी करणाऱ्या कानवी आहेत.

५६८ आपल्या सहकाऱ्यांची (अमात्यांची) संमती न घेता, कोधास वळी पढून जी कठोर शासन करतो, अशा राजाची संपत्ती क्षीण होऊन नाश पावेल.

५६९ योग्य वेळी स्वसंरक्षणाची दक्षता न घेता, संकट कोसळले म्हणजे मग भयभीत होणारा राजा त्वरित नाश पावतो.

५७० नीच व अडाणी लोकांच्या बंधनात सापडलेल्या व त्यांच्या तंत्राने चालणाऱ्या कूर शासकापेक्षा जड भार या धरणीला धारण करावा लागत नाही.

अध्याय ५८—दयादृष्टी

५७१ राजाच्या अंतर्यामी करुणेची वस्ती असते. म्हणूनच जगाची वाटचाल योग्य मार्गाने होते.

५७२ दयेच्या आधारानेच सुष्टिक्रम नीट चालला आहे. ती ज्यांच्यापाशी नसेल, त्यांचा धरणीला भार होतो.

५७३ संगीताचे संवादी सूर ज्यात प्रतीत होत नाहीत, ते गीत काय कामाचे ? ज्यातून दया पाझरत नाही, ते नेत्र काय कामाचे ?

५७४ ज्यातून दयेचे दर्शन होत नाही, असे नेत्र मुद्रेवर असून काय उपयोग ?

५७५ दयार्दता हे नेत्रांचे भूषण आहे. अन्यथा ते घावांच्या वणासारखे मुद्रेवर दिसतात.

५७६ ज्या मनुष्यांना ढोळे आहेत, पण दयार्द दृष्टी नाही, ते धरणीवर खड्या असलेल्या नुसत्या बुक्षांसारखेच होत.

५७७ ज्यांच्या अंतःकरणात दया नाही, ते नेत्रहीनच होत. कारण नेत्रसंपत्त लोक निर्दय असूच शकत नाहीत.

५७८ ज्यांची अंतःकरणे करुणमय असून जे कर्तव्यग्रष्ट होत नाहीत, त्यांचा अधिकार या जगावर चालतो.

५७९ अपरावी मनुष्याने केलेला आपला अपराव दयार्द बुद्धीने सहन करणे हा सर्वेषष्ठ सद्गुण होय.

५८० नागरिक किंवा शिष्ट म्हणून यशस्वी होऊक इच्छणाऱ्या लोकांपुढे जरी विषपात्र ठेविले, तरी त्यातील विष पाहूनही ते ते शांतवित्ताने पितील.

अध्याय ५९—गुप्तचर

- ५८१** गुप्तचर आणि सर्वमान्य राजनीतिप्रथ हे राजाचे दोन नेत्र होत.
- ५८२** प्रत्येक प्रजाजनाकहून प्रतिदिन घडणाऱ्या प्रत्येक कृतीची जापीव त्वरित करून घेणे, हे राजाचे कर्तव्य आहे.
- ५८३** गुप्तचरांच्या द्वारा राज्यातील वस्तुस्थितीचे ज्ञान करून घेणे, यावाचून यशः-सिद्धीचा अन्य कोणताही मार्ग राजाला उपलब्ध नाही.
- ५८४** राजाचा अधिकारीवर्ग, वंशुवर्ग आणि शत्रुवर्ग, या सर्वांच्या आचरणाची टेहळणी करणे हे गुप्तचराचे कर्तव्य आहे.
- ५८५** आपल्या गुप्त वेषाने वावरण्याचा संशय येळ देत नाही, व सापडल्यास निर्भय राहून आपली गुप्तिते उघडकीस येळ देत नाही, तोच खरा गुप्तचर.
- ५८६** वैराग्याचा वेष घेऊन जो सर्व ठिकाणांच्या वार्ता गोळा करतो, आणि कोणत्याही परिस्थितीत त्या फुढ देत नाही, तोच खरा गुप्तचर.
- ५८७** गुप्त घटना व गुप्त वार्ता शोधून काढण्याचे सामर्थ्य असून, जमविलेल्या वार्तांविषयी ज्याला अल्पही संशय नसतो, तो खरा गुप्तचर.
- ५८८** एका गुप्तचराने मिळवून राजास सुपूर्त केलेल्या वार्तांचा मेळ अन्य गुप्तचराने मिळवून आणलेल्या वार्तांशी बसला, तरच राजाने त्यांवर विश्वास ठेवावा.
- ५८९** एकमेकांचा पता एकमेकांस नसलेल्या तीन हेरांकहून जर सारख्याच वार्ता मिळाल्या, तर त्यावर निःशंकपणे विश्वास ठेवावा.

(५८१) चारैः पश्यन्ति राजानः ।

— ममा ५०३४०३४

(५८३) राज्यं प्रणिधिमूलं हि मंत्रसारं प्रचक्षते ।

— ममा १२०८३०५१

(५८४) पूजितावर्थमानाभ्यां राजा राजोपजीविनाश् ।

जानियुः शौचभित्येताः पंचसंस्थाः प्रकीर्तिताः ॥

— कौआ ११

(५८५) त्रयाणामेकवाक्ये संप्रत्ययः ।

— चासू ३२

५९० गुप्तचरांचा प्रकट सन्मान केवळाच कह नये. तसा तो केल्यास आपलेच रहस्य आपण उघड केल्यासारखे होते.

अध्याय ६० — उत्साह

५९१ उत्साह हीच खरी संपत्ती. उत्साहाच्या अभावी नुसती संपत्ती ही आपली राहातेच कोठे ?

५९२ उत्साह हीच शाश्वत संपत्ती. नुसती संपत्ती ही चंचल असून केवळाच स्थिर राहात नाही.

५९३ ज्यांचा मानसिक उत्साह अमर्यादि असतो, त्यांचे वैभव नष्ट झाले तरी ते त्याच शोक करीत नाहीत.

५९४ ज्यांचा मानसिक उत्साह दांडगा असतो, त्यांचे स्थान शोधीत लळमी त्यांच्या-कडे स्वयमेव येते.

५९५ कमलनालाली लांबी जलाशयाच्या खोलीवर अवलंबून असते. मनुष्याची थोरवी त्याच्या उत्साहाच्या प्रमाणावर अवलंबून असते.

५९६ सदोदित महत्वाकांक्षा बाळगा. जरी यशःसिद्धि झाली नाही, तरी आकंक्षेचा त्याग करू नका.

५९७ मनोधैर्यवान लोक विनाशसमयीही निराश होत नाहीत. अंगात बाण रुतण्या-इतकी शरवृष्टी झाली, तरी हत्ती विचलीत होत नाही.

५९८ ज्यांचे मनोधैर्य दृढ नाही, त्यांना या जगात वलवान व दातृत्वशील होण्याचा आनंद लाभणार नाही.

(५९३) उत्साहवन्तः पुरुषा नावसीदन्ति कर्मसु ।

— रामा ४०१-१२३

(५९४) उत्थानेनामृतं लब्धमुत्थानेनासुरा हताः ।

उत्थानेन महेन्द्रेण श्रीष्टचं प्राप्तं दिवीह च ॥

— ममा १३०५८-१४

(५९६) न च कर्मस्वसिन्देषु दुःखं तेन च न गळपेत् ।

सर्वैरेव गुणैर्युक्तो द्रव्यवानपि यो भवेत् ॥

— ममा ५०४३-३१

५९९ उत्साहमूर्ता वापाने आक्रमण केले, तर तीक्ष्णदंत व महाकाय हत्तीसुद्धा भयभीत होतो.

६०० दुर्दम्य उत्साह हेच खरे वैभव होय. त्याच्या अभावी मानव हा मानवदेहधारी वृक्षव होय.

अध्याय ६१ — अनालस्य

६०१ अक्षय तेवत राहणाऱ्या वंशदीपावर आलस्याची काजळी धरली, तर तो कमशः निस्तेज होकन विझून जाईल.

६०२ ज्याला आपला वंश उत्तम राहावा असे वाटत असेल, त्याने आलस्याचा त्याग केला पाहिजे.

६०३ जो भोळा किंवा अडाणी मनुष्य आलसाला मांडीवर घेऊन त्याचे लाड करील, तो स्वतः नष्ट होण्यापूर्वीच त्याचा वंश नाश पावेल.

६०४ आलस्यग्रस्त होकन जे उद्योगाचा आश्रय करीत नाहीत, त्यांचे कुल कमाकमाने कलंकित होकन नाश पावेल.

६०५ दीर्घसूत्रता, विस्मृती, आलस्य आणि निद्रा या विनाशोन्मुख लोकांना प्रिय असणाऱ्या चार नौका आहेत.

६०६ सम्राटाची संपत्ती जरां पायाशी चालून आली, तरी आलशी मनुष्याला तिचा फारसा लाभ मिळू शकत नाही.

(६००) उत्साहो बलवानार्य नास्त्युत्साहात्परं बलम् ।
सोत्साहस्य हि लोकेषु न किंचिदपि दुर्लभम् ॥

— रामा ४.१.१२२

(६०४) अर्थस्य मूलसृथ्यानमनर्थस्य विपर्ययः ।
अनुन्थाने ध्रुवो नाशः प्रामस्यानागतस्य च ॥

— कौब ११

(६०५) यद्योषाः पुरुषेणह हातव्या भुतिमिन्द्रिया ।
निद्रा तन्त्री भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता ॥

— मधा ५.३३.७८

(६०६) अलस्य लब्धमपि रक्षितुं न शक्यते ।

— चामू ३९

६०७ उद्योगाची कांस न धरता जे आलस्यव्रस्तन राहतील, त्यांना इतरांकडून तिरस्कारयुक्त अपशब्दच ऐकून व्यावे लागतील.

६०८ कुलीन कुटुंबात आलस्यास आश्रय मिळाला की ते कुटुंब शत्रूच्या गोटात निवितच जाईल.

६०९ स्वतःच्या व कुटुंबाच्या कीर्तीवर एखादा कलंक असला, तर आलस्याची हकालपट्टी करतात तो आपोआप नष्ट होईल.

६१० राजा जर निरलस असेल तर वामनावतारात त्रिविकमाने तीन पावलांनी आकमिलेली भूमी त्याला एकदमच प्राप्त होईल.

अध्याय ६२ — दीर्घोद्योग

६११ कोणतेही कार्य असाध्य समजून स्वस्थ वसू नका. उद्योगाने निवित यशःप्राप्ती होईल.

६१२ कायरिंभ केल्यावर ते मध्येच सोहू नका. काम अपुरे सोडणाऱ्यास जगाही सोडते.

६१३ परोपकार करण्याच्या श्रेष्ठ प्रवृत्तीची मुळे दीर्घोद्योगाच्या भूमीत खोल गेलेली असतात.

६१४ दीर्घोद्योगाची कास न धरता परोपकार करू पाहणाऱ्या मनुष्याची इच्छा नपुंसक मनुष्याच्या हातातील खड्गाप्रमाणे होते.

६१५ फलाची आशा न वाळगता जो सतत उद्योग करीत राहतो, तो आपल्या वंधु-जनांची दुःखे दूर करून त्यांना स्तंभाप्रमाणे आश्रय देतो.

६१६ प्रयत्नाने वैभवाची वृद्धी होते. आलसाने दारिद्र्य ओढवते.

(६११) न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा क्वचिचिद् ।
पौरुषेण प्रयन्तेन यन्नाप्रोति गुणान्वितः ॥

— योवा ४०६२०१९

(६१२) नाऽसम्यक्कृतकारी स्यादुपकम्य कदा च न ।
कण्टको ह्यापि दुश्चिन्न आखावं जनयेचिरम् ॥

— ममा १०१४००९

(६१६) संग्रहे विग्रहे चैव यत्नः कार्योऽनुसृयता ।
उत्साहश्चापि यत्नेन कर्तव्यो भूतिमिच्छता ॥

— ममा १०१४००८९

६१७ आलशान्वा घरी अकावाईची केरी असते. सततोयोगी असणाऱ्याच्या घरी कमलासना लळमी निवास करते

६१८ दैवाची अनुकूलता नसणे हा काही कोणाका दोष नाही. जाणूनबुजून उयोग न करणे हा मात्र दोष होय.

६१९ प्रतिकूल दैवामुळे प्रयत्नांती यशःप्राप्ती झाली नाही, तरी केलेल्या शारीरिक श्रमांचे वेतन निवितपणे मिळेले.

६२० निरंतर निर्भयपणे उयोग करणारा मनुष्य दुर्भाग्यालाही माधार घेण्यास लावतो.

अध्याय ६३—विपन्नीत धैर्य

६२१ संकट कोसळले तर भरपूर हसा. संकटाशी लळून त्यावर विजय मिळविण्याचा अन्य मार्ग नाही.

६२२ बुद्धिमान मनुष्य संकटान्या महापुरात सापडला, तर त्याने धैर्यपूर्वक विचार करावा. म्हणजे ती संकटे नष्ट होतील.

६२३ संकटांनी व्यथित न होणारे लोक त्या संकटानाच व्यथित करतील.

६२४ अनेक अडथळे असलेल्या मार्गातून बैल जसा गाडी ओढून नेतो, त्याचप्रमाणे निर्भय व उयोगी मनुष्यावर आलेली संकटे दूर पळून जातात.

६२५ उयोगी मनुष्यावर कितीही संकटे कोसळली, तरी तो भयभीत होत नाही. उलट ती संकटेच भयभीत होऊन पळून जातात.

(६१८) मूढैः प्रकलिपतं देवं तत्परास्ते क्षयं गताः ।

प्राज्ञास्तु पौरुषार्थेन पदमुन्मतां गताः ॥

— योवा २०८.१६

(६१९) धर्मकार्यं यतन् छक्त्या न चेत्प्राप्नोति मानवः ।

प्राप्तो भवति तत्पुण्यमत्र मे नास्ति संशयः ॥

— मभा ५०९.३०६

(६२०) देवं पुरुषकारेण यः समर्थः प्रवाधितुम् ।

न देवेन विपक्षार्थः पुरुषः सोऽवसीदति ॥

— रामा २०२३.१८

(६२५) न संत्याज्यं च ते धैर्यं कदाचिदपि पाण्डव ।

धीरस्य स्पष्टदण्डस्य न भयं वियते क्वचित् ।

— मभा १२०.५६.४७

६२६ वैभव आले असता त्याविषयी जे लोभ बाळगीत नाहीत, ते वैभव नष्ट झाल्या-
नंतर विचलित होकन दुःख कसे करतील?

६२७ मानवी शरीर हे संकटाचे लक्ष्यच आहे, हे जाणून संकटे आली असता शहाणे
लोक भयभीत होत नाहीत.

६२८ सुखाचा लोभ न धरणारा व संकटाचे आगमन हे स्वाभाविक मानणारा मनुष्य,
त्याच्यावर संकटे कोसळली तरी दुःखीत होत नाही.

६२९ सुखप्राप्तीच्या समयी आनेदाने चढून न जाणारा मनुष्य संकटसमयी डगमगत
नाही.

६३० जो दुःखालाही सुख मानू लागतो, तो आपल्या शत्रूच्याही प्रशंसेस पात्र होतो.

---

(६२६) य एवं कृतबुद्धिः स कर्मस्वेव प्रवर्तते ।

नाऽसिन्द्री व्यथते तस्य न सिन्द्री हर्षमश्नुते ॥

— ममा ५.७७.१२

(६२८) या विवेकविकासिन्यो मतयो महतामिह ।

न ता विपादि मज्जान्ति तुम्बकानीव वारिणि ॥

— योवा २.१४.११

(६२९) दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ॥

वीतरागमयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥

— गीता २.५६

भाग २ - राज्याची अंगे

अध्याय ६४ - मंत्री

६३१ नियोजित कार्य, त्याची सावने, त्याला योग्य काळ व ते करण्याची पद्धत, या सर्वांचे ज्यास उत्तम ज्ञान आहे, तो मंत्री.

६३२ निर्भयता, कुलीनता, प्रजेचे संरक्षण करण्याचे सामर्थ्य, विद्वत्ता आणि दीर्घोयोग, या पाच गुणांनी संपन्न असा मंत्री असावा.

६३३ शवृत भेद पाडणे, जुने स्नेहसंबंध ठड करणे, आणि तुटलेले स्नेहसंबंध पुन्हा जुळविणे, या तीनही कार्यांत जो निष्णात असतो, तो उत्तम मंत्री.

६३४ विविध विषयांची चर्चा करून योग्य निर्णय घेण्याची दक्की, तो निर्णय कार्यावाहीत आणण्याचे सामर्थ्य, आणि स्वतःचा अभिप्राय निर्भयपणे राजाला सांगण्याचे घेय, हे मंत्र्यांचे गुण होत.

६३५ धर्मज्ञ, विद्यासंपन्न वक्ता, आणि प्रत्येक कार्यांचे व व्यक्तीचे मर्म जाणणारा असा मनुष्य, मंत्री व मित्र होण्यास पात्र असतो.

६३६ धर्मग्रंथांचे ज्ञान व कुशाग्र दुर्दी यांनी संपन्न असलेल्या विद्रोनापुढे कोणता मनुष्य टिकाव धरू शकेल?

६३७ ग्रंथातरीच्या आचारपद्धतीचे ज्ञान करून घेतलेले असले, तरो त्या तत्कालीन लोकबळ्यवहारास जुळवून घेतल्या पाहिजेत.

(६३२) अभिजनप्रजाशौचशौर्यानुरागयुक्तानमात्यान्कुर्वीत ।

— कौआ ८

(६३३) दूत पव हि संधते भिनस्येव हि संहृतान् ।

दूतस्तकुरुते कर्म भियन्ते येन वा न वा ॥

— मनु ७०६६

(६३४) अन्यानपि प्रकुर्वीत शुचीन्प्राज्ञानवस्थितान् ।

सम्यगर्थसमाहर्तृनमात्यान्सुपरीक्षितान् ॥

— मनु ७०६०

६३८ दुसऱ्याने आपल्यासारखा केलेला उपदेश राजाने अज्ञानामुळे पायदली तुडविला असला, तरीही आपणास योग्य वाटणारा उपदेश राजाला करणे, हे मंत्र्याचे कर्तव्य आहे.

६३९ दुष्ट दुराचारी मंत्र्याच्या संगतीत राहण्यापेक्षा, सत्तर कोटी शत्रूच्या सांशिध्यात राहणेही श्रेयस्कर आहे.

६४० ज्यांच्या अंगी दढ कार्यक्षमता नाही, त्यांनी स्वतःच योजनापूर्वक आरंभिलेली कांथे त्यांना पार पाडता येणार नाहीत.

अध्याय ६५—वक्तृत्व

६४१ अन्य कोणत्याही गुणापेक्षा वाक्पटूत्व नामक सद्गुणाचे सामर्थ्य अधिक आहे.

६४२ वक्तृत्वात विकासाचे व विनाशाच्येही सामर्थ्य आहे. महणून आपण बोलताना घसरणार नाही, याची मंत्र्याने सैवेव दक्षता घेतली पाहिजे.

६४३ वक्तृत्व तेच, की जे ऐकणाऱ्यास तर वश करतेच पण न ऐकणाऱ्याच्याही मनात (तो वैरी असला तरी) उत्सुकता निर्माण करते.

६४४ श्रोत्यांचे सामर्थ्य ओळखून वक्तृत्व करावे. वाणीच्या सामर्थ्यपेक्षा धर्म व धन यांचीही शक्ती अधिक नाही.

६४५ तुमच्या शब्दाला विरोध करून अन्य कोणी तुमच्यावर विजय मिळविणार नाही, याची दक्षता घेऊन तुमच्या भाषणात शब्दांचा उपयोग करा.

६४६ स्वतःच्या मधुर शब्दांनी श्रोत्यांची तृप्ती करून दुसऱ्याच्या शब्दांतील मर्म शोधून घेणे, हे निष्कलंक चारित्र्याच्या थोर लोकांचे लक्षण आहे.

६४७ ज्यांच्या अंगी वाक्पाटव, निर्दोषत्व व निर्मयता हे गुण आहेत, त्यांना त्यांचे वैरीही जिकू शकणार नाहीत.

६४८ आपल्या भाषणात माझुर्य व अलंकार यांचा उपयोग करून जे आपले वक्तृत्व गाजवतील, त्यांचा उपदेश सर्व जग आचरणात आणील.

६४९ ज्यांना आपले विचार थोड्या व निर्दोष शब्दांत मांडता येत नाहीत, त्यांनाच पाल्हाळाची हीस असते.

६५० स्वतः अध्ययन करून संपादन केलेली विद्या ज्यांना इतरास शिकविता येत नाही, ते दिसण्यात मुंदर पण गंधर्वीन पुष्पशुच्छाप्रमाणे होत.

---

(६४२) जिहवायत्तौ वृद्धिविनाशौ ।

-- चापू ४४०

अध्याय ६६—शुद्धाचरण

- ६५६ सनिमत्रांच्या साहाय्याने मनुष्याला संपतीची प्राप्ती होते. स्वतःच्या शुद्धाचरणाने त्याला हव्या त्या सर्व गोष्टी मिळतात.
- ६५७ ज्या कार्यामुळे (राजाला) कीर्ती व धर्म या दोहोचीही प्राप्ती हीण्यासारखी नसेल, त्या कार्याचा मंत्रयाने सैदैव त्याग केला पाहिजे.
- ६५८ भविष्यकाळी यशःप्राप्तीची इच्छा करणाऱ्या सदाचारी मनुष्याने, त्या यशास काळिमा आणणाऱ्या गोष्टीचा त्याग केला पाहिजे.
- ६५९ निश्चल शुद्धाचे लोक विपतीत सापडले असताही निय कर्म करणार नाहीत.
- ६६० मागाहून पश्चातप करण्याची पाळी येईल अशी कोणतीही गोष्ट करू नका. करण्याचा प्रसंग ओढवलाच, तर आधीच दक्षता घ्या.
- ६६१ स्वतःच्या मातेचे प्राण भुकेने व्याकुळ होत असले, तरी विद्वजनांच्या मते निय ठरेल अशी गोष्ट करू नका.
- ६६२ दुराचरणाने प्राप्त ज्ञालेल्या समृद्धिपेक्षा थोर लोक अंती निर्धनताही थेणु समजतात.
- ६६३ थोर लोकांनी निय महणून सांगितलेल्या गोष्टीचा त्याग न करता, त्या करीतच राहिले, आणि प्रसंग-विशेषी त्यात यश प्राप्त झाले, तरी अंती संकट ठेवलेलेच.

(६५४) देवादेशादापदं प्राप्य
विद्वांश्वरेन्तुशंसं न हि जातु राजा ।

— ममा १०९२-१७

(६५५) येन खट्वां समारूढः परितप्येत कर्मणा ।
आदावेव न तत्कुर्यादभृवे जीविते सति ॥

— ममा ५-३९-२९

६५६) महान्तमप्यर्थमधर्मयुक्तं
यः संत्यजत्यनपाकृष्ट एव ।
सुखं सुदुःखान्यवसुच्य शेते
जीर्णां त्वचं सर्प इवावसुच्य ॥

— ममा १०४०-२

राज्याची अंगे : ७९

६५९ दुसऱ्याचा अश्रुपात करून प्राप्त झालेले वैभव तुम्हांला अश्रुपात करावयास लावून नाहीसे होईल. सदाचरणाने प्राप्त झालेले वैभव निघून गेले तरी पुन्हा परत येईल.

६६० दुराचरणाने मिळविलेले वैभव सुरक्षित राहील अशी ज्याची अपेक्षा आहे, त्याची तुलना मातीच्या कच्च्या मडक्यात पाणी साठविणाऱ्याशीच करावी लागेल.

अध्याय ६७—दृढ कार्यक्षमता

६६१ स्वतःच्या मनाचा दृढनिश्चय म्हणजेच दृढ कार्यक्षमता, इतर सर्व गोष्टी व्यर्थ होत.

६६२ शिंदीस न जाण्यासारखी कार्ये हाती न घेणे, व कार्यात अपयश आले तरी निराश न होणे हे दृढ कार्यक्षमतेचे दोन मार्ग आहेत, असे नीतिनिषुण लोक सांगतात.

६६३ आरंभिलेले कार्य यशस्वी होईपर्यंत त्याचे मर्म उघड न करणे, हे सामर्थ्याचे लक्षण आहे. मध्यांतरीच त्याचा स्फोट झाला, तर त्यातून भयंकर संकट निर्माण होते.

६६४ ‘आम्ही अमुक करू’ अशी आश्वासने देणे सोपे आहे. दिलेल्या आश्वासनाप्रमाणे कृती करणे हे दुर्घट आहे.

६६५ मंत्र्यांनी दृढ कार्यक्षमतेच्या बळावर पार पाडलेल्या कृत्यांचे श्रेय राजाला मिळेल, आणि म्हणून ती कृत्ये सर्वांच्या अधिकच आदरास पात्र होतील.

६६६ योजकांच्या अंगी जर दृढ कार्यक्षमता असेल, तर त्यांनी योजनानुसार आरंभिलेली कार्ये नियोजित फळ प्राप्त करून देतील.

(६६२) अर्थानारभते बालो नाऽनुबन्धमवेक्षते ।

— मभा २०१५.१५

(६६३) एकं विषरसो हन्ति शखेणैकश्च वध्यते ।

सराद्वं सप्रजं हन्ति राजानं मंत्रविष्णुवः ॥

— मभा ५.३३.४५

(६६४) यदीदं कथनाहोके सिद्धयेत्कर्म धनंजय ।

सर्वे भवेयुः सिद्धार्थाः कथने को हि दुर्गतः ॥

— मभा ५.१६०.१७

६६७ मतुष्याचा आकार पाहून त्याला तुळ लेख नका. मोठया रथाच्या चकाच्या आसाच्या लहानशा खिळीसारखा तो (क्षुद्र पण महान कार्यकर्ता) असेल.

६६८ निर्दोष योजना करून आरंभिलेले कार्य अखंड परिश्रम करून उत्तम प्रकारे ग्रशस्त्री केले पाहिजे.

६६९ कार्याला आरंभ करताना व केल्यानंतर मध्येच संकटे कोसळली, तरी घेय धरून कार्यात यश व आनंद प्राप्त करून घेतला पाहिजे.

६७० इतर कसली दृढता असो वा नसो. कार्यकर्त्याच्या अंगी जर कार्यक्षमतेची दृढता नसेल, तर लोक त्याची पर्वा करणार नाहीत.

अध्याय ६८—कार्यपद्धती

६७१ दृढ निश्चयाने कार्याचा आरंभ केल्यानंतर विचाराचा काळ संपला, नंतर शिथिलता आणणे किंवा विलंब लावणे हे हानिकारक आहे.

६७२ एखादे काम विलंबानेच करणे इट असेल तर विलंबाने करा. ज्या कामात विलंबास स्थान नाही तेथे मात्र मुळीच विलंब करू नका.

६७३ आरंभिलेले कार्य शक्य तोवर धडाढीने करा. शक्य नसेल, तर ते पुरे करण्यासाठी योग्य उपाय सुचण्याची वाट पाहा.

६७४ अवशिष्ट (अपुरे) कार्य व अवशिष्ट (न जिकलेला) शांत ही दोन्हीही अवशिष्ट अभीप्रमाणे तुमचा घात करतील.

---

(६६८) निश्चित्य यः प्रक्रमते नान्तर्वसाति कर्मणः ।
अवन्ध्यकालो वस्यात्मा स वै पण्डित उच्यते ॥

-- सभा ५०३३२४

(६७१) महान्भवत्यनिर्विणः सुखं चानन्त्यमध्यनुते ।

-- सभा ५०३९५९

(६७२) संसारयति कृत्यानि सर्वत्र विचिकित्सते ।
चिरं करोति क्षिप्रार्थं स मूढो भरत्यर्थम् ॥

-- सभा ५०२३२४

(६७४) कर्णशेषमग्निशेषं शाङ्कशेषं तथैव च ।
पुनः पुनः प्रवर्धन्ते तस्माच्छेषं न धारयेत् ॥

-- सभा १२१४०५८

६७५ संपती, साधनसामग्री, योग्य समय, कार्यपद्धती आणि स्थान, या पाच गोष्ठीचा
विचार करून मगच एखाद्या कार्यासि प्रवृत्त व्हावे.

६७६ कोणत्याही कार्यासि प्रारंभ करण्यापूर्वी, ते पुरे करण्याची पद्धती, ते चालू
असताना मार्गात येणारी संकटे, आणि परिणामी मिळणारे फळ, या तीनही
गोष्ठीचा विचार करावा.

६७७ आपण अंगीकारलेल्या कार्यासारखे कार्य ज्यांनी पूर्वी केलेले असेल, त्याच्या-
कडून त्या कार्याचे मर्म जाणून घेऊन त्या कार्यासि प्रवृत्त होणे, हा कार्यसिद्धीचा
मार्ग आहे.

६७८ एक कार्य चालू असता त्यातून दुसरे पूर्ण करून घेणे, म्हणजे मदकावी हत्ती-
कडून दुसरा हत्ती पकडण्यासारखे आहे.

६७९ आपल्या मित्राचे त्याच्या साहाय्याबद्दल कौतुक करण्यापूर्वी आपल्या शत्रूच्या
शत्रूशी मित्रत्वाचे संबंध जोडणे अगत्याचे आहे.

६८० लहान वलहीन राजांनी आपली अस्थिर व दीनवाणी परिस्थिती जाणून घेऊन,
संघी सापडेल तेव्हा, बलवानापुढे नम्र होऊन त्याच्याशी संघी करावा.

(६७५) अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।

विविधात्र्य पृथग्क्येष्टा देवं चैवात्र पञ्चमम् ॥

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।

न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥

— गीता १०.१४.१५

(६७६) अतुवन्धं च संप्रेक्ष्य विषाकं चैव कर्मणाम् ।

उत्थानमात्मनश्चैव धीरः कुर्वति वा न वा ॥

— ममा ५.३४.९

(६७८) अधनेनार्थकामेन नार्थः शक्यो विधित्सितुम् ।

अर्थेरर्था निवध्यन्ते गजैरिव महागजाः ॥

— ममा १२.८०.२०

(६७९) ये सपत्नः सपत्नानां सर्वास्तामुपसेवयेत् ।

आत्मनश्चापि बोद्धव्याध्वार विनिहताः परैः ॥

— ममा १२.१४०.३६

(६८०) परस्माद हीयमानः संधीत ।

— कौश ९९

अध्याय ६९—दूत (राजदूत)

- ६८१ स्नेहपूर्णता, कुलीनता आणि राजाला इष्ट असलेले सदाचरण, हे राजदूताला अवश्य असणारे गुण आहेत.
- ६८२ राजनिष्ठा, विद्रोह आणि विवेचक वक्तृत्व, हे राजदूताला अवश्य असणारे तीन गुण आहेत.
- ६८३ आपल्या राज्याच्या विजयेच्छेने दुसऱ्या शक्तिधारी राज्याच्या समेत शिष्टांसाठी जाणारा राजदूत विद्रोहानात अग्रगण्य असावा.
- ६८४ बुद्धिमत्ता, आकर्षक रूप आणि विद्याभ्यायन, या तीन गुणांनी संपन्न असलेला मनुष्य राजदूत म्हणून पाठवावा.
- ६८५ कठोर शब्दांचा उपयोग न करता, सौम्य वाणीने आपल्या राजाचे मनोगत थोडक्यात व्यक्त करून त्याला यश मिळवून देतो, तोच त्यांचाला राजदूत.
- ६८६ गहन विद्रोह, निर्भयता, मनोविधक वक्तृत्व आणि समयज्ञता हे गुण ज्याच्या अंगी असतील, तो राजदूत विजयी होतो.
- ६८७ स्वकर्तव्यनिष्ठा, देशकाल परिस्थितीचे ज्ञान असणारा आणि परिपक्व विचार व्यक्त करणारा, तोच श्रेष्ठ राजदूत समजावा.
- ६८८ निर्दोष चारित्र्य, सभासदांशी स्नेह आणि धैर्य, हे तीन गुण, आणि त्याचशमाणे सत्य, या गोष्टी उत्तम राजदूतास अवश्य आहेत.
- ६८९ ज्याच्या तोंडातून चुकूनही सदोष शब्द वाहेर पडत नाहीत, व तरीही जी आपल्या राजाचे विचार दुसऱ्या राज्याच्या समेत निर्भयपणे व्यक्त करतो, तोच यशस्वी राजदूत.

(६८२) अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान्देशकालवित् ।

वपुष्मान्वीतभीर्वार्गमी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥

— मनु ७०६४

(६८४) कुलीना वाक्यसंपन्ना ज्ञानविज्ञान कोविदाः ।

रूपवन्तो गुणोपेतास्तथाऽलुभ्या जितश्रमाः ॥

— ममा १२०१६८०१७

(६८६) कुलीनः कुलसंपन्नो वाग्मी दक्षः प्रियंवदः ।

यथोक्तवादी स्मृतिमान्दूतः स्थान्समभिर्गुणैः ॥

— ममा १२०८५०२८

६१० प्राणसंकट ओढविष्याची भीती असली, तरी निर्भयपणे आपल्या राजास यशा
प्राप्त करून देण्याच्या हेतूने त्याचे विचार जो दुसऱ्या राजाच्या समेत व्यक्त
करतो, तोच खरा राजदूत.

अध्याय ७० – राजसभेतील वर्तन

६११ (उब घेण्याच्या शोकोटीतील) अग्रीपासून फार दूर राहावयाचे नसते, व
त्याच्या फार जबल्ही जावयाचे नसते. राजसभेत रागीट राजापासून योग्य अंतर
राखण्यासंबंधी हाच न्याय लावावा.

६१२ राजसभेत वावरणाऱ्या मनुष्याने राजास प्रिय असणाऱ्या गोष्ठीविषयी अभिलाषा
दाखविली नाही, तर राजाकडूनच त्याला स्थिर वैभव प्राप्त होण्याचा संभव
असतो.

६१३ राजकृपा राखावयाची असेल, तर तीव्र दोषांपासून अलिस राहिले पाहिजे.
राजाला एकदा संशय आला, तर तो दूर करणे कठीण आहे.

६१४ राजाची दृष्टी तुमच्याकडे असताना कोणाच्या कानात कुजबुजणे, किंवा
कोणाकडे पाहून स्मित करणे या गोष्ठी टाळल्या पाहिजेत.

६१५ राजा कोणाशी रहस्यमय गोष्ट बोलत असेल, तर राजकृपा इच्छिणाराने त्या
भाषणाकडे लक्ष देऊ नये, किंवा त्याची चौकशीही करू नये. राजाने एकादे
रहस्य (आपण होऊन) सांशितले, तर मात्र ते ऐकून घ्यावे.

६१६ राजानी अनुकूल मनःस्थिती ओळखून व योग्य संघी पाहून त्याला प्रिय
वाटतील अशा गोष्ठी राजाला मधुर शब्दांनी संगाव्या.

(६११) यत्नाचोपचरेदेतमग्निवदेववत्विह ।

अनृतेनोपचीर्णो हि हन्यादेव न संशयः ॥

— ममा ४०४०.२२

(६१४) न चोष्टो न भुजो जानू न च वाक्यं समाक्षिपेत् ।

सदा वातं च वाचं च ईवनं चाऽचरेच्छनेः ॥

— ममा ४०४०.३५

(६१६) पृष्ठः प्रियहितं बूयाच्चबूयादहितं प्रियम् ।

अप्रियं वा हितं बूयात शृण्वतोऽनुमतो मिथः ॥

— कौड ९४

६९७ राजाला प्रिय व लाभदायक असणाऱ्या गोषी त्यांच्या कानावर घालाऱ्या. पण त्याने विचारले तरीही निरर्थक बडबड करण्याचे टाळावे.

६९८ “राजे अल्पवयीन आहेत किंवा माझ्या नात्यातील आहेत” असे म्हणून त्यांनी अवज्ञा करू नये. त्यांच्या प्रतिष्ठेला शोभेल अशा रीतीनेच त्यांच्याशी व्यवहार करावा.

६९९ राजसभेतील दूरदर्शी व तीव्र खुदीचे समासद, “मी राजांच्या कृपेतील आहे” या ऐटीने राजाला अप्रिय अशा गोषी कदापि करणार नाहीत.

७०० राजाशी माझा जुना स्नेहसंबंध आहे या भावनेने जर कोणी असेही आचरण करू लागला, तर ते हानिकारक ठरल्यावाचून राहणार नाही.

अध्याय ७१.—इंगित ज्ञान

७०१ कोणीही न सांगता दुसऱ्याच्या मनातील इंगित अचूक ओळखणारा मनुष्य म्हणजे जलाने सदैव परिपूर्ण असणाऱ्या सागराने परिवेष्टित अशा पृथ्वीचे एक भूषणच आहे.

७०२ दुसऱ्याच्या मनातील इंगित अचूक ओळखणारा मनुष्य हा स्वर्गातील देवासमानच होय.

७०३ मुद्रेवरील भावावरूग जे मनातील इंगित जाणतात, त्यांना यथेष्ट देण्या देकन (राजाने) वश करू व्यावे.

७०४ कोणीही न सांगता दुसऱ्याच्या मनातील इंगित त्यांच्या मुद्रेवरून ओळखणारे व तसे न ओळखणारे, हे दोघे सारखेच भासले तरी ते वैगळेच असतात.

(६९७) ऐश्वर्यं प्राप्य दुष्प्राप्यं प्रियं प्राप्य च राजतः ।

अप्रमत्तो भवेद्राजः प्रियेषु च हितेषु च ॥

— मभा ४०४०३३

(६९८) बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।

महती देवता होषा नरस्त्वेण तिष्ठति ॥

— मनु ७०८

(७००) नाऽहमस्य प्रियोऽस्मीति मत्वा सेवेत पण्डितः ।

अप्रमत्तश्च सततं हितं कुर्यात्प्रियं च यत् ॥

— मभा ४०४०२६

७०५ दुसऱ्याच्या मुद्रेवरून त्याच्या मनातील ईगित ज्याला ओळखता येत नाही, त्याच्या पाच ज्ञानेदियांपैकी डोळ्यांचा काय उपयोग ?

७०६ स्फटिकाशेजारी (किंवा आरशासमोर) ठेवलेल्या वस्तू त्यात जशा स्पष्टपणे दिसतात, तसेच अंतरंगातील विचार मुद्रेवर उभाटात.

७०७ जिच्याकडे पाहताच आपल्या अंतरंगातील आनंद वा दुःख ही व्यक्त होतात, त्या मुद्रेपेक्षा अधिक ज्ञानी कोणी आहे काय ?

७०८ मुद्रेवरून ईगित जाणणाऱ्यासमोर तुम्ही नुसते उमे राहिलात, तर तुमच्या अंतरंगातील विचार तावडतोब प्रकट होतील.

७०९ डोळ्यांकडे पाहून अंतरंगाचा ठाब घेणारे लोक राजाच्या पदरी असतील, तर एखाच्या (दुसऱ्या राजाच्या) अंतरंगात आपल्याविषयी असलेले मित्रत्व किंवा शत्रुत्व त्याला अशा लोकांसमोर उमे करून पारखता येईल.

७१० जे आपल्या कुशाग्र बुद्धीचा अभिमान वाळगतात, त्यांचे ज्ञानसाधन किंवा मानंद म्हणजे दुसऱ्याच्या मनातील ईगित ओळखणारे त्यांचे डोळे.

अध्याय ७२ – श्रोतृ-परीक्षा

७११ एकाच अर्थाचे अनेक शब्द वक्त्यास परिचित असले, तरी श्रोतृवर्गास रुचतील अशा शब्दांचा उपयोग करून त्याने भाषण करावे.

७१२ चांगल्या शब्दांचा उपयोग करण्याची वक्तृत्वशक्ती आपल्या अंगी असली, तरी स्थलकालास अनुरूप शब्दांची योजना आपल्या भाषणात करावी.

७१३ श्रोतृवर्गाचे पूर्ण ज्ञान करून न घेता जे वक्तृत्व गाजबू पाहतात, त्यांना शब्दांच्या अर्थातील छाटांचे ज्ञान नसते, आणि विद्रूताही बेताचीच असते.

७१४ बुद्धिमान लोकांसमोर आपल्या विद्रेते प्रदर्शन करा. कोण्या करकरीत लोकां समोर चुन्यासारखे पांढरे फटफटीत व्हा.

---

(७०६) निर्मले मुकुरे वक्त्रमयनेनैव सिद्ध्यति ।

— योवा २०२०१९

(७०७) आकारश्चाद्यमानोऽपि न शक्यो विनिश्चितम् ।
बलाद्वि विवृणोत्येव भावमन्तर्गतो नृणाम् ॥

— रामा ६०१७० ६४

७१५ विद्वत्समेत (अनाहूतपणे) खुसून भाषण न करण्याचा संयम हा सद्गुण सर्वेशेष आहे.

७१६ बुद्धिमांडार समृद्ध असलेल्या विद्वानांच्या समेत तुका करणे, म्हणजे चांगल्या मार्गावर चालताना घडपडून पडण्यासारखे आहे.

७१७ विद्वानांची परीक्षा करण्याची पात्रता अंगी असणारांच्या उपस्थितीतच विद्याध्यायनसंपन्न मनुष्यांचे तेज पडेल.

७१८ योर विद्वानांच्या समेत भाषण करणे म्हणजे वाढत्या पिकावर जलसिंचन करण्यासारखे आहे.

७१९ विद्वानांच्या समेत आपला प्रभाव पाहू शकणाऱ्या वक्त्याने मूर्खांच्या समेत तुकूनही तोंड उघडू नये.

७२० आपल्यापेक्षा निकृष्ट पातळीवरच्या लोकांच्या समेत भाषण करणे म्हणजे गटारात अमृत ओतण्यासारखे आहे.

अध्याय ७३—समाधीटपणा

७२१ एकाच अर्थाचे अनेक शब्द परिचित असणारा विद्वान वक्ता ध्रोतुवर्गाचा योग्य अंदाज घेऊन अनुचित शब्दांचा उपयोग करून गडवडणार नाही.

७२२ विद्वानांच्या समेत आपल्या विद्वतेचा प्रभाव पाडणारे वक्तृत्व जे करतील, ते विद्वानांतील विद्वान होत.

७२३ युद्धात शशीशी शौर्याने लढत असता प्राणार्पण करणारे वीर अनेक असतील पण विद्वत्समेत धेयनि ठाम उमे राहणारे विरळाच.

७२४ विद्वत्समेत प्रभावी भाषण करून आपल्या विद्वतेचे वैभव दाखवा. त्याच-वरोवर तुमच्यापेक्षा श्रेष्ठ विद्वानांकडून अधिक ज्ञान संपादन करा.

---

(७१५) न समां प्रविशेत्प्राज्ञः सभ्यदोषाननुस्मरन् ।
अंबून्वन्विबूवच्चज्ञो नरः किल्विषमश्नुते ॥

— भाग १०.४४.१०

(७२०) अशिष्यायाविरक्ताय यत्किंचिदुपदिश्यते ।
तत्प्रयात्यपवित्रत्वं गोक्षीरं श्वट्ताविव ॥

— योवा २०.२१

(७२४) प्राज्ञं प्राप्य न पृच्छन्ति ये केचित्ते नराधमाः ।

— योवा ३०.३०.३३

- ७२५ सभेत प्रतिपक्षीयांस निर्भयपणे उत्तर देण्याची पात्रता येण्यासाठी तर्कशास्त्र
व इतर शास्त्रे यांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.
- ७२६ मनाने भेकड असणाऱ्या लोकांस खड्गाचा काय उपयोग ? कुशाग्र बुद्धिमान
लोकांच्या सभेत जे धावरतात, त्यांच्या ग्रंथाध्ययनाचा काय उपयोग ?
- ७२७ विद्रूत्सभेत भयप्रस्त होणाऱ्या सभासदाच्या हातातील ग्रंथ (त्याने केलेले
अध्ययन) आणि रणांगणावर शबूसमोर उभा राहणाऱ्या नपुंसकाच्या हातातील
तेजस्वी खड्ग, ही सारखीच.
- ७२८ विद्वानांच्या सभेवर जो आपल्या विद्रूतेचा प्रभाव पाढू शकत नाही, त्याने
केलेले विविध ग्रंथांचे अध्ययन व्यर्थ होय.
- ७२९ विद्याध्ययन केल्यावरही विद्रूत्सभेत भाषण करताना जे भीतिप्रस्त होतात, ते
अडाणी लोकांयेक्षादी कनिष्ठ प्रतीचे होत.
- ७३० भीतिप्रस्त होठन आपल्या अध्ययनाचा प्रभाव जे विद्रूत्सभेवर यशस्वीपणे पाढू
शकत नाहीत, ते जिवंत असून भेल्यासारखे होत.

। विद्रूत्सभेत भाषणार्थ असून उपर्युक्त ग्रंथांपैकी एका ग्रंथावरूपे (४३२)
। विद्रूत्सभेत भाषणार्थ असून उपर्युक्त ग्रंथांपैकी एका ग्रंथावरूपे (४३३)
। विद्रूत्सभेत भाषणार्थ असून उपर्युक्त ग्रंथांपैकी एका ग्रंथावरूपे (४३४)
। विद्रूत्सभेत भाषणार्थ असून उपर्युक्त ग्रंथांपैकी एका ग्रंथावरूपे (४३५)

भाग - ३ दुर्ग

अध्याय ७४ — राज्य

७३१ सदैव भरपूर पीक देणारी जमीन, सदाचारसंपत्ति प्रजा आणि अक्षय संपत्ती यांची एकत्र वस्ती जेथे आहे, तेच राज्य किंवा देश.

७३२ जेथोल संपत्तीचे इतरास आकर्षण वाटते, जेथे भरपूर पीकपाणी येते, आणि जेथे विनाशकारी घटनांचा अभाव आहे, तोच उत्तम देश.

७३३ परराज्यातून आश्रयार्थ आलेल्या लोकांचा भार जे सहन करते, आणि जेथोल प्रजा न तुकडा कर देते, ते उत्तम राज्य.

७३४ भूकबळी, सार्थीचे रोग व परचक योपासून जे राज्य सदैव मुक्त असते, तेच खरे राज्य.

७३५ विरोधी गुप्त संघटना, अंतःकलह आणि राज्याच्या अस्तित्वावर उठणारे भूक्तिगत सदाक्ष लोक योपासून जे मुक्त आहे, तेच खरे राज्य.

७३६ शत्रुंया आक्रमणापासून मुक्त असून, शत्रूने आक्रमण केळे तरीही जेपील समृद्धी कमी होत नाही, तेच उत्तम राज्य, असे झाते म्हणतात.

७३७ पावसाचे व झाड्यांचे पाणी, पर्वतराजी व त्यांतून उगम पावणाऱ्या नद्या आणि दुर्गम दुर्ग, ही उत्तम राज्याची लक्षणे होत.

(७३३) पिकतस्य जीवितं राज्ञो राष्ट्रं यस्यावसीदति ।

अवृत्त्यान्यमनुष्योऽपि यो वैदेशिक इत्यपि ।

— ममा १२०१३००३४

(७३४) अनुकर्षं च निष्कर्षं व्याधिपावनमूर्च्छनम् ।

सर्वमेव न तत्त्वाऽसीद्धर्मनिये युधिष्ठिरे ॥

— ममा २०१३०१४

(७३५) कच्चित्पीरा न सहिता ये च ते राष्ट्रवासिनः ।

त्वया सह विरुद्धन्ते परैः क्रीता कथं च न ॥

— ममा २०१३०१६

७३८ आरोग्य, संपत्ती, भरपूर पीकपाणी, आनंदी वातावरण आणि सुरक्षितता, हे श्रेष्ठ राज्याचे पाच अलंकार आहेत.

७३९ कषावाचून जेथे संपत्ती निर्माण होते, असे काही देश असतात. तर काही देशांत संपत्तीची निर्मिती कषसाध्य असते.

७४० वरील सर्व गोष्टीची अनुकूलता व समृद्धी असूनही, ज्या राज्यात राजा व प्रजा यांचे संबंध सामरस्याचे नसतात, ते राज्य व्यर्थच होय.

अध्याय ७५ – दुर्ग

७४१ आकमक युद्धात दुर्गलघी संपत्ती महावाची आहे. त्याचप्रमाणे शत्रूच्या आकमणा-पासून संरक्षण करण्याच्या कामीही दुर्ग उपयुक्त असतो.

७४२ स्फटिकासारखे निर्मल पाणी, भव्य मैदान (पठार), उंच पर्वत आणि शीतल छाया देणारे दाट वृक्ष असलेले अराण्य, या चार गोष्टीनी युक्त असणारा दुर्ग उत्तम होय.

७४३ ज्या दुर्गाची तटबंदी, उंची, रुंदी, बळकटपणा आणि दुर्लभ्यता या चारी गुणांनी संपन्न असते, तो उत्तम दुर्ग, असे युद्धशास्त्रज्ञ सांगतात.

७४४ ज्या दुर्गाच्या आतल्या भागात मोठे मैदान असून, वचावाची स्थाने मात्र विचोक्ती असतात, आणि आकमक शत्रूचे घेठं नष्ट करण्याची क्षमता ज्यात असते, तो उत्तम दुर्ग.

७४५ जिंकण्यास दुर्घेठ, भरपूर धान्याचा साठा असलेला, आणि आतील लोकांस संरक्षण करण्यास सोपा, असा जो दुर्ग, तो उत्तम.

७४६ ज्यावर धान्य व इतर आवश्यक वस्तु यांचा भरपूर साठा आहे, आणि आकमक शत्रूचा प्रतिकार करण्यास समर्थ असे योद्दे ज्यावर आहेत, तो उत्तम दुर्ग.

(७४१) पार्वतं वनदुर्गं वा सापसारप्रतिग्रहम् ।

स्वभूमौ पृष्ठतः कृत्वा युध्येत निविशेत च ॥

— कोथ १३०

(७४६) कश्चिद्दुर्गाणि सर्वाणि धनधान्यायुधोदकैः ।

यन्त्रैश्च परिपूर्णानि तथा शिल्पधनुर्धरैः ॥

— ममा २५०३७

७४७ वेदा धार्मन किंवा वेदा न धार्ताही शत्रुने केलेले आकमण, त्याचप्रमाणे
अंतःशत्रुची किंवा बाह्य शत्रुची फितुरी, योपासून भक्तम संरक्षण करणारा, तो
उत्तम दुर्ग.

७४८ शत्रुचा वेदा पडला असता, आपले संरक्षण करून शत्रुवर विजय मिळविण्याचे
कौशलय असलेले शूर योद्दे ज्यान्या अंतर्भागी आहेत, तो उत्तम दुर्ग.

७४९ (शत्रुना वेदा पडला असताही) ज्यातील शूर योद्दे प्रारंभापून योग्य ते
दावपेच लडवून शत्रुवर विजय संपादन करू शकतात, तोच उत्तम दुर्ग.

७५० वरील सर्व गुणांनी युक्त असा दुर्ग असला, पण त्याचे संरक्षण करणारे वीर
जर शूर व युद्धकृष्णल नसले, तर ते गुण असून नसून सारखेच.

७५१ असलेली वेदा पडला असता, आपले संरक्षण करून शत्रुवर विजय मिळविण्याचे
कौशलय असलेले शूर योद्दे ज्यान्या अंतर्भागी आहेत, तो उत्तम दुर्ग.

७५२ असलेली वेदा पडला असता, आपले संरक्षण करून शत्रुवर विजय मिळविण्याचे
कौशलय असलेले शूर योद्दे ज्यान्या अंतर्भागी आहेत, तो उत्तम दुर्ग.

७५३ असलेली वेदा पडला असता, आपले संरक्षण करून शत्रुवर विजय मिळविण्याचे
कौशलय असलेले शूर योद्दे ज्यान्या अंतर्भागी आहेत, तो उत्तम दुर्ग.

७५४ असलेली वेदा पडला असता, आपले संरक्षण करून शत्रुवर विजय मिळविण्याचे
कौशलय असलेले शूर योद्दे ज्यान्या अंतर्भागी आहेत, तो उत्तम दुर्ग.

७५५ असलेली वेदा पडला असता, आपले संरक्षण करून शत्रुवर विजय मिळविण्याचे
कौशलय असलेले शूर योद्दे ज्यान्या अंतर्भागी आहेत, तो उत्तम दुर्ग.

७५६ असलेली वेदा पडला असता, आपले संरक्षण करून शत्रुवर विजय मिळविण्याचे
कौशलय असलेले शूर योद्दे ज्यान्या अंतर्भागी आहेत, तो उत्तम दुर्ग.

७५७ असलेली वेदा पडला असता, आपले संरक्षण करून शत्रुवर विजय मिळविण्याचे
कौशलय असलेले शूर योद्दे ज्यान्या अंतर्भागी आहेत, तो उत्तम दुर्ग.

७५८ असलेली वेदा पडला असता, आपले संरक्षण करून शत्रुवर विजय मिळविण्याचे
कौशलय असलेले शूर योद्दे ज्यान्या अंतर्भागी आहेत, तो उत्तम दुर्ग.

७५९ असलेली वेदा पडला असता, आपले संरक्षण करून शत्रुवर विजय मिळविण्याचे
कौशलय असलेले शूर योद्दे ज्यान्या अंतर्भागी आहेत, तो उत्तम दुर्ग.

७६० असलेली वेदा पडला असता, आपले संरक्षण करून शत्रुवर विजय मिळविण्याचे
कौशलय असलेले शूर योद्दे ज्यान्या अंतर्भागी आहेत, तो उत्तम दुर्ग.

७६१ असलेली वेदा पडला असता, आपले संरक्षण करून शत्रुवर विजय मिळविण्याचे
कौशलय असलेले शूर योद्दे ज्यान्या अंतर्भागी आहेत, तो उत्तम दुर्ग.

भाग ४ - अन्न

अध्याय ७६ - धनसंपादनाचे मार्ग

७५१ अज्ञात व्यक्तींना प्रसिद्धीच्या प्रकाशात आणण्यासाठी संपत्तीसारखे दुसरे साधन नाही.

७५२ निर्वनांचा सर्वजग उपहास करतात. श्रीमत सर्वांच्या प्रशंसेस पात्र होतात.

७५३ संपत्तिनामक सदैव प्रकाशदायी असा दीपक, आपल्या धन्याला इष्ट त्या स्थानी प्रवेश करून देऊन, तेथील अंधकाराचे (शळूचे) निरसन करतो.

७५४ नीतिमार्गांने संपादन केलेली संपत्ती, आपल्या धन्याला धर्म व आनंद यांची प्राप्ती करून देईल.

७५५ जी संपत्ती दया व प्रेम यांच्या संगतीने आलेली नसते, तिचा स्वोकार न करता त्याग करावा.

७५६ (राज्यातील बेवारशी लोकांची) स्वयमेव चालून आलेली, जकात व करयांच्या उत्पन्नाची, आणि जिंकलेल्या शळूकडून मिळविलेली, ही सर्व मिळून राजाची संपत्ती होते.

७५७ दया ही प्रेमाची कन्या असून, संपत्तिनामक दाइकडून तिचे पोषण होते.

(७५१) लोकप्रियत्वमर्थसंयोगेन ।

— कौब ७

(७५२) अर्थवान् सर्वलोकस्य बहुमतः ।

— चासू २५५

(७५४) न्यायागतं धनं चेव न्यायेनैव विवर्धितम् ।

संरक्षयं यत्नमास्थाय धर्मार्थमिति निश्चयः ॥

— मभा १२०२९२०४

(७५६) नटप्रस्मृतमायुक्तदण्डः पाश्वं पारिहीणिकमौपा-
यनिकंडमरगतकस्वमपुत्रकं निधिश्वान्यजातः ॥

— कौब २७

७५८ हाती असलेल्या भरपूर संपत्तीच्या साहाय्याने उद्योगास प्रवृत्त होणे, म्हणजे उच्च होंगरावर चढ़ान तेथेन सुरक्षितपणे हत्तीची लढाई पाहण्यासारखे आहे.

७५९ भरपूर संपत्ती मिळवून तिचा संप्रह करा. शत्रूचा अडकार नष्ट करण्यासाठी संपत्तीइतके दुसरे तीक्ष्ण शब्द नाही.

७६० ज्याने सन्मार्गाने अर्थे प्राप्त करून घेतला आहे, त्याला धर्म व काम हे दुसरे दोन पुरुषार्थ सहज साध्य आहेत.

(७६०) अर्थाद्वार्मश्व कामश्व स्वर्गश्वेव नराधिप ।

प्राणयात्राऽपि लोकस्य विनाश्यर्थं न सिद्ध्यति ॥

— ममा १२०४१७

भाग ५ - सैन्य

अध्याय ७७ - सैन्याचे महत्त्व

७३१ विविध अंगांनी परिपूर्ण आणि निर्भयपणे लहून विजय मिळविणारी सेना, ही राजाची थेषु संपत्ती होय.

७३२ आणीवाणीच्या वेळी संख्याबळ कमी होत असताही, पराभवाचा धोका पत्करून, संभाव्य हानीचे भय न बाळगता, रणांगणावर शत्रूस तोंड देण्याचे काम राजाच्या परंपरागत सैन्यावाचून होणे शक्य नाही.

७३३ मूषकांच्या मोठ्या सैन्याने सागरासारखी मोठ्याने गर्जना केली, तरी तिचा काय उपयोग ? एकाच सर्पाच्या नुसत्या फिसकाऱ्याने ती सर्व सेना नाश पावेल.

७३४ शत्रूकडून नाश न पावता व शत्रूस किंतू न होता, जे सैन्य दीर्घकाळपर्यंत रणांगणावर उभे राहते, तेच खरे परंपरागत सैन्य.

७३५ ग्रत्यक्ष यमराजाने आकमण केले असताही, संघटितपणे व शौर्याने त्याचा प्रतिकार जे करू शकते, तेच खरे सैन्य.

७३६ शौर्य, प्रतिष्ठा, परंपरागत मार्गास अनुसरून आचरण आणि राजनिष्ठा, हे सैन्याचे चार संरक्षक गुण होत.

७३७ शत्रूच्या आकमणाचा योजनापूर्वक प्रतिकार करून, शत्रूच्या आधाडीच्या सैन्यास तोंड देऊन प्रगती करणारी सेना, तीच उत्तम सेना.

७३८ आकमणासाठी अवश्य असणारे धैर्य आणि संरक्षणसामर्थ्य यांच्या अभावीही, केवळ वैभवाच्या प्रदर्शनाने सैन्य प्रशंसेस पात्र होते.

७३९ संख्याबळात घट, पराकाष्ठेची अग्रीती आणि दारिद्र्य, या तीन दोषांपासून सैन्य मुक्त असेल, तर ते निश्चित यशस्वी होईल.

७४० सैन्यात शरू सैनिकांचा मोठा भरणा असला, तरी उत्तम सेनापतीच्या अभावी ते निर्खर्यक होय.

(७७०) नक्ते सेनाप्रणेतारं पृतनासु महत्यपि ।
दीर्घिते युद्धमासाच विपीलिकपुटं यथा ॥

— ममा ५.१५६.२

अध्याय ७८ — सैन्याची प्रतिष्ठा

- ७७१ (एक सैनिक समोरच्या शत्रूसैनिकास म्हणतो) हे मुख्य सैनिकांनो, आमच्या सेनापतीसमोर असे येत नका. त्याच्यापुढे आलेले अनेकजण दगड बनले आहेत. (त्यांच्या पुरलेल्या प्रेतांवर दगड उभे आहेत.)
- ७७२ सशावर अचूक फेकून त्याला ठार मारणाऱ्या बाणापेक्षा, हत्तीवर प्रद्वार करताना नेम चुकलेला भाला अधिक श्रेष्ठ आहे.
- ७७३ शत्रूशी कराच्या लागणाऱ्या कठोरपणास शौर्य असे म्हणतात. पण संकटात सापडलेल्या शत्रूस साहाय्य करणे हे त्याहीपेक्षा श्रेष्ठ पौरुष होय.
- ७७४ आपल्या हातातील भाला हत्तीवर फेकल्यानंतर, स्वतःच्या छातीत पूर्वीच घुसलेला भाला (युद्धासाठी) उपडून काढण्यात सैनिकास विलक्षण आनंद होतो.
- ७७५ युद्धात समोरच्या शत्रूवर रोखलेले ठोळे, त्याने आपल्यावर नेम घरून केलेल्या भाल्यास भिठन, जर सैनिकाने मिठले, तर तो त्याचा पराजयच नव्हेका?
- ७७६ (युद्धसमयी) ज्या दिवशी आपल्या अंगावर भयंकर जखमा झाल्या नाहीत, ते दिवस व्यर्थ गेले, असे शर सैनिक समजतो.
- ७७७ स्वतःच्या प्राणाची पर्वी न करता जो दिंगंत कीर्ती संपादू पाहतो, त्या सैनिकास आपल्या पायात अलंकार म्हणून कडे घालण्याचा अधिकार आहे.
- ७७८ प्राणत्यागाचेही भय न बाळगणारे योद्दे, राजाच्या कोधास भोक न घालता (त्याने लडण्याची मनाई केली तरी) आपल्या प्रतिष्ठेस घका लागू देणार नाहीत.
- ७७९ आपली प्रतिज्ञापूर्ती करण्यासाठी जे मरणही पत्करतात, त्यांच्या चुका काढून त्यांना कोण दोष देणार?
- ७८० राजाच्या ढोळ्यांतून अशुपात करावयास लावणारे वीरमरण भिक्षा मागूनही प्राप्त करून घेण्यासारखे आहे.

(७७३) अभित्रमपि चेद्दीनं शरणेपिणमागतम् ।

व्यसने योऽनुशृद्धणाति स वै पुरुषसत्तमः ॥

—ममा १३.५९.१०

भाग ६ - मैत्री

अध्याय ७९ - मैत्री

७८१ अवश्य संपादनीय अशी मैत्रीपेक्षा कोणती गोष्ट अधिक कठीण आहे? त्याच-
प्रमाणे आपले संरक्षण करणारे मैत्रीसारखे दुसरे काय साधन आहे?

७८२ सज्जनांची मैत्री ही (शुक्रपक्षातील) चंद्रकोरीसारखी वाढत असते. दुर्जनांची
मैत्री पूर्ण चंद्रचिबाप्रमाणे (कृष्णपक्षात) क्षीण होत जाते.

७८३ चांगल्या प्रथांचे अधिकाधिक अध्ययन होत गेल्यावर त्यातील सौदर्य अधिका-
धिक प्रतीत होऊ लागते. त्याचप्रमाणे सन्निमत्रांच्या अधिकाधिक संपर्काने
अधिकाधिक आनंद प्राप्त होतो.

७८४ मैत्री ही केवळ हसण्याखिदलण्यासाठी नसते. आपल्या हातून काही चूक झाली,
तर मित्राने पुढे होऊन चांगले ठोकले पाहिजे.

७८५ वारंवार भेटण्यामिसलण्यानेच केवळ मैत्री सिद्ध होत नाही. परस्परांच्या भावना
समजून घेण्यानेच मैत्रीची शुद्धी होत जाते.

७८६ सुदेवर हास्य धारण करणारी ही खरी मैत्री नव्हे. अंतःकरणात खोलवर आनंद
उत्पन्न करणारी तीनच खरी मैत्री.

७८७ उन्मार्गविरुद्ध दूर करून योग्य मार्गवर नेणारा तो मित्र. विपतीच्या वेळी ती
आपल्यावरोवर सहन करतो तो मित्र.

७८८ कमरेचे धोतर सैल झाले म्हणजे आपला हात जसा (ते सावरण्यासाठी)
आपोआप जातो, त्याचप्रमाणे संकटसमयी धावून येऊन त्यातून जो आपली
मुक्तता करतो तो मित्र.

(७८१) आद्यो वापि दरिद्रो वा दुःखितः सुखितोऽपि वा ।
निर्दोषश्च सदोषश्च वयस्यः परमा गतिः ॥

— रामा ४०८

(७८७) एकार्थानर्थसंबन्धसुपकार्यविकारि च ।
मित्रभावे भवत्येतन्मित्रमद्वैध्यमापादि ॥

— कौबृ १०७

७८९ कोणत्याही काळी किंवा परिस्थितीत, मित्र जेव्हा साहाय्यार्थ सिद्ध असते,
तेव्हा मैत्री उत्कर्षाच्या शिखरावर असते.

७९० “मी त्याच्याशी असा वागतो” किंवा “तो माझ्याशी असे वागतो” अशी
परस्परांची स्तुती जेव्हा मित्र करू लागतात, तेव्हा मैत्रीचे महात्म कमी होते.

अध्याय ८० — मित्र-परीक्षा

७९१ मैत्री एकदा जोडल्यानंतर ती तोडण्याचे स्वातंत्र्य नष्ट होते. म्हणून मित्रांची
निवड करताना त्याची चांगली परीक्षा करावी.

७९२ पुन्हा पुन्हा परीक्षा केल्यावाचून जर मित्रांची निवड केली, तर त्या मैत्रीपासून
मरणप्राय दुःख होण्याचा संभव आहे.

७९३ चारित्र्य, कुलशील, शारीरिक व्यंगे व कुटुंबियांचे गुण, यांची परीक्षा केल्या-
नंतर मित्रांची निवड करावी.

७९४ जो कुलशीलवान आणि पापभीह आहे, अशाची मैत्री वाटेल ते मूल्य देऊन
संपादन करावी.

७९५ तुमन्याकडून चूक होऊ न देण्याची दक्षता घेणाऱ्या व चूक झाल्यास तुमचा
निषेच करणारा जो असेल, अशाची मैत्री संपादन करा.

७९६ आपलीचाही एक लाभ आहे. आपले मित्र व नातेवाईक यांच्यां मनाचा मोठेपणा
मोजण्याची ती एक मोजपटी असते.

७९७ नीच लोकांची संगती टाळून त्याच्यापासून दूर राहणे हा एक लाभच होय.

७९८ मनातील उत्साह कमी होईल अशा गोषी करू नका. विपत्तीत तुमचा त्याग
करतील अशा लोकांशी मैत्री जोडू नका.

७९९ आपल्काळी ज्यांनी आपला त्याग केला, अशांची आठवण आपण मृत्युशम्येवर
असतानाही आपल्या हृदयाचा दाह करते.

---

(७९९) सहाय्यः समसुखदुःखः ।

— चापू १८

(७१०) व्यसने क्लिश्यमानं हि यो मित्रं नाऽभिप्रयते ।
अनर्थाय यथाशक्तिं तनुशंसं विदुर्बुधाः ॥

— मभा ५०९३-१०

८०० निष्कलंक लोकांची मैत्री संपादन करा, कोणी काही देऊ केले तरी विषम लोकांची संवेद सोडून या.

अध्याय ८१—चिरकालीन मैत्री

८०१ चिरमैत्री कोणती? जुन्या मैत्रीच्या अधिकाराने एकादे अपकृत्य घडले तरीही जिचा अंत होत नाही ती.

८०२ अधिकाराने एकादी गोष्ट करणे हा मैत्रीचा एक भाग आहे. तिचा गोड म्हणून स्वीकार करणे हे शाहाण्याचे कर्तव्य आहे.

८०३ जुन्या मैत्रीच्या अधिकाराने मित्राने केलेली एकादी गोष्ट आपण स्वतः केल्या-सारखी मानू शकले नाही, तर चिरमैत्रीचा काय उपयोग?

८०४ जुन्या मित्राने न सांगता एकादी गोष्ट जर आपल्या अधिकारात केली, तर शाहाणे लोक इष्ट म्हणून तिचा स्वीकार करतात.

८०५ तुमव्या मित्राने तुम्हाला न आवडणारी एकादी गोष्ट केली, तर ती त्याने न कळत केली किंवा त्याने आपल्या अधिकारात केली असे समजा.

८०६ आपल्या मित्राने जर एकादी चूक केली, पण मैत्रीच्या मर्यादिचे उल्लंघन केले नाही, तर त्याच्या चिरमैत्रीचा त्याग करू नये.

८०७ मैत्री प्रेमावर उभारलेली असली, म्हणजे मित्राने आपली काही हानी केली, तरी त्यावरील प्रेमात व मैत्रीत अंतर पडू देता कामा नये.

८०८ मित्राच्या अधिकारावर विश्वास असल्यामुळे, त्याने आपल्यावर एकदा अपकार केला असे ऐकून घेण्याचीही ज्याची सिद्धता नाही, अशावर त्या मित्राने खरोखरच एखाद्या दिवशी अपकार केला, तर तो सुदिन म्हणूनच म्हणावा लागेल.

---

(८००) नाऽश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नाऽरथी रथिनः सखा ।
साम्याद्वि सख्यं भवाति वैषम्याद्वोपपद्यते ॥

— ममा १०१३३०६६

(८०१) अल्पेऽप्यकृते मोहाच शान्तिमधिगच्छाति ।
तादृशौः संगतं नीचैर्नृशंसैरकृतात्मभिः ॥

— ममा ५०३९०१६

८०९ आपल्या जुन्या मित्रांशी असलेली मैत्री ज्यांनी न सोडता दीर्घकाळ टिकवून ठेवली आहे, त्यांच्याशी मैत्री जोडण्यास जगही उत्सुक असते.

८१० आपल्या चिरकालीन मित्रांवरील प्रेमात जे खंड पढू देत नाहीत, त्यांचे शबू देखील त्यांची प्रशंसा करतील.

अध्याय ८२ — दुष्टांशी मैत्री

८११ वरवर अपार मैत्री दाखवून अंतरंगात चांगुलपणा नसणाऱ्या लोकांशी मैत्रीचे संबंध बाढविण्यापेक्षा कमी केलेलेच वरे.

८१२ आपल्या लाभकाळी आपल्यावर प्रेम दाखविणारे व संकटकाळी आपणास सोडून जाणारे, अशा लोकांशी मैत्री असली काय किंवा नसली काय, तिचा काय उपयोग?

८१३ मैत्री जोडताना लाभहानीचा हिशेब करणारे, वेश्या आणि चोर, या सर्वांची जात एकच.

८१४ आपल्या पाठीवरील घोडेस्वाराला भर रणांगणावर फेकून देऊन, पळून जाणाऱ्या अशिक्षित घोड्याप्रमाणे वागणाऱ्यावरोवर मैत्री ठेवण्यापेक्षा एकाकीच असुणे चांगले.

८१५ साहाय्य करण्याचे पत्करूनही, संकटकाळी ते न करणाऱ्या नीच लोकांशी मैत्री जोडण्यापेक्षा दूर राहणे वरे.

(८०९) सर्वथा सुकरं मित्रं दुष्करं प्रतिपालनम् ।

अनित्यत्वात् चित्तानां प्रीतिरूपेऽपि भियते ॥

— रामा ४.३२.७

(८११) वसेत्सह सपत्नेन च्छुद्देनाशीविषेण च ।

न तु मित्रप्रवादेन संवसेच्छवुसेविना ॥

— रामा ६.१६.२

(८१२) एतावता पुरुषं ये त्यजन्ति

तेषां सख्यमन्तवद् बूहि राजन् ।

राजां हि चित्तानि परिष्ठुतानि

सान्त्वं दत्वा मुसलैर्धतयन्ति ॥

— ममा २.६४.१३

(८१३) सुहृदां हि धनं भुक्त्वा कृत्वा प्रणयमित्सितम् ।

प्रतिकर्तुमशक्तस्य जीवितान्मरणं वरम् ॥

— ममा ५.१०७.७

८१६ नीच लोकांच्या गाढ मैत्रीपेक्षा विद्रान लोकांचा देवघरी कोटीपट अधिक चांगला.

८१७ आपणास लोकांच्या चेणेचा विषय बनविणाऱ्या मित्रापेक्षा देव करणारे शत्रू देखील दहा कोटीपट अधिक लाभदायक असतात.

८१८ करता येण्यासारखी कार्ये करण्याचे जे नाकारतात व ती सोडून देतात अशांची मैत्री त्यांना पूर्वसूचना न देताही सोडावी.

८१९ ज्यांची उक्ती आणि कृती या भिन्न असतात (त्यात मेळ नसतो) अशा लोकांशी केलेली मैत्री स्वप्रातही दाहक असते.

८२० घरी सह्याचा देखावा करून भरसमेत तुमची निंदा करणाऱ्या (तथाकथित) मित्रांशी संबंध टाळा.

अध्याय ८३—खोटी मैत्री

८२१ अंतःकरणात प्रेमाचा अभाव असताही वाश्यतः दाखविलेली मैत्री, महणजे अनुकूल संधी येताच धाव धालण्यास योग्य अशी ऐरण आहे.

८२२ अंतरंगात अस्तित्व नसलेला पण बाहेर दिसणारा वंधुभाव, हा ख्रियांच्या (वेश्यांच्या) मनासारखा चंचल असतो.

८२३ आपल्या शांत्रूंनी पुष्कळ चांगल्या ग्रंथांचे अध्ययन केलेले असले, तरी त्यांच्या अंतरंगास (आपणावर) प्रेमाची निर्मिती होणे अशक्य आहे.

८२४ मुद्रेवर हास्य धारण करून अंतःकरणात प्रेमाचा अभाव असलेल्या दांभिकांची भीती वाळगणेच योग्य होय.

८२५ मनापासून प्रेम न करण्याच्या कोणत्याही शब्दावर विश्वास ठेवणे हे योग्य नाही.

८२६ आपल्या शत्रूच्या तोंडातून मित्रासारखे मधुर शब्द बाहेर पडले, तरी त्याचा खरा अर्थ आपणास त्वरित कळतो.

(८१६) श्रेष्ठो हि पण्डितः शत्रुं च मित्रमपण्डितः ।

— ममा १२०१३८०४६

(८२६) कृतवैरे न विश्वासः कार्यस्त्वह सुह्यापि ।

छचं संतिष्ठते वैरं गृह्णोऽग्रिस्तिव दारुषु ॥

— ममा १२०१३९०४४

८२७ धनुष्य कोणी आपल्यासमोर वाकविले म्हणजे जवी विघ्राची आगांक सूचना मिळते, त्याचप्रमाणे शत्रूच्या भाषणातील नम्रता ही भयसूचक समजावी.

८२८ शत्रूने जोडलेल्या हाताच्या पोकळीत शश लपविले असण्याचा संभव असतो. तसाच त्याच्या ढोळ्यांतून पाझरणाच्या अंतही धोका दडलेला असण्याचा संभव असतो.

८२९ जे वाढतः मैत्री दाखवून मनावून आपला तिरस्कार करतात, त्याच्याशी आपणही (राजाने) मैत्रीचे ठोंग कावेप; पण आतून मात्र ती नष्ट करावी.

८३० ज्या वेळी आपले शत्रू वाढतः आपल्याविषयी मित्रमाव दाखवू लागतील, तेव्हा आपणही हास्य मुद्दा धारण करून अंतःकरणातील प्रेममाव निपटून काढावा.

अध्याय ८४—मूर्खपणा

८३१ मूर्खपणा तोच, की जो आपली हानी करतो, आणि लाभ होऊ देत नाही.

८३२ त्याच्य किंवा प्रतिकूल गोष्टीविषयी प्रेम वाळगणे म्हणजे सर्वांत मोठा मूर्खपणा.

८३३ निलंबपणा, उपेक्षावुद्दी, कठोरपणा आणि तुसडेपणा ही मूर्खपणाची लक्षणे होत.

८३४ विषेचे अध्ययन, वितन आणि अध्यापन करूनही त्याप्रमाणे जो आचरण मात्र करीत नाही, त्याच्यापेक्षा दुसरा कोणी मूर्ख नाही.

८३५ सात जन्म यातना भोगावयास लावणाच्या नरकाची प्रासी मूर्ख मनुष्य एकाच जन्मात करू शकेल.

८३६ स्वतःला न जमणारे काम मूर्ख मनुष्य करू लागला, म्हणजे ते सिद्धीस तर जात नाहीच. इतकेच नव्हे, तर त्याच्या हातात बेळ्याही पडतात.

८३७ मूर्ख मनुष्यास भरपूर संपत्ती कदाचित मिळालीच, तर तिन्हाइतांची चेन होईल; पण त्याचे नातेवाईक मात्र भुकेलेले राहतील.

---

(८२८) हस्तगतमपि शङ्कुं न विश्वसेत् ॥

— चासू १९७

(८३२) जडः क इव वा नाम गुणागुणमपेक्षते ।

— योवा ३०७००६३

(८३४) चिरं ह्यपि जडः शूरः पण्डितं पर्युपास्य ह ।
न स धर्मान्विजानाति दर्वीं सुपरसानिव ॥

— ममा १००५०३

मैत्री : १०१

८३८ मूर्खाच्या हाती संपत्ती आली, तर त्याची अवस्था आधीच वेड लागलेल्या मनुष्याच्या (मय पिकन) शिंगण्यासारखी होइले.

८३९ मूर्खाशी मंत्री ही मधुर आपतीच होय. कारण ती तुटताना आपली काहीच हानी होत नाही.

८४० मूर्खाचा विद्रूत्सभेत प्रवेश, म्हणजे चिखलाने बरबटलेले पाय न धुता स्वच्छ अंथरुणावर ठेवण्यासारखा आहे.

अध्याय ८५—बुद्धिहीनता

८४१ बुद्धीचा अभाव हा सर्वांत मोठा अभाव होय. अन्य अभावांना जग तितके महसूव देत नाही.

८४२ मूर्ख मनुष्याने मनापासून जरी दान दिले, तर त्याचे कारण अन्य काही नसून ते भिळणाराची पूर्वपुण्याई होय.

८४३ बुद्धिहीन मनुष्य स्वतःची जितकी हानी करतो, तितकी हानी त्याचे शब्दूही कूल शकणार नाहीत.

८४४ बुद्धिहीनतेचे लक्षण हेच की, “ आम्ही शाहाणे आहो ” असे एटीने सांगणे.

८४५ स्वतःला अवगत नसलेल्या विषयात आपली चांगली गती आहे अशी ऐट जर मूर्खाने मारली, तर त्याला खरोखरच अवगत असलेल्या विषयातील त्याच्या ज्ञानाविषयीही लोक शंका घेतील.

८४६ आपले दोघ दूर न करता आपली नम्रता (वस्त्राने) लपविष्याचा प्रयत्न करणे, हे बुद्धिहीनतेचे लक्षण नव्हे काय ?

८४७ मूर्ख मनुष्य आपणास ठाळक असलेल्या रहस्याची वाच्यता करतो, आणि स्वतःवर हानी ओढवून घेतो.

८४८ मूर्ख मनुष्याला आपण होऊन काही समजत नाही. दुसऱ्याने सांगितलेले तो एकत नाही. म्हणून त्याचा प्राण जाईपर्यंत तो म्हणजे (इतरांना) एक संकटच असते.

८४९ मूर्ख मनुष्याला शिकवू पाहणारा स्वतःच मूर्ख बनतो; आणि तरीही मूर्ख मनुष्य स्वतःला समजेल तितकेच शिकतो.

८५० ज्याच्या अस्तित्वाविषयी लोकांनी थद्दा आहे, अशा परमेश्वराला (त्याच्या अस्तित्वाला) जो नाकारतो, तो या पृथ्वीवरील पिशाचच होय.

अध्याय ८६—शत्रुत्व

८५१ जगातील प्राणिमात्रात विरोध निर्माण करणारा जो रोग, त्याचेच नाव शत्रुत्व.

८५२ विरोधापायी कोणाचे अनिष्ट करावयाचे असेल, तरी त्याचा द्रेष करून त्याला दुखवू नका.

८५३ शत्रुत्व नामक रोगाचे निर्मूलन केले, तर निर्दोष व अक्षय कीर्ताची प्राप्ती होईल.

८५४ दुखातील परम दुःख जे शत्रुत्व, त्याचा नाश केला, म्हणजे आनंदातील उत्तम असा जो परमानंद, त्याचा लाभ होईल.

८५५ विरोधास बळी न पडता कार्यरत होण्याचा ज्यांचा स्वभाव आहे, त्याच्या विरुद्ध विजय मिळविण्याची आशा कोणास असेल?

८५६ शत्रुत्वामुळे आपणास सुखसमृद्धी प्राप्त होईल असे ज्यास वाटते, त्याच्या जीवनातील दुःखाचा व विनाशाचा काळ जवळ आलेला असतो.

८५७ शत्रुत्वाली दुर्दृढी ज्यांनी धारण केली आहे, त्यांना चिरंतन सत्याचे दर्शन घडणार नाही.

८५८ वैरभावापासून दूर राहण्याने वैभव प्राप्त होईल. तो वाढ दिला तर विनाश जवळ येईल.

८५९ वैभवाच्या काळी वैरभावाचा कोणी विचार करीत नाही. अधःपात होऊ लागला म्हणजे मात्र वैरभावाची वृद्धी होते.

८६० सर्व दुःखांचा उगम द्वेषापासून होतो. सौहार्दतून आनंद व सुख यांची प्राप्ती होते.

अध्याय ८७— वैराचा महिमा

८६१ तुमच्यापेक्षा वलाड्य शत्रूचा प्रतिकार न करता माथार घ्या. शत्रू दुर्बळ असेल, तर मात्र तुमचा वैरभाव सोडू नका.

८६२ अंतःकरणात माया नाही, यलवानांचे साहाय्य नाही, आणि स्वतःही दुर्बळ, अशाला शत्रूचा प्रतिकार कसा करता येईल?

८६३ जो भेकड, बुद्धिहीन व कंजूष असून, ज्याच्या अंतःकरणात माया नाही, तो शत्रूच्या दृष्टीने अगदी सामान्य व दुर्बळ ठरतो.

(८६१) समज्यायोभ्यां संर्पयेत् । हीनेन विगृहणीयात् ।

— कौआ १०३

८६४ जो आपला कोध आवरीत नाही, आणि आपली रहस्ये उघड करतो, त्याचा केळहारी व कोठेही पराभव होईल.

८६५ जो चांगल्या ग्रंथाचे अध्ययन करीत नाही, ज्याचे आचरण शुद्ध नाही, जो निर्लङ्घ आणि दुराचारी आहे, तो शत्रूचे सहज भद्रय वनतो.

८६६ कीधांध आणि अमर्यादि विलासमग्र मनुष्याचे शत्रुत्व, जाणूनवृज्ञ हवे ते मोल देऊन विकत घ्यावे.

८६७ एखाया कायर्सि प्रारंभ केलावर, ते तडीस नेयासाठी अवश्य ते प्रयत्न न करणाऱ्या मनुष्याचे शत्रुत्व, हवे ते मोल देऊन विकत घ्यावे.

८६८ अंगी गुण मुलीच नसून दुर्गुण मात्र भरपूर आहेत, अशा मनुष्यास मित्र तर मिळत नाहीतच, उलट शत्रूला मात्र त्याचे साहाय्य होते.

८६९ ज्याचे शत्रू बुद्धिहीन व भेकड आहेत, अशाला विजयाचे स्वर्गसुख फार दूर नाही.

८७० बुद्धिहीन शत्रूवर विजय मिळवून त्याच्याकडून किरकोल खंडणी वसूल करण्याचेही सामर्थ्य ज्यान्या अंगी नाही, त्याला यशोरीपाचे दर्शन केळहारी होणार नाही.

अध्याय ८८—शत्रूच्या सामर्थ्याची जाणीव

८७१ शत्रुत्व नामक दुरुणाच्या प्राप्तीची इच्छा कोणीही चेणेत देखील करु नये.

८७२ धनुर्धारी शेतकन्याचे (योध्याचे) शत्रुत्व एक वेळ केले तरी चालेल, पण शबदांनी शेत पिकविणान्यांशी (बुद्धिमान मुत्सद्यांशी) वैर धरू नका.

८७३ जो एकाकी असून अनेक शत्रू मात्र निर्माण करतो, तो मूर्ख माणसापेक्षाही मंदवृद्धी होय.

८७४ शत्रूचे मित्रात रूपांतर करण्याचे कौशल्य ज्यांच्या अंगी आहे, अशांच्या मोठेपणाचा जगाला आधार असतो.

(८७२) एकं हन्याक्ष वा हन्यादिषुर्सुक्तो धनुष्मता ।

बुद्धिर्बुद्धिमतोत्सृष्टा हन्यादावं सराजकम् ॥

-- मभा ५०३३०४३

- ८७५ साहाय्यक मित्र कोणीही नाही, आणि शत्रू मात्र दोन असून आपण एकाकी पडलो, तर दोषा शत्रूपैकी एकाला आपला साहाय्यक मित्र वनविले पाहिजे.
- ८७६ आपल्या शत्रूची परीक्षा पूर्वी केलेली असो वा नसो, विपत्काळी त्याच्याशी शत्रुत्वाचे वा भित्रत्वाचे कोणतेही संबंध ठेवू नये.
- ८७७ तुमच्या मित्रासमोर त्याला माहीत नसलेल्या तुमच्या व्यथेची वाच्यता करू नका. तुमच्या शत्रूसमोर तुमची दुर्बलता व्यक्त करू नका.
- ८७८ योग्य मार्गाने सामर्थ्य आणि साहाय्य संपादन करून जर तुम्ही आपले संरक्षण केले, तर तुमच्या शत्रूचा अहंकार नष्ट होईल.
- ८७९ काटेरी झाड कोवळे असतानाच (त्याचे काटे टोचू लागण्यापूर्वीच) तोहन टाका. ते जून झाले (व त्याचे काटे टोचू लागले) म्हणजे ते तोडणाराचा हातच कामी येईल.
- ८८० जे आपल्या शत्रूचे गर्वहरण करीत नाहीत, त्यांचे जीवन त्वरित नष्ट होते.

अध्याय ८९— अंतःशत्रू

- ८८१ छाया आणि पाणी (नेहमी सुखदायक असली तरी) यांपासून उपद्रव होक लागला तर त्यांचे सुख मिळत नाही. आपले वंधुजनही उपद्रव देक लागले, तर तेही दुःखदायक होतात.
- ८८२ खडगासारख्या (खुल्या) शत्रूचे भय वाढणा नका. वंधुजनांच्या मैत्रीमागे दडलेल्या शत्रुत्वाची मात्र भीती वाढगर्ला पाहिजे.
- ८८३ अंतःशत्रूंच्या भीतीपासून आपले संरक्षण करा. नाही तर संकटकाळी कुंभाराच्या (झोली माती कापण्याच्या) सुरीसारखा ते तुमचा नाश करतील.
- ८८४ गूढ शत्रूंच्या अंतःकरणात असलेला वैरभाव आपल्या वंधुजनात अनेक किलिमधे निर्माण करील.

(८७५) यदि वा मन्येत— “ संधिनैकतः स्वकर्माणि
प्रवर्तयिष्यामि विग्रहेणैकतः परकर्माण्युपहनिष्यामि ॥
इति द्वैधीभावेन वृद्धिमातिष्ठेत ।

-- कौञ्ज ९९

(८८२) कृत्स्नाद् भयाद् ज्ञातिभयं सुकृष्टं विदितं च नः ।

-- रामा ६.१६.८

मैत्री : १०५

८८५ तुमच्या बंधुजनांत जर अंतर्वैर निर्माण झाले, तर ते अनेक मरणप्राय संकटे निर्माण करतील.

८८६ अंतेवाची बंधुजनात जर अंतर्वैर निर्माण झाले, तर अंतकाळ फार दूर असणार नाही.

८८७ डवी आणि तिचे ज्ञाकण ही एकत्र असली तरी एकत्र नसतात. त्याचप्रमाणे कुंदुंबातील अंतर्वैराची स्थिती असतो.

८८८ कानशीचा उपयोग केल्याने सोने जसे थोडे थोडे झिजत जाते, तसाच अंतर्वैराने कुंदुंबाचा नाश होतो.

८८९ अंतर्वैर हे तिळाच्या तुकड्यासारखे लहान दिसत असले, तरी त्याच्या अंतर्गात विनाश दडलेला असतो.

८९० भिन्न मताच्या लोकांच्या संगतीत जीवन कंठणे, म्हणजे एखाद्या गुहेत सर्पी समवेत वस्ती करण्यासारखे आहे.

अध्याय १०—थोरांचा अपमान

८९१ स्वसंरक्षणाची दक्षता घेण्यापेक्षा, आपले कर्तव्य निश्चयाने पार पाढणाऱ्या लोकांचा अपमान न करणे, हे अधिक श्रेयस्कर आहे.

८९२ वृद्ध वा थोर लोकांस आपण आदराने वागविले नाही, तर त्यांच्याकडूनच आपला नाश होईल.

८९३ आपला विनाश ओढवून व्यावयाचा असेल, तर थोरास न विवरता आपले कार्य करा. तुम्हाला मरणाच हवे असेल, तर थोरांचा अपमान करा.

८९४ दुर्बळ माणसाने सामर्थ्यवान मनुष्याची हानी करू पाहणे म्हणजे हात उंचावून यमराजास आमंत्रण देण्यासारखे आहे.

८९५ निष्ठुर राजाच्या कोपास जे पात्र झाले असतील, ते कोठेही गेले तरी त्यांचा नाश चुकत नाही.

(८८७) यथा हि काष्ठजतुरोर्यथा बद्रकुण्डपोः ।

शिष्टयोरपि नैकत्वं देहदेहवतोस्तथा ॥

-- योवा ३.११४.६२

(८९५) एकमेव दहत्यग्निरं दुरुपसर्पिणम् ।

कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसंचयम् ॥

-- मनु ७.९

८९६ वणव्यात सापडून होरपळलेल्या मनुष्याचाही प्राण वाचेल. पण थोरांचा अपमान करणारा जिंदंत राहणे कठीण !

८९७ विविध प्रकारचे वैभव आणि अगणित धन यांनी संपन्न असून सुदा, सजनांचा कोध ओढवून घेतला असेल, तर त्या जीवनाचा काय उपयोग ?

८९८ दोंगराएवढऱ्या थोर लोकांनी नाश करण्याचेच मनात आणिले, तर जमिनीवर राहणाऱ्या (सामान्य) लोकांचा घरादारासुदा नाश होईल.

८९९ उक्त ध्येयासुसार वागणाऱ्या लोकांचा कोध अनावर झाला, तर ईदासारखे देवही भग्न होऊन नाश पावतील.

९०० श्रेष्ठ तपस्वीजनांचा राग ओढवून घेणाराळा कोणीही कितीही साहाय्य केले, तरी त्याचा सर्व नाश होणारच.

अध्याय ११ — स्त्रैणपणा

९०१ छीच्या भजनी लागणाराळा पुण्यलाम होणार नाही. अशा प्रकारव्या मनुष्याची कोणतीही महात्माकांक्षा सफल होणार नाही.

९०२ आपले कर्तव्य विसरून जो छीच्या नादी लागतो, त्याचे वैभव लज्जास्पद होऊन त्याची अपकीर्ती होते.

९०३ छीच्या भजनी लागण्याचा ज्याचा स्वभाव आहे, त्याची स्थिती सजनांच्या समुदायात भोठी लज्जास्पद होते.

(८९६) अप्येव दहनं स्पृष्ट्वा वने तिष्ठन्ति पादपाः ।

राजदण्डपरामृष्टास्तिष्ठन्ते नापराधिनः ॥

— रामा ६.२९.१२

(८९८) अपकृत्य बुद्धिमतो दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ।

दीर्घौ बुद्धिमतो बाहू याभ्यां हिंसति हिंसितः ॥

— मभा ५.३८.८

(८९९) किं पुनर्बालं एव त्वं तपसा भावितः सदा ।

वर्धते च प्रभवतां कोपोऽतीव महात्मनाम् ॥

— मभा १०.४२.१

- १०४ छीला भिक्न वागणारास परलोकी सुख प्राप्त होत नाहीच; पण इहलोकीही त्याने संपादिलेल्या यशाची प्रशंसा होत नाही.
- १०५ छीला भिक्न वागणान्या मनुष्यास सज्जनांची सेवा करतानाही भीती वाटेल.
- १०६ (पापण्या न मिठणान्या) देवासारखे स्वर्गीय जीवन जगत असतानाही, जो छील्या वांबूसारख्या वाहूस भिक्न वागत असेल, त्याला वैभव प्राप्त होणार नाही.
- १०७ छील्या आळेत राहणान्या निर्लङ्घ मनुष्यापेक्षा, लज्जाशील छी हीच अधिक सन्मानानीय असते.
- १०८ सुंदर छील्या वचनात राहणारा मनुष्य आपल्या गरजू मित्रांच्या उपयोगी पढू शकत नाही, किंवा दुसरे एकादे सत्कारेही करू शकत नाही.
- १०९ छील्या आळेत राहणान्या खेण मनुष्यास सत्कर्म, संपत्ती वा ईद्रियमुख यांचा लाभ होण्याची आशा नाही.
- ११० चितनशील अंतःकरण आणि त्यापासून प्राप्त होणारे वैभव यांचा जो धनी आहे, त्याला छील्या भजनी लागण्याचे वेड नसते.

अध्याय १२ – वेश्या

- १११ वेश्यांच्या हातातील कंकणांचा मधुर ध्वनी, प्रेमाची नव्हे तर अर्यलाभाची अपेक्षा मुचवितो; म्हणून तो दुखःदायक होतो.
- ११२ तुमच्यापासून होणान्या लाभाचा अंदाज घेक्न गोड गोड बोलणान्या पण्यां गरेल्या स्वभावाचा विचार करून तिच्याशी संवंध टाळला पाहिजे.
- ११३ धनलोभी वेश्येस दिलेले गाढ आलिंगन, हे अंधारात अपरिचित प्रेताला मारलेल्या मिठीसारखे आहे.
- ११४ ज्याना पुण्यसंबंध करावयाचा आहे, ते केवळ धनालाच सर्वस्व मानणान्या वेश्यांच्या तुच्छ सौंदर्याला स्पर्श करणार नाहीत.
- ११५ दुदिमान व अध्ययनसंपद लोक पण्यांगनांच्या सौंदर्यांच्या स्पर्शाला भुलणार नाहीत.

(१०४) अनुकम्प्यो नरः पत्न्या पुष्टो रक्षित एव च ।
प्रपतेयशसो दीपात्स च लोकान् चाप्नुयात् ॥

ममा — १४०५०४७

११६ आपल्या थेष्टत्वाचा प्रसार करू इच्छणारे लोक आपल्या सौदर्याचा प्रसार करून सर्वांस मुलविणाऱ्या वेश्यांचा स्कंधस्पर्श करणार नाहीत.

११७ ज्यांच्या अंतःकरणात नीतीची चाढ नाही असेच लोक, एकाच्या मिठीत असताना दुसऱ्यावर मन जडविलेल्या वेश्यांच्या स्कंधांस आलिंगन देतात.

११८ वेश्येचे आलिंगन हे विवेकहीन लोकांनाच स्वर्गांय अप्सरेच्या आलिंगनासमान वाईते.

११९ अमर्याद आचरणाऱ्या वेश्यांचे साळकूत सुंदर बाहू, म्हणजे नीच लोकांना हुंचण्यासाठी नरकच होय.

१२० लक्ष्मीने लाथाडलेले लोक, अनेकांना नादी लावण्याऱ्या वेश्या, मध्य किंवा शूत या तीनच गोष्टीचा आधार घेतात.

अध्याय १३ — मध्यपान

१२१ मध्येमी लोकांना त्यांचे शत्रू भीत नाहीत. आणि त्यांचा यशोदीपही विश्वन जातो.

१२२ मध्य सेवन करू नका. थोर लोकांकडून वरे म्हणवून घेण्याची ज्यांची इच्छा नसेल, त्यांनी हवे तर ते करावे.

१२३ मध्यपानामुळे मातेच्या मुख्यावरील प्रसन्नताही नष्ट होईल. मग थोर लोकांच्या मनावी (त्यांच्यासमोर मध्यपान केले तर) काय अवस्था होईल?

१२४ मध्यपानासारखे भयंकर महत्पाप करणाऱ्यांकडे लज्जानामक ललना पाठ किरविते

१२५ द्रव्य देलन मध्यपानाचा उन्माद विकत घेणे हे अज्ञानाचे लक्षण आहे.

१२६ निद्रिस्त मनुष्य हा मृत मनुष्याहून (फारसा) वेगळा नसतो. त्याचप्रमाणे मध्यपी हा विषप्राशन करणाऱ्या समानन होय.

१२७ लपून छपून मध्यपान करणाऱ्यांचे ते व्यसन केव्हा तरी उघडकीस येते. आणि नंतर ते गावकच्यांच्या चेष्टेचा विषय होतात.

१२८ “ मी मध्य पीत नाही ” असे मध्यप्याने उगीच म्हणू नये. तो उन्मादावस्थेत असताना त्याच्या मनात दडलेली रहस्ये उघड झालेली असतात.

१२९ मध्यपी मनुष्याचे मन वळवून त्याला त्याच्या व्यसनापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न करणे, म्हणजे पाण्यात बुडलेल्या मनुष्याचा शोध दिवा लावून घेण्या-सौरखेच आहे.

९३० मयप्याच्या उन्मादावस्थेतील चेष्टा शुद्धीवर असणाऱ्या दुसऱ्या मयप्याच्या दृष्टीस पडल्या, तर आपल्या तशा अवस्थेतील चेष्टांचे त्याला स्मरण होणार नाही काय?

अध्याय ९४ — शूत

९३१ शूतात यशस्वी ज्ञालात, तरी ते (आणखी) खेळण्याची इच्छा धरू नका. कारण ते यश माशाने गिळलेल्या आभिष लावलेल्या गळासारखे आहे.

९३२ एकाने जिंकून शंभरांनी हरणाऱ्या शूतकारापुढे, सुखदायक जीवन प्राप्त करून देणारा एखादा व्यवसाय आहे काय?

९३३ लाभाच्या अपेक्षेने जर कोणी (राजा) शूतात दंग राहू लागला, तर त्याची सर्व संपत्ती शत्रूच्या हाती जाईल.

९३४ शूतमुळे अनेक आपत्ती ओढवून यशाचा नाश होतोच. पण शूतासारखे दारिद्र्य आणणारे दुसरे काही नाही.

९३५ शूत, शूतगृह आणि शूतवियेतील कौशल्याचा अभिमान यांचा जो त्याग करीत नाही, तो निर्धन होईल.

९३६ शूतविद्या नामक अकावाईच्या जाळ्यात सापडलेले लोक, पोट भरू न शकल्याने संकटग्रस्त होतील.

९३७ शूतगृहात पाठल पडले, की वडिलार्जित संपत्ती व कीर्ती यांची हानी होईल.

९३८ धननाश, असत्याचरण, आचारब्रह्मता आणि इतर विपत्ती या शूतामुळे ओढवतात.

९३९ शूतात फासे फेकणाराळा पुढील पाच गोष्टींचा लाभ होत नाही; वस्त्रे, संपत्ती, अन्न, कीर्ती आणि विद्या.

९४० शरीरब्यावीच्या शूद्धीवरोवर आपले शरीरावील प्रेम जसे वाढत जाते, तसेच शूतात येणाऱ्या अपयशामुळे शूतकाराचे फाशावरील प्रेम वाढत जाते.

(९३३) तदलं पुत्र शूतेन शूते भेदो हि दृश्यते ।
भेदे विनाशो राज्यस्य तत्पुत्र परिवर्तय ॥

—ममा २०५०.१२

(९३४) को हि राज्यं परित्यज्य सर्वस्वं चात्मना सह ।
प्रव्रज्यायैव दिव्येत विना दुर्यूतदेविनम् ॥

—ममा ४०८.११

अध्याय १५ — औषधी

- १४१ विद्वान् लोकांनी सांगितलेल्या वाताशी (वात, कफ व पित्त) त्रिदोषापैकी एखाद्याचे न्यूनाधिक्य झाले, तर रोगाचा प्रादुर्भाव होतो.
- १४२ पूर्वी खालेले अन्न चांगले पचल्यानंतरच भोजन करण्याची दक्षता घेतली, तर औषधाची गरजन्व पडणार नाही.
- १४३ पूर्वी खालेले अन्न पचल्यानंतरही मर्यादित आहार करा. देहधारी प्राण्यांना दीर्घ-जीवनाचा हात एक मार्ग आहे.
- १४४ पूर्वी खालेले अन्न पचल्याची खात्री करून घेतल्यानंतर, चांगली भूक लागेल तेव्हा, उचित पदार्थाचे सेवन करा.
- १४५ योग्य प्रमाणात आणि शरीराला मानवेल असे अन्न खाले, तर प्राणाला कोणतेच भय नाही.
- १४६ मित भोजन करणाराला आरोग्य लाभते. खादाड माणसामागे व्याधी लागतात.
- १४७ जठरामीची शक्ती विचारात न घेता जो खादाडपणा करतो, त्याला अगणित रोग होतात.

(१४१) शीतोष्णे चैव वायुश्च त्रयः शारीरजा गुणाः ।
तेषां गुणानां साम्यं यन्दाहुः स्वस्थलक्षणम् ॥
तेषामन्यतमेऽत्रेके विधानसुपदिश्यते ।
उष्णेन वाध्यते शीतं शीतेनोष्णं प्रवाध्यते ।

— मभा १२०१६ १/२

(१४२) जीर्णभोजनं व्याधिर्नोपसर्पति ॥

— चासू २२०

(१४५) स भारः सौम्य कर्तव्यो यो नरं नावसादयेत् ।
तदन्नमपि भोक्तव्यं जीर्णते यदनामयम् ॥

— रामा ३०५००१८

(१४६) मितभोजनं स्वास्थ्यम् ।

— चासू २१८

(१४७) अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्यं चातिभोजनम् ।
अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्त्परिवर्जयेत् ॥

— मतु २०५७

मैत्री : १११

१४८ रोग, रोगाचे मूळ, त्याच्या निर्मूलनाचे उपचार, या सर्वांनी चिकित्सा करून मग (वैद्याने) योग्य उपायांनी योजना करावी.

१४९ रोग्याची स्थिती, रोगाचा प्रकार व रोगाचा अवधी, या सर्वांना विचार करून विद्वान चिकित्सकाने (रोग्यावर) योग्य तो उपचार करावा.

१५० रोगी, वैद्य, औषधि आणि परिचारक अशी वैद्यकशास्त्राची चार अंगे आहेत.

भाग ७ – पुरवणी

अध्याय १६ – कुलीनता

१५१ चारित्र्यसंपन्नता आणि विनय यांचा उचित संगम सत्कुळांत जन्मलेल्या लोकांतच असतो.

१५२ सदाचरण, सत्यनिष्ठा आणि विनय या तीन गुणांपासून कुलीन लोक भ्रष्ट होत नाहीत.

१५३ प्रसव मुद्रा, औदार्य, मधुर वाणी व परनिंदा न करण्याचा स्वभाव, हे कुलीन लोकांचे चार स्वाभाविक गुण होत.

१५४ कोऱ्यवशी संपत्तीची रास पुढे ओतली, तरी कुलीन लोक भुद्र कर्म करणार नाहीत.

१५५ संपत्ती क्षीण झाली, तरी कुलीन लोक आपले (औदार्यासारखे) सदगुण सोडणार नाहीत.

१५६ आपल्या कुळाच्या कीर्तीचे संरक्षण करण्याची ज्यांची इच्छा आहे, असे लोक त्या कीर्तिला कलंक लागेल अशी कृत्ये करणार नाहीत.

१५७ कुलीन लोकांतील दोष आकाशांतील चंद्रावरील डागाप्रमाणे लोकांना स्पष्ट दिसतात.

१५८ चांगल्या कुळात जन्म झालेल्या मनुष्यात जर प्रेमाचा अभाव दिसून आला, तर त्याच्या कुलीनतेविषयी संशय उत्पन्न होतो.

(१५५) न तुल्यतेजाः सुकृतं कामयेत
योगक्षेमं पार्थिवं पार्थिवः सर् ।
दैवादेशादापदः प्राप्य विद्वां—
श्वरेन्दृशांसं न हि जातु राजा ॥

—ममा १९२०१७

(१५८) न कुलं वृत्तहीनस्य प्रमाणमिति मे मतिः ।
अन्तेष्वपि हि जातानां वृत्तमेव विशिष्यते ।

—ममा ५०३४०४९

१५९ भूमीतून निघालेल्या अंकुरावरून भूमीचा गुण प्रत्ययास येतो. मनुष्याच्या शब्दा-
वहम त्याने जन्म घेतलेल्या कुळाची ओळख पटते.

१६० सदगुणी म्हणून घेण्याची इच्छा असेल तर नम्रता धारण करा. कुळाचे नाव
राखावयाचे असेल, तर इतरांविषयी आदर वाढगा.

अध्याय १७ — मानापमान

१६१ अनिवार्य असली तरीही (तुमच्या कुळाच्या) कीर्तालि धक्का पोचेल, अशी
कर्मे करू नका.

१६२ सुयश आणि सन्मान यांची आकंक्षा धरणाराने यशस्वी झाल्यावरही दुष्कर्मे
करू नयेत.

१६३ वैभवकाळी नम्र ब्हावा. आपल्काळी (वैर्यानि) मान उंच ठेवा.

१६४ सन्माननीय व्यक्तीच्या अभिमानास धक्का पोचला, की त्यांची अवस्था डोक्या-
वरून गळून पडलेल्या केसासारखी होते.

१६५ डोंगराएवढाचा उंच कीर्तांचे लोक, त्यांनी क्षुद्र कर्मे केली, तर गुजेसमान क्षुद्र
होतात.

१६६ जे आपला अपमान करतात, त्यांच्यामागे धावण्यात काय अर्थ आहे ? तसे
केल्याने इहलोकीचे वैभव व स्वर्गसुख या दोहोंचा लाभ होणार नाही.

१६७ आपला अपमान करणारांवर अवलंबून राहून जीवन कंठण्यापेक्षा एकाकी मरण
आलेले चांगले !

१६८ आपला अपमान होऊन कीर्ती नष्ट झाल्यानंतर केवळ जिवंत राहणे हे काय
मृत्युच्या पाशातून वाचविणारे औपध आहे ?

(१६४) यदा मानं लभते माननार्ह—

स्तदा स वै जीवति जीवलोके ।

यदावमानं लभते महान्तं

तदा जीवन्मृत इत्युच्यते सः ॥

— मभा ८६९-८१

(१६७) पराश्रया वासुदेव या जीवति विगस्तु ताम् ।

वृत्तेः कार्पण्यलब्धाया अप्रतिष्ठैव ज्यायसी ॥

— मभा ५९०-७३४

१६९ अपमान होण्याचा प्रसंग येताच प्राणत्याग करणारे लोक, केसाळा धका लागताच प्राण सोडणाऱ्या याक पश्चप्रमाणे होत.

१७० अपमान होण्याचा प्रसंग येताच प्राणत्यागास सिद्ध होणारे लोक जगाच्या आदरास व प्रशंसेस पात्र होतात.

अध्याय १८ - थोरवी

१७१ महस्वाकंक्षा हाच मनुष्याच्या आयुष्यातील प्रकाश. “अमुक गोष्टीचाचून माझे चालेल” अशी वृत्ती म्हणजेच त्याचा अस्त.

१७२ सर्व माणसे जन्माच्या दृष्टीने समानच असतात. त्यांच्यात विविधता येते ती त्यांच्या बन्यावाईट कर्मामुळेच.

१७३ जे थोर नव्हेत, ते केवळ उच स्थानी यमून थोर होत नाहीत. जे नीच नव्हेत, त्यांना केवळ नीच स्थानावर वसावे लागले तरी ते नीच राहात नाहीत.

१७४ छाच्या पातिव्रत्याप्रमाणे श्रेष्ठत्व हेही स्वकर्तव्यनिषेत असते.

१७५ श्रेष्ठ लोकांस थोडीशी दुःस्थिती प्राप्त झाली, तरी इतरांस दुर्घट वाटणारी कर्म त्यांच्या हातून पार पडतात.

१७६ थोर लोकांच्या सांघिन्यात येऊन आपण काही त्यांच्यापासून शिकावे, असा विचारही नीच लोकांच्या मनात येत नाही.

१७७ नीच लोकांना जर वैभव आणि यश प्राप्त झाले, तर त्यांच्या अंगी उर्मटपणा येतो.

१७८ थोर लोक नम्रता धारण करतात. नीच लोक स्वतःची प्रौढी गात वसतात.

१७९ अहंकाराचा अभाव म्हणजेच श्रेष्ठपणा. नीचपणात अहंकाराची परिसीमा असते.

१८० दुसर्यांच्या दोषांवर पांघरुण घालणे हे थोरपणाचे लक्षण आहे. त्यांचे प्रदर्शन करणे हे नीचपणाचे लक्षण आहे.

(१६९) नैवंविधमसत्कारं राधवो मर्षयिष्यति ।
बलवानिवशादूलो वालधेरभि मर्शनम् ॥

— रामा २२६१-१९

(१७७) दर्पी नाम श्रियः पुत्रो जज्ञेऽधर्मादिति श्रुतिः ।

— ममा १२०९०-२६

(१८०) असतां शीलमेतदै परिवादोऽथ पैशुनम् ।
गुणानामेव वक्तारः संतः सत्सु नराधिप ॥

— ममा १२०१३२-१३

अध्याय १९—चारित्र्य

- १८१ कर्तव्यनिष्ठ आणि चारित्र्यसंपन्न लोकांस, जगात जे चांगले, ते आपले कर्तव्यच वाटते.
- १८२ श्रेष्ठ लोक चारित्र्यासच महाच देतात. इतर गुण त्यांच्या हठीने महाचाचे नाहीत.
- १८३ प्रेम, नम्रता, सदाचरण, दयाद्रीता आणि सत्यवचन हे सचारित्र्याचे पाच संभ आहेत.
- १८४ अहिसा ही उत्तम तपथर्या होय. दुसऱ्याचे दोष न दाखविणे हे सदाचरणातील पूर्णत्वाचे लक्षण आहे.
- १८५ समर्थाचे सामर्थ्य विनयात आहे. त्याच शब्दाने ते शब्दाचे मित्रात परिवर्तन करतात.
- १८६ कनिष्ठांकडूनही पराभव स्वीकारणे ही सर्वगुणसंपन्नतेची कसोटी होय.
- १८७ तुम्हाला दुःख देणारासही जर तुम्ही सुख दिले नाही (किंवा अपकारकत्यावर उपकार केला नाही) तर तुमच्या श्रेष्ठपणाचा काय उपयोग ?
- १८८ सद्गुणसंपन्नतेचे सामर्थ्य अंगी असले, म्हणजे दारिद्र्य हा काही दोष नव्हे.
- १८९ सद्गुणांचे सागर असे जे श्रेष्ठ लोक, ते प्रलयकाळीही आपली (सदाचाराची) मर्यादा उडळवैत नाहीत.
- १९० सद्गुणसंपन्न लोकांच्या गुणात जरी थोडी उणीच निर्माण झाली, तरी पृथ्वीला आपला भार सहन करता येणार नाही.

अध्याय १००—सुसंस्कृतता

- १९१ न्याला भेटण्यासाठी कोणासही मुकद्दार असते, असा मनुष्य (किंवा राजा) सुसंस्कृत महणून सहजच गणला जातो.

(१८२) शीलं प्रधानं पुरुषे तथस्येह प्रणश्यति ।

न तस्य जीवितेनाथौ न धनेन न बन्धुभिः ॥

— मभा ३०१२०६८

(१८०) वृत्तं यत्लेन संरक्षेद्वित्तमेति च याति च ।

अक्षीणो विजतः क्षीणो वृत्ततस्तु ततो हतः ॥

— मभा ५०३६०३०

- १९२ ग्रेमलपणा आणि कुलीनता ही सुसंस्कृतपणाची दोन लक्षणे होत.
- १९३ दोन मनुष्यांच्या शरीरातील सादृश्य हे खरे सादृश्य नव्हे, त्यांच्या स्वभावातील सादृश्य हेच खरे आकर्षक असते.
- १९४ अंगी असलेला न्यायांचिपणा व परोपकारखुदी यांच्यामुळे जे लोकांचे हित करतात, त्यांचे वर्तन जगाच्या प्रशंसेस पात्र होते.
- १९५ चेष्टेतही निदा केलेली कोणास आवडत नाही. म्हणून मनुष्य स्वभावाची पारख असलेले लोक वैन्यांशी वागतानाही शिष्याचार सोडीत नाहीत.
- १९६ सुसंस्कृत लोकांमुळेच जगातील लोक भूतलावर टिकून आहेत. त्यांच्या अभावी लोक पृथ्वीत गडप होऊन त्यांचा नाश झाला असता.
- १९७ जगाची बुद्धी कानशीसारखी तीक्ष्ण अमूलदी मन सुसंस्कृत नसेल, तो मनुष्य केवळ वृक्षासारखा निर्युद्ध होय.
- १९८ केवळ मैत्री नसल्यामुळे जे आपला द्वेष करतात, अशा लोकांशी वागतानाही सुसंस्कृतपणा न घरणे हे निय आहे.
- १९९ या विशाल विश्वात ज्याला आपले चित्र प्रसन्न ठेवता येत नसेल, त्याला भर दिवसाही अंधारख दिसेल.
- २०० असंस्कृत मनुष्यास प्राप्त झालेले मोठे वैभव म्हणजे अशुद्ध पात्रात ठेवल्यामुळे व्यर्थ जाणाऱ्या शुद्ध दुधाप्रमाणे होय.

अध्याय १०१ – संपत्तीचा सद्व्यय

- १००१ पुष्कळ संपत्तीने घर भरून तिचा जो उपभोग घेत नाही, तो मृतप्राय होय. कारण त्याला काहीच लाभ झालेला नसतो.
- १००२ संपत्तीपासून सर्वे मुखे भिलतात अशा समजूतीने जो दान न करता कंजूष्यपणाने वागतो, त्याला पिशाच योनीतच जन्म प्राप्त होतो.

(१०००) कपाले यद्दापः स्युः श्वद्तौ च यथा पयः ।
आश्रयस्थानदोषेण वृत्तहीने यथा श्रुतम् ॥

— मभा १२-३६-४२

(१००२) द्वावभासि निवेष्टव्यौ गले वद्ध्वा दृढां शिलाम् ।
धनवन्तमदातारं दरिद्रं चातपस्त्विनम् ॥

— मभा ५-३३-६०

१००३ संपत्तीचा संग्रह करूनही ज्याला सत्कीतीची इच्छा नाही, तो मनुष्य या धरणीला भारभूत होतो.

१००४ जन्मात कर्वी दान न केल्यामुळे ज्याच्यावर कोणी प्रेम केले नाही, असा मनुष्य आपल्या मृत्युनंतर मागे काय ठेवणार आहे?

१००५ कोव्यवधी धनाचा संग्रह करून त्याचा व्यय दान करण्यात व स्वतः उपभोग घेण्यात ज्याने केला नाही, तो मनुष्य दरिद्रीच होय.

१००६ जो संपत्तीचा स्वतः उपभोग घेत नाही, किंवा सत्पात्री तिचे दान करीत नाही, तो म्हणजे आपल्या संपत्तीच्या मागे लागलेला रोगन्च होय.

१००७ गरजवंतास दान न देणारांची संपत्ती म्हणजे विवाह न करता एकाकी उद्ध दोणाऱ्या सुंदर द्वीपमाणे होय.

१००८ (जन्मात कोणासही साहाय्य न केल्यामुळे) अप्रिय असलेला मनुष्य म्हणजे नगराच्या मध्यवस्तीत असून विधारी फक्त धारण करणाऱ्या वृक्षाप्रमाणे होय.

१००९ मैत्री, (स्वतःचे) युख आणि दानधर्म यांचा विचार न करता जमवलेली संपत्ती दुसऱ्याच्या (कोणाऱ्या तरी) हाती पडेल.

१०१० वैभवसंपद लोकांचे अल्पकालीन दारिद्र्य हे पर्जन्यवृद्धीत अल्पकाळ पडलेल्या खंडासारखेच होय..

अध्याय १०२ – विनयशीलता

१०११ दुष्कर्माविषयी वाटणारी लजा तीच खरी लजा. अन्य लजा म्हणजे विनयशील कुमारीच्या भुक्तींवर दिसते तीच.

१०१२ अन्न, वस्त्र व इतर अनेक विधय यांसंबंधी मनुष्यमात्रात भेद नसतो. विनयशीलता ही मात्र थेषु लोकांतच दिसते.

१०१३ मांसमय शरीर हे आत्म्याचे वसतिस्थान आहे. त्याच्याप्रमाणे विनय हे पूर्णत्वाचे निधान आहे.

१०१४ विनय हे थोर लोकांचे भूषणच नव्हे काय? त्यावाचून त्यांचे (विनयहीन) आचरण म्हणजे एक उपद्रवच असतो.

(१००५) धनेन किं यज्ञ ददाति नाश्चनुते ।
बलेन किं येन रिषुं न ब्राद्यते ॥

— मधा १२०३२१०५३

१०१५ स्वतःच्या व इतरांच्याही दुष्कृत्यांची ज्यास लाज वाटते, ते विनयाचे वसति-स्थान असे लोक मानतात.

१०१६ लज्जेची संरक्षक भित उभारल्यावाचून थोर लोक या जगात व्यवहार करीत नाहीत.

१०१७ विनयशील व्यक्ती आपल्या चारित्र्याच्या रक्षणासाठी प्राणत्याग करतील, पण प्राण वाचविण्यासाठी आपल्या चारित्र्याचा त्याग करणार नाहीत.

१०१८ दुसऱ्यांना (ही) ज्यांची लाज वाटेल अशी कृत्ये जो निर्लज्जपणे करीत राहतो, त्याची लाज धर्मालाही वाढून तो त्यापासून पळून जातो.

१०१९ आचरणात काही चूक झाली तर कुळाला दोष लागूतो. पण निर्लज्ज बनले की चारित्र्याचाच नाश होतो.

१०२० निर्लज्ज लोकांची कृत्ये ही निर्जीव कलमूळी वाहुल्यांचा भ्रमोत्पादक हालचाली-प्रमाणे होत.

अध्याय १०२ — कुलोत्कर्ष

१०२१ “मासे काम संपेपर्यंत मासे हात विनांती घेणार नाहीत” असे जो म्हणू शकतो, त्यापेक्षा त्याला गौरवपर असे दुसरे काही नाही.

१०२२ अविश्रांत परिश्रम व बुद्धिमत्ता या दोहोंचा संगम झाला, म्हणजे कुळाची उंची वाढते.

१०२३ आपल्या वेशाची कीर्ती उंचावण्यासाठी जो प्रयत्नशील असतो, त्याच्या साहाय्यार्थ (देव किंवा) देवमुद्दा कठिवद्द होतो.

१०२४ आपल्या वेशाची उच्चती क्रण्यासाठी जो (फारसा) विवार न करताही अविश्रांत परिश्रम करतो, त्याचे परिश्रम सहज सिद्धीस जातात.

१०२५ निर्दोष आचरणाने आपल्या कुळाच्या उत्कर्षासाठी जो परिश्रम करतो. त्याला सर्व जग प्रदक्षिणा घालते (तो सर्व जगाच्या आदरास पात्र होतो).

१०२६ आपण जन्म घेतलेल्या कुळाच्या उत्कर्षासाठी आपण जे प्रयत्न करतो, त्यामुळे आपलाच गौरव होतो.

(१०२१) ना सम्यक्कुतकारी स्यादुपकम्य कदाचन ।
कण्टको ह्यापि दुष्कृत्यं आख्यावं जनयेचिरम् ॥

— ममा १०१४०९

(१०२६) ज्ञातयो वर्धनीयास्तैर्य इच्छुन्त्यात्मनः शुभम् ।

— ममा ५०३९०१८

१०२७ रणागणात युद्धाचा भार जसा सैन्यातील वीर पुरुषांवर पडतो, त्याप्रमाणेच कुलोत्कर्षाचा भार कुळातील कर्तृत्ववान पुरुषांवरच पडतो.

१०२८ कुलोत्कर्षासाठी प्रयत्नशील असणारे लोक संधीची वाट पाहात वसत नाहीत. कारण आलस व वृथाभिमान यांच्या आहारी गेल्यास कुळाचाच नाश होतो.

१०२९ आपल्या कुळंवाचे जो आगामी संकटांपासून संरक्षण करतो, त्याचे शरीर म्हणजे काथ केवळ दुःखभाजनच आहे?

१०३० विपत्तीच्या आघातामुळे कोसलणारा कुळंबवृक्ष सावरून उभा करण्यास कुळंचातील एखादा सच्छील मनुष्य उपस्थित नसेल तर त्या वृक्षाचा नाशच होईल.

अध्याय १०४ — कृषि

१०३१ जगातील लोक कोणत्याही व्यवसायात भटकत असले, तरी अंती नांगर हाच त्यांचा (अचासाठी) आधार असतो. म्हणून कितीही श्रम पडले तरी कृषी हाच उत्तम व्यवसाय.

१०३२ कृषीवळ हाच जगातील सर्व व्यावसायिकांचा कणा (किंवा किळी) आहे. कारण नांगर न पेलणाऱ्या अशा सर्वांचा भार त्यालाच सहन करावा लागतो.

१०३३ शेतात अन्न पिकवून जे खातात, त्यांचेच खरे जीवन. इतर लोक त्यांना शरण जाऊन त्यांनी दिलेले अन्न खातात.

१०३४ भाताच्या भरदार लोंब्यांच्या छायेखाली जो कृषीवळ (भाताचे पीक भरपूर आल्याने) वावरत असतो, त्याच्या देशाच्या राजछत्राखाली इतर देश येतात.

१०३५ शेतात धान्य पिकवून जे खातात, ते याचना करीत नाहीत. तेच याचकांना भिक्षा घालतात.

१०३६ कृषीवळ जर हात जोहून स्वस्थ वसले, तर सर्वसंगपरित्याग करणारांचे ही जीवन^२ कठीण होईल.

(१०३०) प्रजाश्रुताभ्यां वृत्तेन शीलेन च समन्वितः ।
तारयेत कुलं सर्वमेकोऽपीह द्विजर्पभ ॥

— ममा १०३२२-३८

(१०३५) रसानां चाथ बीजानां धान्यानां च सुधिष्ठिर ।
स्वयम्भुत्पाद दातारः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥

— ममा १०३२३-१०९

१०३७ जमिनीतील शेरभर मातीची सुकून जर पावशेर खुळ होक दिली, तर खत घातल्याचाचून भरघोस पीक येहील.

१०३८ शेत नांगरल्यानंतर खत ढेणे अधिक महत्वाचे आहे, तण काहन टाकल्यानंतर पाणी देण्यापेक्षा राखण करणे अधिक महत्वाचे आहे.

१०३९ घर सोइन राहणाऱ्या गृहस्थांची पत्नी जशी त्याला इंद्रियसुख (भोग) देऊ इच्छीत नाही; तशीच शेत सोइन राहणाऱ्या घन्याची जमीन त्याला पीक (भाग) देऊ इच्छीत नाही, (तमिल भाषेत “ भोगम् ” या शब्दाचे “ इंद्रियसुख ” व “ पीक ” असे दोन अर्थ होतात.)

१०४० दारिद्र्याचे निमित सांगून जे आळजी लोक न हल्या स्वस्थ वसून राहतात, त्यांच्याकडे पाहून भूमिंदरी नुसती हसतच राहते.

अध्याय १०५ — दारिद्र्य

१०४१ दारिद्र्याहून अधिक दुःखदायक काय आहे असा प्रश्न विचारला, तर त्याचे उत्तर हेच की, दारिद्र्यासारखे दुःखदायक दारिद्र्यच आहे.

१०४२ दग्धिता (ही अवदसा) आली, म्हणजे इहजन्मी व पुढील जन्मीही मुख मिळू देत नाही.

१०४३ थोर कुलपरंपरा आणि आपल्या शब्दास मिळणारा मान या दोहोंचाही नाश दारिद्र्य करते.

१०४४ उच कुळात जन्म घेतलेल्या पुरुषांच्याही तोंडातून दारिद्र्यासुके अनुचित व उपहासपूर्ण शब्द वाहेर पडतात.

१०४५ दारिद्र्य नामक आपत्तीपासून अनेक व्यथादायक संकटे निर्माण होतात.

१०४६ निर्वन मनुष्याच्या तोंडातून कितीही अर्थगमी व विचारपरिप्लुत शब्द वाहेर पडले, तरी ते निष्प्रभ ठरून व्यर्थ जातात.

(१०४२) धनात्कुलं प्रभवति धनाद्वर्मः प्रवर्तते ।

नाधनस्यास्त्ययं लोको न परः पुरुषोत्तम ॥

-- मध्य १२०-२२

(१०४६) हितमन्यधनस्य वाक्यं न गृह्यते ।

-- चासू २९३

- १०४७ दुराचारी दरिद्री मनुष्याकडे त्याची मातामुद्दा परक्या मुलासारखी पाहते.
- १०४८ (एक नित्यदरिद्री मनुष्य महणतो) कालच जवळ जवळ प्राणधातक ठरलेली दरिद्रता आजही पुन्हा माझ्या भेटीस येणार आहे की काय?
- १०४९ अमिज्वाळांडया मध्यभागीही एखायास झोप येळ शकेल. पण दरिद्रावस्थेत डोके भिट्ठन कोणासही झोप येणार नाही.
- १०५० दरिद्री लोकांजवळ त्याग करण्यासारखे काहीच राहिलेले नसते, म्हणून त्यांचा डोका शेजारधरातील मीठ व पेज यांच्यावर असतो.

अध्याय १०६ — याचना

- १०५१ याचना करण्यास योग्य अशी व्यक्ती भेटली, तर तिच्याजवळ याचना करा. ती तिने पुरविली नाही, तर तो तिचा दोष, तुमचा नव्हे.
- १०५२ मागितलेली वस्तू संतोषाने मिळाली, तर भिक्षा मागण्यातही एक आनंद आहे.
- १०५३ कर्तव्यास स्मरून औदार्याने दान देणाऱ्या दात्यासमोर (याचक म्हणून) उभे राहण्यातही एक प्रकारचे सौंदर्य आहे.
- १०५४ जवळ काही शेष न ठेवता स्वप्नातही सर्वस्वाचे दान करणाऱ्या दात्यासमोर याचना करणे, हे स्वतः दान देण्याइतकेच सुखप्रद आहे.
- १०५५ कोणासही नकार न देता दान करणारे लोक या जगात आहेत आणि म्हणूनच त्यांच्यापुढे हात पसरणारे याचकही आहेत.
- १०५६ दानास नकार देण्याऱ्या रोगापासून मुक्त असणारे दाते दृष्टीस पडले, की याचनेचा रोग त्वरित नष्ट होईल.

(१०४७) अधनः स्वभार्ययाऽपि अवमन्यते ।

— चासू २९३

(१०५१) आर्थिनां यन्निराशन्वं सत्तमेऽभिभवो हि सः ।

— योवा १०७०१०

(१०५३) यदेव ददतः पुण्यं तदेव प्रतिगृह्णतः ।

न शोकचक्रं वर्तेत इत्येवं कृपयो विदुः ॥

— ममा १३०१२१०१४

(१०५६) म्रियते याचमानो वै न जातु म्रियते ददत् ।

ददत्संजीवयन्येनमात्मानं च युथिष्ठिर ॥

— ममा १३०६००६

१०५७ कारुण्यपूर्ण भावनेने व प्रसन्न अंतःकरणाने दान देणारे दाते दृष्टीस पडले, की
याचकांची अंतःकरणे हर्षनिर्भर होतात.

१०५८ याचकच न उरस्यासुले जिकडे तिकडे शीतलतेचे साम्राज्य पसरले, तर हे जग
महणजे निर्जीव लाकडी बाहुल्यांची रंगभूमी बनेल.

१०५९ भिक्षा मागून पोट भरणारे याचकच जर उरले नाहीत, तर उदार दात्यांना
मोठेपणा कसा मिळाणार?

१०६० नकार मिळाल्यास याचकाने कोधाशीन होऊ नये. दारिद्र्य दाच त्याच्या
दुःखाचा भरपूर पुरावा आहे.

अध्याय १०७— याचनेची भीति

१०६१ नकार न देता प्रसन्न अंतःकरणाने दान देणारा दाता समोर असताही याचना
न करणे, हे याचना करण्यापेक्षा कोटीपट उत्तम.

१०६२ भिक्षा मागून पोट भरणारे लोक या जगात असलेच पाहिजेत अशी जर
विधात्याची कल्पना असेल, तर तो विधाताही त्या भिक्षेकच्यांप्रमाणे भटकत
राहून नष्ट होवो !

१०६३ भिक्षा मागून दारिद्र्याची आपती दूर करावी असा विचार करणे ही सर्वात^१
दुष्ट कठोरता आहे.

१०६४ मोक्षा विपतीत असताही जो याचना करीत नाही, त्याची श्रेष्ठता या पृथ्वी-
पेक्षाही विशाल आहे.

१०६५ स्वतः धर्म करून मिळविलेल्या पाण्यासारख्या बेचव अन्नापेक्षा दुसरी मधुर
वस्तू या जगात नाही.

(१०५७) यत्र दानपतिं शूरं क्षुधिताः पृथिवीचराः ।
प्राप्य तुष्टाः प्रतिष्ठन्ते धर्मः कोऽभ्यधिकस्ततः ॥

— मभा १०.१३२.२८

(१०६३) सततं निरयं प्राप्ताः परपिण्डोपजीविनः ।
न भवेत् यथा राजस्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥

— मभा १०.१४१.२७

(१०६५) अपि शाकं पचानस्य सुखं वै मघवरं गृहे ।
अर्जितं स्वेन वीर्येण नाप्यनाश्रित्य कं च न ॥

— मभा ३.१९३.२९

१०६६ गायीसाठी सुखा घोटभर पाण्याची याचना करण्याइतके जिभेला लज्जास्पद असे दुसरे काही नाही.

१०६७ “ भिक्षा मागावयाचीच असेल, तर हात राखून दान करणाऱ्या दात्यांजवळ ती मागू नका ” अशी मी याचकांजवळ भिक्षा मागतो.

१०६८ याचना नामक अटठ (असुरक्षित) नाव नकार नामक खडकावर आपट्टन फुरेल !

१०६९ भिक्षा मागण्याच्या विचाराने हृदय विरघळून जाते. नकार ऐकून ते फुट्टनच जाईल.

१०७० लिंजित होऊन याचना करणाराचे प्राण नकार कानी पडताच निघून जातात. पण तो नकार देणाराचे प्राण कोठे दडून बसतात ? (निघून का जात नाहीत ?)

अध्याय १०८—नीचपणा

१०७१ नीच लोकांचे बाह्य स्वरूप तेवढे मानवासारखे दिसते. दुसरे काही साधमर्य त्यांच्यात आढळत नाही.

१०७२ झानी लोकांपेक्षा नीच लोकच अधिक भाग्यवान असतात. कारण त्यांच्या मनात कसलीच काळजी नसते.

१०७३ नीच लोकांचे देवाशी साधमर्य असते. कारण ते आपल्या इच्छेनुसार आचरण करू शकतात.

१०७४ स्वतःपेक्षा नीच कृत्ये करणारंशी नीच लोकांची गाठ पडते., तेव्हा त्यांच्या-पेक्षा आपण श्रेष्ठ असल्याचा त्यांना अभिमान वाटतो.

१०७५ नीच लोकांची कार्यप्रवृत्ती भीतीदूनच होते. त्याचप्रमाणे तिचा उगम केव्हा केव्हा अपेक्षित लाभात असतो.

१०७६ नीच लोक नगाऱ्यासारखे असतात. कारण नगाऱ्यावर टिपरीने केलेल्या प्रहाराचा ध्वनी तो सर्व दूर पसरवितो. त्याचप्रमाणे नीच मनुष्याच्या कानावर पडलेली रहस्ये तो प्रकट करून सांगतो.

(१०६७) तस्माद्विद्वान् विभियायस्मात्तस्मात्प्रतिग्रहात ।

स्वल्पकेनाप्यविद्वान् हि पंके गौरिच भविति ॥

— मरु ४९९

१०७७ वळलेल्या मुठीने थोबाढ फोडल्यावाचून नीच माणसाच्या ओळ्या (उष्या) हातचे शीत देखील सुटणार नाही.

१०७८ (याचकाच्या) शब्दांनीच थोर मनुष्याचे मन द्रवून याचक संतुष्ट होतो. नीच मनुष्याच्या हातून तो उसासारखा पिळला गेल्यावाचून काही सुटत नाही.

१०७९ शेजारी अन्नवस्त्रसंपत्र असलेले पाहिले, तर नीच लोक त्यांचे दोषान्वेषण करू लागतात.

१०८० नीच लोक संकटात सापडले, तर ते स्वतःस विकून घेण्यासही सिद्ध होतात. नाहीतर ते दुसरे काय करू शकणार ?

★ ★ ★ ★

खंड तिसरा

— काम

भाग १ - गुप्त प्रेम

अध्याय १०९ - सौंदर्य-दर्शनाची प्रतिक्रिया

- १०८१ सुंदर कण्ठमूषणांनी अलंकृत अशी ही सुंदरी कोण आहे ? ती देवता आहे, की मयूरी, की मानवीच ? माझ्या मनात गोंधळ उडालेला आहे.
- १०८२ माझ्या दृशीस आपल्या नेत्रकटाक्षांनी प्रतिसाद देणारी ती सुंदरी प्रबळ दैन्यानिशी आकर्षण करणाऱ्या सुरक्खेसारखी दिसते.
- १०८३ यम कोण ते आतापर्यंत मला ठाऊक नव्हते ! आता समजले ! सुंदर नेत्रायुधे व द्वी-वेष धारण करून तोच मजकडे येतो आहे !
- १०८४ ही वाला भोवी दिसली, तरी प्रेक्षकाचे प्राणच भक्षण करणारे हे तिचे नेत्र काही बेगळेच आहेत !
- १०८५ हे काय सृत्यु-शर, की नेत्रवाण की हरिणीचे नेत्रकटाक्ष ? की या तिहीना संगम या बालेच्या दृश्येपात झाला आहे ?
- १०८६ आपल्या भुकुटी आणखी वक करून मग या सुंदरीने आपले नेत्र झाकले, तर तिच्या कटाक्षांनी विद्ध होऊन माझी गाळण उडण्याचा प्रसंग ओढवणार नाही.
- १०८७ या सुंदरीच्या कंपायमान उरोजांवरील मूळम वज्र मदोन्मत्त हनीच्या डोळ्यां-वरील आवरणासारखे आहे.
- १०८८ रणांगणात शत्रुच्या हृदयात धडकी भरविणारे माझे सामर्थ्य या सुंदरीच्या नेत्रकटाक्षांनी भंगून गेले आहे.
- १०८९ हरिणीचे कोमळ नेत्रकटाक्ष आणि विनगाचे सुंदर वज्र यांनी ही सुंदरी अलंकृत असल्यावर, अधिक अलंकारांचे काय प्रयोजन ?
- १०९० मथापासून होणारा आनंद उपभोगण्यासाठी त्याचे प्राशन करावे लागते. तेमविषयाच्या केवळ दर्शनानेच हर्ष होतो.

अध्याय ११० - प्रेम-संकेत

- १०९१ तिच्या अंजनांकित नेत्रांत दीन प्रकारची दृशी आहें. एका दृशीतून निर्माण होतो रोग, तर दुसरीतून त्या रोगावरचे औषध !
- १०९२ तिच्या नेत्रांच्या चोरटथा दृश्येपात मीलनाचे अव्यर्थपेक्षा अधिक सौंदर्य आहे.
- १२८ : तिरुक्कुरुळ

- १०९३ मजकडे दृष्टिक्षेप करून ती अधोवदन होते. आणि त्या वेळी तिच्या दृष्टीतून प्रेमांकुरावर जलसिनच होते.
- १०९४ मी तिच्याकडे पाहात असतो, तेब्हा तिची दृष्टी धरित्रीकडे लागलेली असते माझी दृष्टी तिच्याकडे नसते, तेब्हा मात्र ती माझ्याकडे पाहून मंद स्मित करीत असते.
- १०९५ ती माझ्याकडे सरळ पाहात नाही, पण अवोन्मीलित नेत्रांनी तिरपे कटाक्ष फेकून ती मंद स्मित करते.
- १०९६ (प्रेयसीचे) शब्द अपरिचितासारखे भासले, तरी ते प्रेमाने ओऱ्यांबळेले असल्याचा प्रत्यय त्वरित येतो.
- १०९७ मधुर पण कठोर शब्द आणि क्रोधपूर्ण दृष्टी ही वाव्यतः अपरिचितासारखी वाटली, तरी ती प्रेमपूर्ण असतात, असा प्रेमिकांचा संकेत आहे.
- १०९८ मी तिच्याकडे पाहात असतो तेब्हा ती कोमलांगी मंद स्मित करीत असते. त्यातूनच प्रेमाचा किरण दिसू लागतो.
- १०९९ अपरिचित (किंवा शेजारी) लोकांसारखे एकमेकांकडे केलेले प्रेमगर्भ दृष्टिक्षेप हे प्रेमिकांनाच साधतात.
- ११०० नेत्रपळवीने प्रेमिकांची जी भाषा होते, तिच्यानंतर तोंडातून शब्द निघण्याची काही गरजच राहात नाही.

अध्याय १११ — मीलन सुख

- ११०१ शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध ही पंचानेनिधिंशांनी उपलब्ध होणारी सुखे या कंकणभूषित मुंदरीच्या मीलनात एकवटली आहेत.
- ११०२ रोग व त्यावरील औषध ही सामान्यतः वेगवेगळी असतात. पण या अलंकृत मुंदरीने निर्माण केलेल्या रोगावर ती स्वतःच औषधही आहे.
- ११०३ प्रेयसीच्या कोमल बांधून्या मिठीत मिळणाऱ्या निद्रासुखापेक्षा कमलनयन विष्णून्या लोकात काय अधिक सुख आहे?
- ११०४ या मुंदरीने हा अझी कोठून संपादन केला, की जो दृढ मीलनाने एकदम शांत होतो, पण पृथक होताच त्वरित प्रदीप होतो?
- ११०५ कुमुमालंकृत केशकलापथारी केसांच्या या मुंदरीच्या स्कंधावर विसावताना मला कोणतीही इच्छा पूर्ण ज्ञाल्यासारखा आनंद होतो.
- ११०६ या रमणीच्या स्कंधात अमृतत्व आहे. कारण त्यांना मिठी मारताच माझ्या प्राणांना जणू बंकुर फुटू लागतात!

११०७ इतरांना तृप्त केल्यानंतर आपल्या घरातील स्वकथार्जित अवशिष्ट असऱ्याण्यात जो आनंद आहे, तोच या मुंदरीच्या आलिंगनात आहे.

११०८ एकमेकांच्या घड आलिंगनात प्रेमिक मम असले, म्हणजे त्यांच्यामध्येन वायूलाही मार्ग मिळणार नाही.

११०९ प्रेम-कलह, कलह-समाप्ती आणि पुनर्मालिन हे विवाहित प्रेमिकांच्या आयुष्यां-तील तीन लाभ आहेत.

१११० अधिकाधिक अध्ययन करीत असताना आपल्या अधिकाधिक अज्ञानाचा प्रत्यय येतो. तीच अवस्था भूषणमंडित सुंदरीच्या मीलनात येते.

अध्याय ११२ – सौंदर्य-प्रशंसा

११११ शिरीषपुष्पा* (अनिच्छम्) तुरें कल्याण असो ! भन्य तुश्या कोमलतेची ! पण तुझ्यापेक्षा माझी प्रेयसी अधिक कोमल आहे !

१११२ हे हृदया, तुला वाटत हीते की लोकांच्या दृष्टीस पडणारी कोमल कुसुमे तिच्या ढोळ्यांसारखी असतात. पण तिची नेत्रकुसुमे पाहताच तुक्षा गोंधल उडालेला दिसतो !

१११३ बांबूसारखे वाहू असणाऱ्या तिच्या तनूचा वर्ग कोमल पळवासारखा आहे. दंतपंक्ती मौक्तिकांसारखी आहे, श्वास सुरंगी आहे, आणि नेत्र तीक्ष्ण बाणासारखे आहेत.

१११४ ही हृषीस पडताच नीलकमलिनी अवोवदन होईल, आणि म्हणेल, “ या अलंकृत सुंदरीच्या नेत्रांशी माझी तुलनाच होणे शक्य नाही ! ”

१११५ कोमल शिरीषपुष्पे धारण करताना या कोमलांगीने विस्मरणामुळे त्यांची देठे तोडली नव्हती. त्यांचा भार सहन न झाल्याने (जणू) तिची कमर वाकली.

१११६ आकाशातील चंद्र आणि या रमणीचा मुखचंद्र यातून खरा चंद्र कोणता याचा निर्णय करता न आल्याने, आकाशातील तारका आपापल्या स्थानीच विस्मय-चकित होऊन चमचमत आहेत !

१११७ शुक्ल पक्षात प्रतिदिन पूर्णत्वाकडे जाणाऱ्या चंद्रावर कलंक असतो. तसाच कलंक या रमणीच्या मुखचंद्रावर आहे काय ?

१११८ चंद्रा, तू जर या रमणीच्या मुखचंद्राप्रमाणे सदैव प्रकाशमान राहणार असशील तरच तुला माझे प्रेम मिळेल. चंद्रा, चिरंजीव ही !

* ९० व्या कुरालावरील टीप पाहा.

- १११९ या कमलनयनेच्या मुखचंद्राप्रमाणे तू तेजस्वी राहणार असशील, तर हे चंद्रा तू (माझ्यावाचून) इतरांच्या दृश्ये पहू नकोस !
- ११२० शिरीषकुसुमे आणि हंसाची पिसे ही भुदा या सुंदरीच्या पायात काटेरी गोखरू-प्रमाणे बोचतात.

अध्याय ११३ – प्रेम-महिमा

प्रियकर :

- ११२१ मधुर भाषिणी प्रेयसीच्या शुभ्र दंतपंक्तीतून खबणारे (चुंबन समवीचे) नीर हे क्षीर-मधु मिश्रणासारखे आहे.
- ११२२ मी आणि माझी प्रिया यांच्यातील प्रेमतंत्रं द्वय हे शरीर व मन यांच्यातील संबंधांसारखे आहेत.
- ११२३ माझ्या नेत्रातील प्रतिमे (बाहुले), तू आपल्या स्थानावलन निघून जाऊन ते मोकळे कर. माझ्या सुन्नु प्रियतमेजो त्यावाचून अन्य बोग्य स्थान नाही.
- ११२४ निवडक अलंकारांनी मंडित अशा माझ्या प्रेयसीशी माझे मीलन झाले की प्राणास जीवन मिळते. तिचा वियोग झाला की तो मृत्यूच !
- ११२५ तिचे केळ्या विस्मरण झाले असते तरच तिच्या स्मरणाचा प्रश्न. पण नेत्रशरांनी विद्ध करणाऱ्या त्या रमणीचे विस्मरण होणेच शक्य नाही.

प्रेयसी :

- ११२६ माझ्या प्रियतमांची प्रतिमा माझ्या नेत्रांतून निघून जाणारच नाही. मी पापण्यांची नुसती हालचाल केली तरी तिला दुःख होत नाही. (इतकी ती सूक्ष्म आहे).
- ११२७ माझ्या प्रियकराची वस्ती माझ्या नेत्रात आहे. म्हणून मी ढोळयात काजल घालीत नाही. कारण तेवढ्यातच तो दृष्टीआड होईल ना ?
- ११२८ माझ्या प्रियतमाचे वास्तव्य माझ्या हृदयात आहे. म्हणून कोणताही उण पदार्थ भक्षण करण्याचे भय वाटते. त्या उणतेचा त्याला त्रास होईल ना ?
- ११२९ ढोळ्यांच्या पापण्या भिटल्या तर तेवढ्यात तो लपून वसेल. म्हणून मी पापण्यांची उघडज्ञाप करीत नाही, आणि मग त्याचे माझ्यावर प्रेम नाही असे गावकरी बोलू लागतात !
- ११३० माझा डियकर माझ्या हृदयात मोऱ्या भानंदाने वास्तव्य करतो. (तो वाहेर न दिसल्याने) त्याच्या अंतःकरणात प्रेम नाही व म्हणून तो दूर राहतो, असे गावकरी म्हणतात.

अध्याय ११४—विनयाचा त्याग

प्रियकर :

- ११३१ एकदा मीलनमुख अनुभविल्यानंतर कामज्वराची पीडा होऊन निराश झालेल्या युवकास कंटकमय* तालपत्राश्वावाचून (मडल) दुसरा सबल आधार नाही.
- ११३२ शरीर व प्राण ही दोन्हीही विरहदुःख सहन करण्यास असमर्थ झाल्यामुळे लज्जेचा त्याग करून तालपत्राश्वाच्या आश्रयानेच त्याचे रक्षण करता येईल.
- ११३३ मी एकदा पराकम व विनय यांची संपत्र होतो. आज मात्र माझ्याजबल काम-ज्वरपीडितांचा आधार अशा मडलवाचून दुसरे काही राहिले नाही.
- ११३४ माझा पराकम व विनय यांची नौका कामली विगवान प्रवाहाने दूर वाढून नेली आहे.
- ११३५ फुलांच्या गजन्यासासर्वी कोमळ कंकणे घातलेल्या माझ्या प्रेयसीने तालपत्राश्व आणि सायंविरह अशा दोन देणग्या मला दिल्या आहेत.
- ११३६ माझ्या भोज्या श्रियतमेच्या विरहामुळे माझे नेत्र निद्राधीन होत नाहीत. म्हणून भर मध्यरात्रीही मी तालपत्राश्वावर आरोहण करतो.
- ११३७ कामसागरात आंकेठ बुडालो असताही, तालपत्राश्वावर आरूढ न होता तो पीडा सहन करण्याइतकी सहनशीलता श्रीस्वभावावाचून अन्यत्र आढळणार नाही.

प्रेयसी :—

- ११३८ आम्ही ख्रिया विनयशील असून कामदेवाच्या प्रभावास बळी पडणाऱ्या नाही. ही गोष्ट विसहन तो आपली मर्यादा ओलांडून प्रेमरहस्य प्रकट करतो.
- ११३९ आमचे प्रेम अजूनही गुस आहे याची जाणीव असूनही कामदेवाचे मन गोंधळते, आणि तो आपली रहस्ये गावातील रस्त्यावर उघडी करतो. (लोक-प्रवाद उठतात).
- ११४० मीलनापूर्वी विरहाचे जे कष्ट आम्हांस भोगावे लागले, त्यांची कल्पना यांना नसल्यामुळे, हे मूर्ख लोक आमच्या देखत हम्पून आमची चेष्टा करीत आहेत.

*वियोगामुळे निराश झालेला प्रियकर तालपत्राचा घोडा (मडल) करून त्यावर आरोहण करतो, व क्लेश सहन करून अत्महत्येस प्रवृत्त होतो.

प्रियकर :

- ११४१ प्रेमरहस्याच्या प्रवादाचा प्रसार शाल्यामुळे माझे प्राण वाचले. सुदैवाने इतर अनेक लोकांना ही गोष्ट ठाऊक नाही.
- ११४२ या गावातील लोकांना या कमलनयनेचे मोल माहीत नसल्याने त्यांनी माझ्याविषयीचा प्रवाद पसरविला आहे.
- ११४३ माझ्याविषयी या गावात उठलेल्या प्रवादामुळे माझा लाभच शाला नाही काय? कारण मला प्रत्यक्ष न मिळालेली गोष्ट आता मिळाल्यासारखीच आहे.
- ११४४ प्रवादामुळे माझे प्रेम वृद्धिगत होते. त्यावाचून कदाचित ते क्षीण झाले थासते.
- ११४५ मयाच्या अधिकाधिक सेवनाने मयपानाची इच्छा तीव्रतर होते. आफल्या गुम प्रेमाची उघड चर्चा होऊ लागली की, प्रेमाची गोडी वाढत जाईल.

प्रेयसी :

- ११४६ त्याला मी एकदाच भेटले. पण सर्व (राहू) जसा चंद्रास आसतो, तसा त्या भेटीचा प्रवाद पसरला आहे.
- ११४७ आमच्या प्रेमरहस्याला गावकन्यांच्या प्रवादाचे खत मिळाले आहे आणि माझ्या आईच्या कठोर शब्दांनी त्याला पाणी घातले आहे.
- ११४८ प्रेमरहस्याचे प्रवाद उठवून प्रेम नष्ट करू पाहणे म्हणजे तुपाच्या धारेने अग्रिज्वाला विज्ञविण्यासारखे आहे.
- ११४९ (युद्धावर) जाण्यापूर्वी सर्वांसमोर “भिक नको” असे आश्वासन देऊन त्याने मला लाजविले होते. आता मी या प्रवादाला कशी भिइन?
- ११५० आम्हाला हव्या असलेल्या प्रवादाचा प्रसार गावकरी करीत आहेत. माझा प्रियकरसुदा त्यांना साहाय्य करील.

भाग २—पातिव्रत्य

अध्याय ११६—असद्य विरह

११५१ (हे प्रियतम,) तू जाणार नसशील तर ती वार्ता मला सांग. माझ्या लवकर परतण्याविषयी काही सांगणार असशील, तर तू परत येईर्पर्यंत जे जिवंत राहणार असतील, त्यांनाच सांग.

११५२ पूर्वी त्याचे दर्शनही मुखकर असे. पण आताचे आळिंगनही वियोगाच्या भीतीमुळे दुःखदायक होते.

११५३ माझ्या विरहवेदेची पूर्ण जाणीच असूनही जो दूर जातो, त्याच्या (लवकर परतण्याच्या) आश्वासनावर विश्वास ठेवणे कठीण आहे.

११५४ जाण्यापूर्वी “ भिळ नको ” असा धीर देक्कन जो जातो, त्याच्या आश्वासनावर विश्वास ठेवणाराचा काय दोष ?

११५५ माझा जीव वाचवायचा असेल, तर त्याला जाण्यापासून परावृत्त करा. नाही-तर एकदा वियोग झाला, की पुनर्मालिन अशक्य आहे.

११५६ तो जाणार असल्याचे मला सांगण्याइतका कठोर असला, तर तो परत आल्यातंतर माझ्यावर प्रेम करील अशी आशा करणे व्यर्थ आहे.

११५७ (पतीच्या दीर्घ विरहामुळे कृष्ण झालेली त्याची प्रेयसी म्हणते,) माझ्या दातानून घसरत जाणारी कंकणे सागरी ग्रांतावर सत्ता गाजविणाऱ्या माझ्या प्रियकराच्या दीर्घ विरहाची साक्ष देत नाहीत काय ?

११५८ कोणीही भिन्न किंवा परिचित नसलेल्या गावी एकटे राहणे हे दुःखदायक आहेच. पण त्याहूनही दुःखदायक आहे तो प्रियतमाचा वियोग !

११५९ अभीला स्पर्श करताच चटका वसतो. पण कामाशीप्रमाणे तो वियोगानंतरही जाळतो का ?

११६० दीर्घकाळ विरहवेदना सहन कळन वियोगानंतर जीवन जगणारे अनेक आहेत !

अध्याय ११७—विरहिणीचा विलाप

११६१ माझी विरहव्यथा मी लपवून ठेवीन. पण एकीकडे पाणी उपसले जात असतानाही वरंवार वर उसळणाऱ्या निर्झराप्रमाणे ती वाढतच आहे.

- ११६२ माझी विरहवेदना मला लपवून ठेविता येत नाही. आणि ज्याच्यामुळे ती निर्माण झाली, त्याला ती निर्लज्जपणे सांगवतही नाही.
- ११६३ माझ्या प्राणरूपी खांद्यावर धरलेल्या काढीच्या (कावडीच्या) दोन टोकांना टांगलेल्या प्रेम व लज्जा या दोन भावनांचा भार असल्य झाला आहे.
- ११६४ माझ्यापुढे विशाल कामसागर पसरलेला आहे. पण तो तरुन जाण्यासाठी सुरक्षित अशी नौका मात्र दिसत नाही.
- ११६५ प्रेमातूनही जो दुःख निर्माण करतो, तो वैरी घनला स्फृणजे काय करणार नाही?
- ११६६ कामीजनांच्या भीलनांचा आनंद समुद्रासारखा विशाल असतो. पण विरहाची वेदना त्याहूनही विशाल असते.
- ११६७ कामवासनेच्या महापुरात सापहून मी तरंगत आहे. पण अजून कोठेच तीर दिसत नाही. मध्यरात्र झाली तरी मी एकटीच आहे.
- ११६८ यांश्चात्रीच्या अंकावर सर्व जीवसूर्यी निद्रावश झाली आहे. पण त्या विचाच्या राशीला माझ्यावाचून (पतिविरहामुळे मीन तेवढी जाणी असल्यामुळे) कोणाचीही सोवत नाही.
- ११६९ माझ्या निष्ठुर प्रियकरापेक्षाही या रात्री अधिक निष्ठुर आहेत. कारण त्यांची दीर्घता दृदिंगत होत आहे.
- ११७० माझ्या अंतःकरणप्रमाणे माझे नेत्रही प्रियकरापर्यंत पोचले असते, तर त्यांना आपल्याच अशून्या पुरात पोहावे लागले असते.

अध्याय १८ — नेत्रांची विरह-वेदना

- ११७१ काजळ घातलेल्या या डोळ्यांनीच मला माझ्या प्रियकराचे दर्शन दिले. आणि स्फृणूनच ही असल्य विरहवेदना मला छकीत आहे. असे असूनही या डोळ्यांनीच का विलाप करावा?
- ११७२ त्या दिवशी दूरदृष्टी न राखता हे अंजनांकित नेत्र त्याच्याकडे घावले. आता आपल्या त्या अपराधाची लाज न वाटता ते दुःख का भोगीत आहेत?
- ११७३ काजळ घातलेले हे डोळे त्या दिवशी घार्हने व उत्सुकतेने घावले आणि आता तेच अथुपात करीत आहेत. हे हास्यास्पद नाही का?
- ११७४ काजळ घातलेल्या माझ्या या डोळ्यांना मला तीव्र व मरणप्राय वेदना दिल्या. आणि आता रहनरहून पाणी आटल्याने त्यांना रडताही येईनासे झाले आहे.

११७५ समुद्रपेक्षा विशाल आणि असत्य अशा कामवेदना निर्माण करून हे नेत्र आता स्वतः निदानाशाच्या वेदना भोगीत आहेत.

११७६ माझ्या ठिकाणी असत्य कामवेदना निर्माण करणारे हे नेत्र आता स्वतःच कसे संकटात सापडले आहेत ! फार उत्तम झाले ! (खोड मोडली !)

११७७ त्या दिवशी त्याच्याकडे हावरटपणाने दृष्टिक्षेप करणारे हे नेत्र रहूनरहून दुःख भोगून आतील पाणी आटल्यासुळे थकून जावोते !

११७८ त्याने एकदा मजबूर ब्रेम केले ते केवळ शब्दांनीच, अंतःकरणापासून नव्हे ! त्याला (पुन्हा) प्रत्यक्ष पाहिल्याचूलून माझ्या डोळ्यांचे समाधान होणार नाही !

११७९ तो दूर असेल तेव्हा त्याची मार्गप्रतीक्षा करीत असल्यासुळे डोळे निदावश होत नाहीत. प्रियतमाच्या आगमनानंतरही त्यांना निदेपासून दूर राहावे लागते. म्हणून त्यांना केव्हाही असत्य वेदनास तोंड यावे लागते.

११८० माझे डोळे जणू काही ढोल बडवून विरहवेदना व्यक्त करीत असताना गावातील लोकांना आमचे रहस्य समजणे कठीण नाही.

अध्याय ११९—निस्तेजतेची व्यथा

११८१ तो गेला तेव्हा त्याच्या जाण्यास मी संमती दिली. आता माझ्या शरीराच्या निस्तेजतेची व्यथा कोणास सांगू ?

११८२ माझ्या प्रियकरानेच निर्माण केले असल्याच्या अहंकाराने चढून जाऊन हा निस्तेजपणा माझ्या शरीरावर आकमण करू लागला आहे !

११८३ जाताना त्याने माझे लावण्य व लज्जा यांना हिरावून नेले आणि निस्तेजता व विरहव्यथा या दोन देण्यात्या त्याने मला दिल्या.

११८४ मी त्याचे चितन करते आणि गुणगानही करते आणि तरीही ही निस्तेजता ? ही शुद्ध फसवणूक आहे !

११८५ माझा प्रियकर निघून जाऊन तिकडे भटकतो आहे आणि इकडे हा फिकटपणा माझे शरीर व्यापून टाकतो आहे !

११८६ ज्याप्रमाणे दिवा विष्णयाची वाट अंधकार पाहात असतो, त्याचप्रमाणे आमच्या गाढ आलिंगनातून प्रियतम मुक्त होण्याची वाट हा फिकटपणा पाहात होता !

११८७ गाढ आलिंगनात भग असताना क्षणभरच मी वाजूस झाले. इतक्यात या फिकटपणाने मला आपल्या पकडीत घेतले !

११८८ “ही निस्तेज क्षाली आहे” असे म्हणणारे लोक आहेत. पण “त्याने हिचा त्याग केला” असे मात्र कोणी म्हणत नाही.

११८९ माझी संमती घेऊन गेल्यानंतर तो जर निरपराध व खुशाल असला, तर येऊ दे बापडा माझ्या शरीरावर निस्तेजपणा !

११९० माझा प्रियतम मला सोइन गेला म्हणून लोक जर त्याची निंदा करणार नसतील, तर माझ्या फिकटपणाला लोकांनी नावे ठेवली तरी चालेल !

अध्याय १२० — विरहाची तीव्रता

११९१ पतीचे पत्नीवर व पत्नीचे पतीवर प्रेम असले, म्हणजे रसाळ बेदाणा खाण्यासारखा त्यांना मीलनात आनंद प्राप्त होतो.

११९२ पतीचे प्रिय पत्नीवर प्रेम हे मेघांनी स्वर्गातून पृथ्वीवर केलेल्या पर्जन्यवृष्टीसारखे असते.

११९३ पतीचे पत्नीवर गाढ प्रेम असले म्हणजे त्यांच्या पुनर्मालिनानंतर “सुखमय एकत्र जीवन जगू” असे त्यांना अभिमानाने म्हणता येते.

११९४ ज्या ज्ञावर तिच्या पतीचे प्रेम नसते, तिला तिच्या मैत्रिणींनी वा अन्य खियांनी मान दिला, तरी ती खरी भाग्यवान होत नाही.

११९५ मी माझ्या पतीवर जसे प्रेम करते, तसे त्याने माझ्यावर जर केले नाही, तर त्याचा काय उपयोग ?

११९६ एकपक्षीय प्रेम हे पीडादायक असते. कावडीन्या दोन टोकांना तर सारखाच भार असला, तर जसा समतोल साधतो, तसे दोन्ही पक्षांचे एकमेकांवर सारखेच प्रेम हवे.

११९७ पक्षपाती होऊन कामदेव मला एकटीलाच व्यापून राहिला आहे. त्याला माझे दुःख व शोक यांची कल्पना नाही काय ?

११९८ पतीकडून गोड शब्दही वाढ्यास न येता जिला आपले आयुष्य कंठावे लागते, अशा पत्नीपेक्षा अधिक कठोरहृदयी कोणी नाही.

११९९ (पुनरागमनानंतर) माझ्या प्रिय पतीने माझ्यावर प्रेम दाखविले नाही, तरी (इतरांनी काढलेले) त्यांच्या प्रशंसेचे उद्गार माझ्या कानांस गोड लागतात.

१२०० हे हृदया, तुझे भले होवो ! भावनाशन्य प्रियतमापुढे तु आपल्या दुःखाचा पाढा वाच. ठीक आहे ! (पण) तुझा तो प्रयत्न समुद्र कोरडा करण्यासारखा (निष्फल) आहे !

अध्याय १२१—शोकमय सृति

प्रियकर :

१२०१ प्रेमार्जी माझुरी मद्यापेक्षाही अधिक आहे. कारण प्रेमाच्या केवळ स्मृतीनेच अत्यानंद होतो.

१२०२ प्रियतमेचे स्मरण करताच दुःखाचा नायनाट होतो. खरोखरच श्रेम हे किती आनंददायक आहे!

प्रेयसी :

१२०३ शिंक येते येतेशी वाटताच जिरली! काय माझा प्रियकर माझे स्मरण करताच करताच पुन्हा मला विसरला?

१२०४ माझ्या हृदयात त्याचे नित्य वास्तव्य आहे. मलाही त्याच्या हृदयात तसेच स्थान आहे का?

१२०५ त्याच्या हृदयात प्रवेश करण्यास मला प्रतिबंध करताना, माझ्या हृदयात मात्र वारंवार प्रवेश करण्याची त्याला लाज कशी वाटत नाही?

१२०६ त्याच्या संगतीत घालविलेल्या दिवसांच्या स्मृतीच्या वळावरच मी जीवन कंठीत असते. नाहीतर मी जिवंतच कशी राहिले असते?

१२०७ त्याच्या संगतीत घालविलेले मधुर दिवस मी विसरले नाही. त्यांच्या स्मरणानेच माझे अंतःकरण जळू लागते. विस्मरणासे माझी काय अवस्था होईल?

१२०८ माझ्या प्रियतमाचे मी किंतीही स्मरण केले, तरी तो रुट होत नाही. यामुळेच त्याच्या प्रेमाचे दर्शन होत नाही का?

१२०९ “आपण निरंतर एकच आहोत” असे तो (जाण्यापूर्वी) म्हणाला होता. असे असूनही त्याच्या निष्ठुरपणाची शंका घेऊन मी आपले प्राण (उपीच) का घिजवीत आहे?

१२१० चंद्रा, चिरंजीव हो! मला सोडून गेल्यानंतरही ज्याचे वास्तव्य माझ्या हृदयात आहे, त्याला मी डोळ्यांनी समक्ष पाढीपर्यंत अस्तास जाऊ नको! स्थिर राहा!

अध्याय १२२—स्वप्न-कथन

प्रेयसी :

१२११ माझ्या प्रियकराकडून संदेश घेऊन त्याचा दृत माझ्या स्वप्नात आला. हा उत्सव मी कसा साजरा करू?

- १२१६ माझे अंजनांकित मीनाहुती नेत्र जर माझ्या विनंतीवरून निद्रावश झाले, तर स्वप्रात दर्शन देणाऱ्या माझ्या प्रियकरासमोर मी आपली व्यथा प्रकट करीन.
- १२१७ मी जागी असताना तो मला केव्हाच भेटत नाही. स्वप्रात होणाऱ्या त्याच्या दर्शनामुळेच तर मी जिवंत राहिले आहे.
- १२१८ मी जागी असताना तो मला केव्हाच भेटत नाही. त्याचे दर्शन मला स्वप्रात होते. म्हणून स्वप्रसृष्टी ही माझ्या भाग्याचीच गोष आहे.
- १२१९ मी जागी असताना झालेली आमची भेट ही तर आनंददायक होतीच. पण तसेच नुकतेच स्वप्रसृष्टीत झालेले आमचे मीलन हेही भाग्याचेच होते.
- १२२० जागृती नावाची अवस्थाच जर अस्तित्वात नसती, तर स्वप्रसृष्टीत भेटणारा माझा प्रियकर माझ्यापासून दूर झालाच नसता.
- १२२१ मी जागी असताना मला संतुष्ट न करणाऱ्या माझ्या प्रियतमाला स्वप्रसृष्टीत मला त्रास देण्याचा काय अधिकार आहे ?
- १२२२ स्वप्रसृष्टीत तो माझ्या बाहुंच्या मिठीत विसावतो. जागी होताच मात्र तो त्वरेने माझ्या हदयात प्रवेश करतो.
- १२२३ ज्यांना स्वप्रसृष्टीत भेटणारे प्रियकर नाहीत, त्या जिंया माझा प्रियकर मला जागेपणी भेटत नाही म्हणून त्याला दोष देतात.
- १२२४ “ मी जागी असताना माझा प्रियकर मला टाकून गेला ” असे या गावातील जिंया म्हणतात. तो मला स्वप्रात येऊन भेटतो हे त्यांना माहीत नसते !

अध्याय १२३ – सायं-वेदना

प्रेयसी :

- १२२५ हे संघ्ये, तुझे कल्याण असो ! तू संघ्या नाहीस. प्रेमिकांचे प्राण हरण करणारे तू शब्द आहेस !
- १२२६ संघ्ये, चिरंजीव हो ! तुझी दृष्टी मंद झाल्यासारखी दिसते. तुझा प्रियकरसुदा माझ्या प्रियकराप्रमाणे कठोर हदयी झाला आहे काय ?
- १२२७ संघ्येच्या आगमनसमधी पूर्वी केवळ प्रकाश घुसर होत असे. आता त्या वेळी जीवनाविषयी तिरस्कार व भीती वाढ लागतात.
- १२२८ माझा प्रियकर दूर गेला असताना संघ्या जेव्हा येते, तेव्हा ती वधभूमीकडे येणाऱ्या सशब्द वधकासारखी दिसते.
- १२२९ प्रातःकाळावर मी काय उपकार केले आहेत आणि सायंकाळची काय हानी केली आहे, कोणास ठाक्क ?

१२२६ माझा प्रियकर मला सोडून जाण्यापूर्वी सायं-वेदना कशा असतात याची मला कल्पना नक्हती !

१२२७ प्रेमव्यथारूपी ही कलिका प्रातःकाळी मूक व आकाराने लहान असते. दिवसा-बरोबर ती त्रिंदिगत होत जाते, व सायंकाळी तिचा पूर्ण विकास होऊन ती मला अतीव पीडा देते.

१२२८ गोपाळाची मुरली ही सायंकाळी मला अभीसारखी जळजळीत व माझ्या वधार्थ येणाऱ्या प्राणघातक शळ्यासारखी वाटते.

१२२९ सायंचायांनी माझे मन जसे गोंधळून जाईल, त्याचप्रमाणेच या गावातील लोकांनी मनेही गोंधळून जाऊन शोकमग्न होतील.

१२३० द्रव्यार्जनासाठी दूर गेलेल्या माझ्या प्रियकराचे स्मरण करीत करीत, आतापैर्यत देहास सोडून न जाता मागे राहिलेला माझा प्राण, सायंकाळाच्या आगमनाने आता वाहेर जाऊ पाहात आहे.

अध्याय १२४ — शरीर सौंदर्याची क्षीणता

सर्वी :

१२३१ आपल्याला येथे सोडून तो प्रवासाला गेल्यानंतर तुळया कमलनेत्रातील दृष्टी क्षीण झाल्यामुळे सुंदर फुलांच्या दर्शनानेही तूळिंजित होत आहेस.

१२३२ अशुपात कूळन क्षीण व निस्तेज झालेले तुळे नेत्र जणू काढी प्रियकराच्या प्रेमाच्या अभावाचीच घोषणा करीत आहेत.

१२३३ प्रथम मीलन-दिनी आनंदाने पुष्ट दिसणारे तुळे वाहू आता क्षीण झाले असून विरहवेदना व्यक्त करीत आहेत.

१२३४ प्रियतमाच्या विरहापूर्वी पुष्ट असलेले तुळे वाहू सौंदर्यहीन होऊन इतके क्षीण झाले आहेत, की सुवर्णाची वाहुभूषणे शिथिल झाली आहेत.

१२३५ शिथिल झालेली वाहुभूषणे व सौंदर्यहीन आणि क्षीण झालेले तुळे वाहू प्रियकराची निष्ठुरताच व्यक्त करीत आहेत. -

प्रेयसी :

१२३६ वाहुभूषणे शिथिल झाली असली आणि वाहू क्षीण झाले असले, तरी तू माझ्या प्रियतमाला निष्ठुर म्हणून दूषणे दिलीस, याचे मला दुःख होते.

१२३७ हे हळथा, माझे वाहू क्षीण झाल्याची व लोकप्रवाद मात्र वाढत असल्याची वार्ता माझ्या प्रियतमास एकवून तुला काय मोठेपणा मिळवावयाचा आहे ?

प्रियकर :

- १२३८ एकदा तिचे वाहू माझ्या घट मिठीत असताना मी ते थोडे शिथिल सोडले.
वाहुभूषणांनी मंडित अशा माझ्या भोळ्या प्रियेचा भालप्रदेश विवर्ण झाला !
- १२३९ आम्ही घट मिठीत असताना मंद वाञ्याची छुक्क आमच्यामध्ये शिरली.
माझ्या भोळ्या प्रियेचे शीतल आणि विशाल नेत्र निस्तेज होऊ लागले.
- १२४० माझ्या प्रियतमेच्या भालप्रदेशावर विवर्णात लवकर पसरलेली पाहून नेत्रांच्या
निस्तेजतेला अधिक दुःख झाले.

अध्याय १२५ — स्वगत चितन

प्रेयसी :

- १२४१ हे हृदया, थोडासा नीट विचार करून माझ्या या असाध्य रोगावर उपयोगी
पडेल असे एखादे औषध तू सुन्नविणार नाहीस काय ?
- १२४२ हे हृदया, धन्य आहेस तू ! त्याचे माझ्यावर प्रेम नसताना तुझा विलाप
म्हणजे केवळ मूर्खपणा होय !
- १२४३ हे हृदया, येथे राहून तू त्याच्यासाठी का शोक करीत आहेस ? तुझ्या
शोकाला कारण असलेल्या माझ्या प्रियकराला तुझे स्मरणसुद्धा नाही.
- १२४४ हे हृदया, तू माझ्या प्रियकराकडे जाताना माझ्या नेत्रांना वरोवर घेऊन जा.
त्याच्या दर्शनासाठी ते इतके भुकेले आहेत, की ते येथे मलाच खाऊन
टाकतील !
- १२४५ त्याच्या भेटीसाठी मी इतकी उत्सुक असताना तो मात्र तशी उत्सुकता
दाखवीत नाही, म्हणून हे हृदया, तो आपला शबू समजून त्याचा नाद
आपण सोडून देऊ का ?
- १२४६ दुःखाचे सांत्वन करण्यासाठी तो जेव्हा आलिंगन देईल तेव्हा प्रथम कोप
आल्याचे ढोंग करून तू त्याच्या मिठीत शिरांील. हे हृदया, तुझा आताचा
शोक हा खोटा आहे !
- १२४७ माझ्या भल्या हृदया, तू एक तर प्रेमाचा, नाहीतर लज्जेचा त्याग कर. या
दोहोचा भार एकाच वेळी मला सहन करता येणार नाही !
- १२४८ हे माझ्या भोळ्या हृदया, त्याचे प्रेम नसल्यामुळे एकीकडे तू शोक करीत
आहेस, तर त्याच वेळी त्याच्या मागे धावतोही आहेस, मूर्ख आहेस झाले !

१२४९ हे हृदया, माझ्या प्रियकराच्या वास्तव्य तर माझ्या अंतःकरणातच आहे. मरा तू कोणाच्या मागे लागून भटकतो आहेस?

१२५० माझ्यावर प्रेम न करता ज्याने माझा त्याग केला, त्याला मी माझ्या हृदयात आश्रय दिला, तर माझ्या सौंदर्याची अधिकच हानी होईल!

अध्याय १२३—लज्जेचा त्याग

प्रेयसी :

१२५१ विनयाचा अडसर घालून बंद केलेला निषेचा दरवाजा कामदेव आपल्या कुन्हाडीने फोडील!

१२५२ कामदेव निर्दय व बलवान आहे. मर मध्यरात्रीही माझ्या मनावर तो आपला अधिकार चालवतो!

१२५३ मी कामदेवाला माझ्या अंतःकरणात दडवून ठेवते. पण पूर्वसूचना न देता तो अबानक शिकेसारखा प्रकट होतो.

१२५४ मी स्वतःला खीसुलभ लज्जेच्या आवरणात सुरक्षित समजत होते. पण ते आवरण फाहून टाकून कामदेव अंतःकरणावाहेर येकलन प्रकट होतो.

१२५५ आपणास टाकून जाणाऱ्या प्रियकराच्या मागे न लागण्याइतका स्वाभिमान प्रेमब्यथेने पीडित झालेल्या प्रेयसीला राहात नाही!

१२५६ जो माझा द्रेष करतो, त्याच्यामागे लागण्यास मला भाग पाढणारी माझी ही विरहब्यथा किती गौरवशाली आहे पाहा!

१२५७ माझी इच्छा जर माझ्या प्रियकराने पूर्ण केली, तर लोक जिला लज्जा म्हणतात, ती भावना मी विसर्हन जाईन.

१२५८ माझ्या युक्तिवान आणि बंचक प्रियकराची नम्र वचने म्हणजे खोच्या विनय-शीलतेवर उगारलेली शाळेच नव्हेत काय?

१२५९ रोषाचे प्रदर्शन करण्याच्या मिषाने मी प्रियतमाकडे गेले. पण जबळ जाताच माझ्या हृदयाने मला फसविले, आणि मी त्याच्या मिठीतच सापडले!

१२६० मेण अग्रीजवळ गेले म्हणजे वितक्त्याविना जसे राहात नाही, तसेच प्रेयसीचे हृदय प्रियकराच्या सान्निध्यात गेल्यानंतर कोथवशतेचे ठोंग करू शकत नाही!

अध्याय १२७ — परस्परांची मार्गप्रतीक्षा

प्रेयसी :

१२६१ प्रियतमाचा वाट पाहून नेत्रांचे तेज क्षीण झाले, दृशी मंद झाली, आणि विरह झाल्यापासूनचे दिवस मोजता मोजता हाताची बोटे झिजत चालली!

१२६६ हे अलंकारमंडित स्त्रिये, आजही जर मी त्यास विसरून गेले, तर माझे सौदर्य नष्ट होऊन ही बाहुभूषणेही गळून पडतील !

१२६७ विजयाच्या आकांक्षेने व उत्साहाचे साहाय्य घेऊन दूरवेशी गेलेल्या माझ्या प्रियकराची वाढ पाहात मी अजूनही जिवंत आहे !

१२६८ दीर्घ विशेषगानंतर माझा प्रियकर परत येणार आहे व माझ्यावर प्रेमाचा वर्षीव करणार आहे, या कल्पनेनेच माझे हृदय आनंदाने फुलून गेले आहे.

१२६९ (प्रस्थागमनानंतर) माझ्या प्रियकराकडे नेत्रांची तुऱ्यी होईपर्यंत मी एकदा पाहिले, की माझ्या कोमल बाहुंवर आलेली निस्तेजता तत्काल दूर होईल !

१२७० माझ्या प्रियकराला एक दिवस परत येऊ या, त्याला ठोळे भरून पाहताच माझी विरहवेदना तत्काळ पळून जाईल !

१२७१ नयनात्रमाणे शिंग असणारा माझा प्रियकर परत आल्यानंतर त्याच्याशी प्रेमकलह करू, की त्याला मिठी मारू, की दोन्हीही एकदम करू ?

प्रियकर :

१२७२ राजाने आपले (युद्धाचे) कर्तव्य (पुरे) कहून यश संपादन करावे; इकडे मी माझ्या प्रियेच्या आलिंगनात आजची सायंकाळ साजरी करीन !

१२७३ दीर्घकाळपर्यंत दूर गेलेल्या आपल्या प्रियजनाची मार्गश्चतीक्षा करणारांना एक दिवस सात दिवसांसारखा दीर्घ वाढतो !

१२७४ दीर्घकालीन विरहामुळे भमहदय होऊन धरणीवर कोसळलेल्या (गतप्राण) प्रेयसीचिंच दर्शन ब्हावयाचे असेल, तर धरी परतपण्याचा आणि मीलनाच्या प्रतीक्षेचा काय उपयोग ?

अध्याय १२८ — संकेताची अभिव्याकृति

प्रियकर प्रेयसीस :

१२७५ तू लपविष्ण्याचा कितीही प्रयत्न केलास तरी तुझे अंजनांकित नेत्र तुऱ्या प्रतिबंधास न जुमानता काही तरी सांगू पाहात आहेत !

प्रियकर सखीस :

१२७६ बांबूसारखे बाहु धसलेल्या या सुंदरीचे लावण्य माझ्या ढोळ्यांत मावत नाही. आणि तिचा स्वभाव बांबूसारखाच सरक आहे.

१२७७ सफटिकमाला ओवलेल्या सूत्रात्रमाणे या खुंदरीच्या अंतःकरणात (वाहेऱून न दिसाऱ्यारे) काही तरी गूढ आहे.

१२७४ अर्थांमीलित कलिकेतील मंद सुंधाप्रमाणे या सुंदरीच्या मंद स्मितात काही तरी गृह आहे.

१२७५ घट चुढा भरलेल्या या सुंदरीच्या मनात ज्या युक्त्या आहेत, त्यांचा उपयोग माझी विरहवेदना सौभ्य करण्यासाठी औषधासारखा झाला.

प्रेयसी सखीस :

१२७६ त्याच्या आताच्या गाढ आलिंगनाने मी तृप्त आणि सुखी झाले असून पूर्वीच्या विरहवेदना आणि त्याच्या प्रेमाविषयी मला असलेला संशय यांचे निराकरण करण्याचे सामर्थ्य त्यात आहे.

१२७७ शीतल समुद्रतीराचा स्वामी अशा माझ्या प्रियकरापासून होणाऱ्या माझ्या वियोगाची कल्पना माझ्यापूर्वी माझ्या कंकणांना आली होती.

१२७८ माझा प्रियकर मला काळच सोडून गेला. पण एका दिवरातच माझे शरीर एका आठवड्याने वृद्ध झाले आहे, असे त्याच्या निस्तेजपणाकडे पाहून वाटते.

सखी प्रियकरास :

१२७९ तिने आपली (शिथिल) कंकणे पाहिली. नंतर तिची दृष्टी तिच्या (निस्तेज झालेल्या) वाढूकडे गेली आणि शेवटी तिने आपल्या (कुण झालेल्या) पावलांकडे पाहिले. इतक्याच गोष्टी तिने केल्या.

प्रियकर सखीस :

१२८० विरहवेदना आणि वियोगास यावयाचा नकार यांची अभिव्यक्ती नेत्रांच्या द्वारे करण्याची सुंदर खियांची विशिष्ट पद्धती आहे.

अध्याय १२९ — मीलनाची उत्सुकता

प्रेयसी :

१२८१ केवळ स्मरणाने सुख व दर्शनाने आनंद देण्याचे सामर्थ्य मदिरेत नाही. पण प्रेमात ते आहे.

१२८२ प्रेमाचे प्रमाण ताडाएवढे वाढले, तरी कलहाचे प्रमाण तिळाइतकेही असता कामा नये.

१२८३ माझा प्रियकर माझ्या सुखाचा विचार न करता त्याला हवे असेल तसे वागतो. हे जरी खरे असले, तरी त्याला मी डोळयांनी पाहिल्यावाचून माझ्या हृदयाचे समाधान होणार नाही.

१२८४ हे सखे, मी त्याच्याकडे कलह करण्याच्या उद्देशाने गेले खरी. पण माझ्या हृदयास त्या उद्देशाचा विसर पडला, आणि ते त्याला मिठी मारण्यास उत्सुक झाले.

१२८५ नेत्रांत शाळाकेने अंजन घालताना नेत्रांना ती शाळाका जंशी दिसत नाही, त्याच्यप्रमाणे माझा प्रियकर माझ्या सन्तिव असतानाही त्याचे दोष मला दिसत नाहीत !

१२८६ माझ्या प्रियकराच्या सान्निध्यात मी असले, म्हणजे त्याचे दोष मला दिसत नाहीत. पण तो दूर जाऊन दिसेनासा झाला, म्हणजे त्याच्या दोषांवाचून दुसरे मला काहीच दिसत नाही.

१२८७ प्रबाहावरोवर आपण वाहात जाऊ हे ठाऊक असता जाणून दुजून त्या प्रबाहात कोणी उटी घेत नाही; त्याच्यप्रमाणे आपणास थीर धरवणार नाही हे ठाऊक असताना प्रेयसीने कलहाचे सौंग का करावे ?

सखी :

१२८८ मध्यपानामुळे प्राप्त होण्याच्या अपकीर्तीची जाणीव असूनही मध्याची मथसेवन करतो. हे वंचका, तुझे हृदय तिला मध्यासारखे वाटते.

प्रियकर स्वगत :

१२८९ प्रेम हे कुमुमापेक्षा कोमल असते. त्याचे 'खरे स्वरूप फारच थोड्यांना माहीत असते.'

१२९० तिच्या नेत्रांत कोधाची भावना होतीच. पण आमची गाठ पडताच माझ्यापेक्षा मीलनाची घाई तिलाच अधिक दिसली.

अध्याय १३० — हृदयाशी संवाद

प्रेयसी :

१२९१ हे हृदया, त्याचे हृदय त्याच्याशी सहकाऱ्ये करते आणि हे पाढूनही तू मात्र माझ्याशी सहकाऱ्ये करीत नाहीस !

१२९२ हे हृदया, त्याचे तुळ्यावर प्रेम नाही हे उघड अहे, असे असूनही त्याचा तुला विरोध नाही अशा समजूतीने तू त्याच्याजवळ कशासाठी जातोस ?

१२९३ विपद्ग्रस्तांस कोणी मित्र नसतात, अशा समजूतीने, हे हृदया, तू माझा त्याग करून त्याच्यामागे धावतो आहेस का ?

१२९४ त्याच्याजबळ प्रेमापवीं तू रोपाचे प्रदर्शन करावयाचे होते. (मी सांगूनही तु तसे केले नाहीस म्हणून) यानंतर अशा गोष्टी तुळ्याजबळ कोण बोलेल ?

१२९५ विरहकाळी माझे हृदय भीतिग्रस्त होते. मीलनानंतरखी (पुन्हा वियोग होईल या घंकेने) त्याला भीती वाटते. एकूण माझ्या हृदयामागचे भय आणि दुःख काही टळत नाही.

१२९६ एकांतवासात मी त्याचे संदैव चितन करीत असते. तेव्हा माझे हृदय मला जणू खालजन्य डाकावयास निघते.

१२९७ प्रियकराळा विसर्णन जाण्याइतका स्वाभिमान माझ्या मूळे हृदयात उरला नाही. त्याच्या तावडीत भी सापडल्यासुले माझ्या (श्रीमुलम) विनयाचेही मला विस्मरण झाले आहे.

१२९८ माझ्या वियकराळी निंदा केली तर आपली अपकीर्ती होईल या कल्पनेने माझे हृदय त्याच्या केवळ गुणांचेच चितन करीत जिंकत राहिले आहे.

१२९९ आपल्या विपत्काळी आपले स्वतःचेच हृदय जर आपणास साहाय्य करणार नसेल, तर दुसरे कोण करणार ?

१३०० आपलेच हृदय आपल्याशी स्वकीय भावनेने वागत नाही, तेव्हा वाहेरचे लोक आपल्याशी कुटुंबियांसारखे वागत नाहीत, हे स्वाभाविकच आहे.

अध्याय १३१ — प्रेम-कल्पह

सर्वी प्रेयसीस :

१३०१ थोडा वेळ रागावल्याचे सोंग कर आणि आलिंगन न देता दूर राहा. या रागावल्याच्या वेदना त्याला कशा जाणवतात, ते तरी आपण पाहू या.

१३०२ प्रेमिकांच्या कलहाचे प्रमाण स्वायपदाथातील मिठासारखे असते. त्याचा अनिरेक हीता कामा नये.

प्रेयसी :

१३०३ रागावल्याचे सोंग करणाऱ्या प्रेयसीला आलिंगनसुख न देणे म्हणजे आधीच व्यथित झालेल्या चित्तावर आणली तीव्र दुःख लादाऱ्यासारखे आहे.

१३०४ रागाचे सोंग केलेल्या प्रेयसीची समजूत न घालणे म्हणजे कोमेजलेल्या वेळील्या मुळावर घाव घालाऱ्यासारखे आहे.

प्रियकर :

१३०५ कुमुमनयना पतनीने केलेले प्रेमकलहाचे प्रदर्शन हे देतील गुणवान पतीला आकर्षक वाटण्यासारखे आहे.

१३०६ लहान मोठे प्रेमकलह ज्यात नाहीत असे जीवन म्हणजे एकतर अगदी कचला किंवा पिकून अधिक झालेल्या फलासारखे आहे.

१३०७ दीर्घ विरहानंतरचे मीलन लवकर होणार की विलंबाने, अशी एक दुःखदायक शंका प्रेमकलहाच्या प्रसंगी येत असते.

१३०८ तुझे दुःख प्रेमलपणाने ऐकून घेण्यासारखे तुळ्याजवळ कोणी नसताना, तुळ्या दुःख करण्याचा काय उपयोग ?

१३०९ शीतल छायेत घमून केलेले जलपान हे अधिक संतोषदायक असते. त्याचप्रमाणे प्रेमकलह व्हावयाचा तो डियतम जनात आला, तरच तो मधुर होतो.

प्रेयसी :

१३१० पूर्वी माझा त्याग करून मला दीर्घ विरहवेदना भोगावयास लावण्याप्रियतमावरोबर होणाऱ्या आनंददायक मीलनाची मला उत्सुकता आहे.

अध्याय १३२ — प्रेमकलहातील मूर्खता

प्रेयसी :

१३११ (प्रियकरास उद्देश्य) सर्वेच खिया आपल्या नेत्रांनी तुला जण खाकन दाकतात. (व तूल्यांना वश होतोस) तुळ्या छातीवर मी नाही विसावत !

१३१२ मी कोपाकुल असताना त्याने शिंक दिली. त्याला वाटले की, “ शतायुथी हो ! ” असे मी त्याचे शुभचिन्तन करीन.

प्रियकर :

१३१३ मी एकदा पुष्पमाला धारण केली तर ती कोधवश होऊन म्हणाली, “ (दुसऱ्या) कुणाला दाखविण्यासाठी ती घेतली आहेस ? ”

१३१४ मी एकदा म्हटले, “ सर्वांपेक्षा तुळ्यावर माहे अधिक प्रेम आहे. ” रुष होऊन तिने प्रश्न केला, “ आणखी कोणापेक्षा ? ”

१३१५ “ या जन्मात मी तुळ्या त्याग करणार नाही ” असे तिच्या भयनिवारणार्थ मी तिला आश्वासन दिले. (पुढील जन्मी काय होणार या शंकेने) तिचे होठे अंगूंनी भरून आले !

१३१६ मी तिला म्हटले, “ विरहकालातही मला तुझे स्मरण होत असे. ” तिने फणकाऱ्याने मला विचारले, “ पण त्यापूर्वी मला विसरलातच कसे ? ” आणि माझ्या मिठीत न येता ती दूर जाऊन बसली.

१३१७ मला एकदा शिक आली. तेव्हा तिने (नेहमीच्या संवर्थाने) “ शतायुधी हो ! ”
असा आशीर्वाद दिला. पण लागलीच तिने विचारले “ कोणाऱ्या आठवणी-
मुळे ही शिक आली ? ”

१३१८ पुन्हा एकदा मला शिक आली, पण मी ती दाबली. तिने तत्काळ विचारले ,
“ कोणत्या प्रियेनी आठवण त. माझ्यापासून लपवून ठेवतो आहेस ? ”

१३१९ ती रुष जाली असता मी तिनी समजूत धालून तिला शांत करण्याचा प्रयत्न
केला. तेव्हा ती महणाली, “ दुसऱ्यांचीही त. अशीच समजूत धालतोस का ? ”

१३२० तिच्या सौदयची कौतुक करीत मी तिच्याकडे मुकाब्लाने पाहात होतो. ती
रुष होक्कन महणाली, “ माझ्याकडे इतके पाहात असताना विचार कोणीचा
करीत आहेस ? ”

अध्याय १३३ — प्रेमकलहातील आनंद

प्रेयसी :

१३२१ माझ्या वियकराऱ्या अंगी काहीच दोष नाहीत. पण कृतककोपामुळे त्याच्या
आलिंगनातील सुख अधिक प्रमाणात प्रत्ययास येते.

१३२२ अल्पजीवी कृतककोपामुळे प्रेम प्रथम कमी होक्कन त्रास होतो खरा. पण
त्याचा पुन्हा विकास होतो तो अधिक मनोहर असतो.

१३२३ पृथ्वी आणि जल यांच्या एकजीव मित्रणाप्रमाणे पतिपत्नीच्या मनाचे मीलन
ज्या प्रेमकलहातील होते, त्यापेक्षा स्वर्गलोक काही वेगळा असतो का ?

१३२४ गाढ आलिंगनानंतर झालेल्या प्रेमकलहात माझ्या हृदयावर आधात करणारे
शब्द दडलेले असते.

प्रियकर :

१३२५ स्वतःच्या अंगी काही दोष नसले, तरी प्रेमकलहाऱ्या निमिलाने प्रियेच्या
कोमळ वाहूच्या आलिंगनापासून काही काळ दूर राहण्यातही काही आनंद
आहे.

१३२६ अन्नाच्या भक्षणापेक्षा पचनातन्त्र अधिक आनंद असतो. त्याचप्रमाणे प्रेम हे
मीलनापेक्षा कलहातीन अधिक आनंदायक असते.

१३२७ प्रेमयुद्धात शरणागती पतकरणारा पक्षच विजयी होतो. कलहातरच्या मीलनात
याचा प्रत्यय येतो.

१३२८ (प्रेमकलहानंतर ज्ञालेल्या मीलनातून मुक्त ज्ञाल्यावर) प्रेमकलहोतर ज्ञालेल्या
मीलनात प्रेयसीच्या भालप्रदेशावर स्वेदविंदू आले आहेत. असाच प्रेमकलह
आणि त्यानंतरचे मीलन यांचे मुख पुन्हा मिळेल का?

१३२९ तेजस्वी अलंकार धारण केलेल्या या सुदरीने पुन्हा प्रेमकलह करावा, मी
तिची समजूत करीत राहावे, आणि तोपर्यंत ही रात्र लांबतच राहावी!

१३३० प्रेमकलहाने प्रेमाला अधिक माधुरी येते. त्यानंतरच्या मीलनाने कलहातील
आनंद वाढतो.

* * *

विषय-सूचि

विषय	अध्याय	पृष्ठ	विषय	अध्याय	पृष्ठ
बक्षोध	३१	३६	चिरकालीन मैत्री	८१	५८
अनासवित	३७	४३	तत्त्वबोध	३६	४२
अनालस्य	६१	७३	तपश्चर्या	२७	३२
अनित्यता	३४	४०	थोरवी	२७	३१
अव्यभिचार	१९	१८	थोरांचा अपमान	९०	१०६
असत्य विरह	११६	१२४	थोरांचे साहाय्य	४५	५६
अस्तेय	२९	३४	दया हष्टि	५८	७०
अहिंसा	३३	३९	दयाकृपणा	२५	३०
अंतःशत्रू	८९	१०१	दान	२३	२७
आतिथ्य	९	११	दास्तिथ	१०५	१२१
आत्मसंयमन	१३	१६	दीर्घायोग	६२	७४
इंगितज्ञान	७१	८१	दुर्ग	७५	९०
ईशस्तुति	१	२	दुष्ट शासन	५६	६८
उत्साह	६०	७२	दुष्टांशी मैत्री	८२	११
औषधी	९५	१११	दूत	६९	८३
कर्तव्यनिष्ठा	२२	२५	दृढ कार्यक्षमता	६७	८०
कार्यपद्धति	६८	८१	दैव	३८	४६
कीर्ति	२४	२८	दोष-निर्मूलन	४४	५५
कुलीनता	९६	११३	दंभाचरण	२८	३३
कुलोत्कर्ष	१०३	११९	शूत	९४	११०
कुर्संगतीचा त्याग	४६	५७	धन संपादनाचे मार्ग	७६	९२
कृतज्ञता	११	१४	धर्माचे सामर्थ्य	४	६
कृषि	१०४	१२०	निलोंभिता	१८	२१
कूर शासन	५७	६९	निस्तेजतेची व्यथा	११९	१३६
खोटी मैत्री	८३	१००	निंदा	१९	२३
गुप्तचर	५९	७१	निःपक्षपात	१२	१५
गृहस्थ-जीवन	५	७	नीचपणा	१०८	१२४
चारित्र्य	११	११६	नेत्रांची विरह-वेदना	११८	१३५

विषय	अध्याय	पृष्ठ	विषय	अध्याय	पृष्ठ
न्यास्य शासन	११	६६	वक्तुत्व	६५	७८
परपीडा	३२	३८	विचारपूर्वक निवड	५७	६२
परस्परांची मार्गप्रतीक्षा	१२७	१४३	विद्याभ्ययन	४०	५१
पञ्जन्य महिमा	२	३	विद्याराहित्य	४१	५२
पापभीरूता	२१	२५	विनयशीलता	१०२	११६
प्रवाद-स्फोट	११५	१३३	विनयाचा त्याग	११४	१३२
प्रेम कलह	१३१	१४६	विपत्तीत धैर्य	६३	७५
प्रेमकलहांतील आनंद	१३३	१४८	विरहाची तीव्रता	१२०	१३७
प्रेमकलहांतील सूक्ष्मता	१३२	१४७	विरहिणीचा विलाप	११६	१३४
प्रेम-महिमा	११३	१३१	विवेकपूर्वक कर्म	४७	५८
प्रेम-संकेत	११०	१२८	विश्वासार्ह अधिकारी	५२	६३
बुद्धिमत्ता	४३	५३	वेद्या	१२	१०८
बुद्धिहीनता	८१	१०२	वैराचा महिमा	८७	१०३
बंधुजनांचे पोषण	५३	६४	व्यर्थ प्रलाप	२०	२४
मत्सर	१७	२१	शक्ति-मापन	४८	५९
मथ्यपान	१३	१०९	शत्रुत्व	८६	१०१
मधुर भाषण	१०	१२	शत्रुच्या सामर्थ्याची जाणीव	८८	१०४
मानापमान	१७	११४	शरीर सौंदर्याची क्षीणता	१२४	१४०
मित्र-परीक्षा	८०	९७	शुद्धाचरण	६६	७९
मीलन-सुख	१११	१२९	शोकमय स्मृति	१२१	१३८
मीलनाची उत्सुकता	१२९	१४४	श्रवण	४२	५३
मूर्खपणा	८४	१०१	श्रोतृपरीक्षा	७२	८६
मैत्री	७९	९६	सत्यवचन	३०	३२
मंत्री	६४	७७	सदाचरण	१८	१३
मांसाहार	२६	३१	समाधीटपणा	७३	८३
यति-महिमा	३	४	सहधर्मिणीचे गुण	६	८
याचना	१०६	१२२	सहनशीलता	१६	१९
याचनेची भीति	१०७	१२३	सायंवेदना	१२३	१३९
योग्य संवीचा लाभ	४९	६०	सावधानता	५४	६१
राजसभेतील वर्तन	७०	७४	सुसंस्कृतता	१००	११६
राजाचे गुण	३१	५०	सैन्याची प्रतिष्ठा	७८	९१
राज्य	७४	८१	सैन्याचे महत्त्व	७७	९४
लज्जेचा त्याग	१२६	१४२	स्त्रैणपणा	९१	१०७

विषय	अध्याय	पृष्ठ	विषय	अध्याय	पृष्ठ
स्थान-माहात्म्य	५०	६१	संन्यास	३५	४१
स्नेहसंपदा	८	१०	संपत्तीचा सद्व्यय	१०१	११७
स्वगत चित्तन	१२५	१४१	सौंदर्य दर्शनाची प्रतिक्रिया	१०९	१२८
स्वप्न कथन	१२२	१३८	सौंदर्य प्रशंसा	११२	१३०
संकेताची अभिव्यक्ति	१२८	१४३	हृदयाशी संवाद	१३०	१४९
संततीचा लाभ	७	९		—	

महाराष्ट्र राज्य साहित्य-संस्कृति मंडळ
भाषांतरमालेतील प्रकाशने :

- इस्लामची जीवनपद्धती — प्रा. अ. प. सूर्यवंशी
(जफर शरीफलिखित 'कानून-इ-इस्लाम' चा अनुवाद)
- इस्लामची सामाजिक रचना — श्री. श्रीपाद केळकर
(रुबेन लेब्हीलिखित *Social Structure of Islam* चा अनुवाद)
- खडगहस्त की संन्यस्त (भाग १) — श्री. गो. वि. वेश्य
(स्टांदाललिखित *Scarlet and Black (Part I)* चा अनुवाद)
- युद्ध आणि शांती — प्रा. आ. ना. पेडणेकर
(डॉलस्टॉयलिखित *War and Peace* चा अनुवाद)
- मी इझाडोरा — श्रीमती रोहिणी भाटे
(इझाडोरा डंकनलिखित *My Life* चा अनुवाद)
- स्ट्रॉविन्स्कीचे सांगीतिक सौंदर्यशास्त्र — प्रा. अशोक दा. रानडे
(इगॉर स्ट्रॉविन्स्कीलिखित *Poetics of Music* चा अनुवाद)
- समाजवादाचे भवितव्य — श्री. माधव लिमये
(सी. ए. आर. कॉसलंडलिखित *The Future of Socialism* चा अनुवाद)
- वंडखोरीचे तत्त्वज्ञान — श्री. भि. वि. मराठे
(अलबर्ट कामूलिखित *Rebel* चा अनुवाद)
- आक्रमण — डॉ. दि. धो. कर्वे
(कोन्राड लोरेंसलिखित *On Aggression* चा अनुवाद)
- तुक्कातील पत्रे — श्री. दा. भ. कर्णिक
(एम. एन. रॅथलिखित *Letters from Jail* चा अनुवाद)
- पिता पुत्र — प्रा. व. वि. बड्डे
(तुम्नेब्हलिखित *Father and Sons* चा अनुवाद)
- वैज्ञानिक तत्त्वज्ञानाचा उदय — प्रा. ग. वि. कुमोजकर
(हान्स रायशेनवाखलिखित *Rise of Scientific Philosophy* चा अनुवाद)